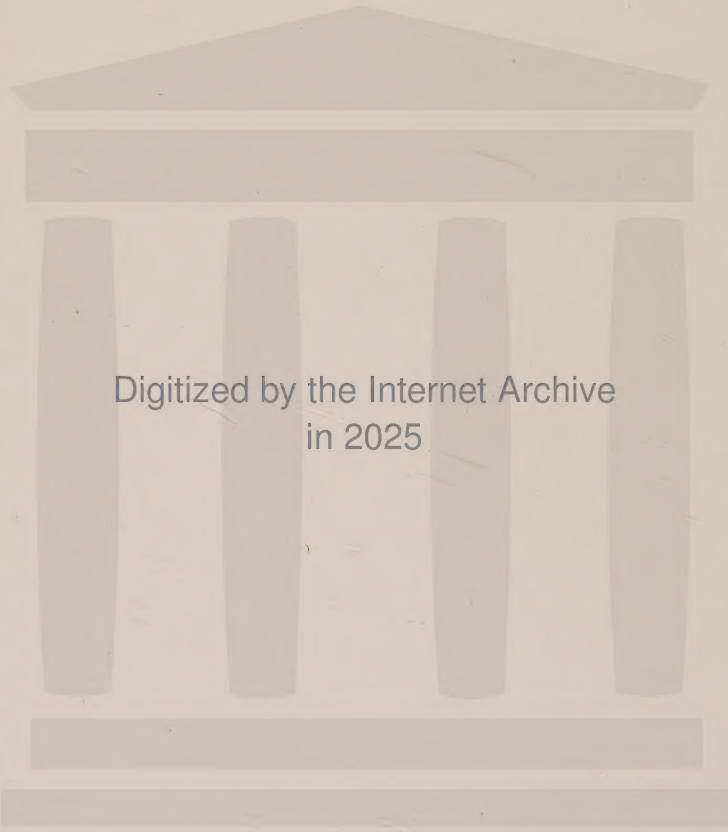
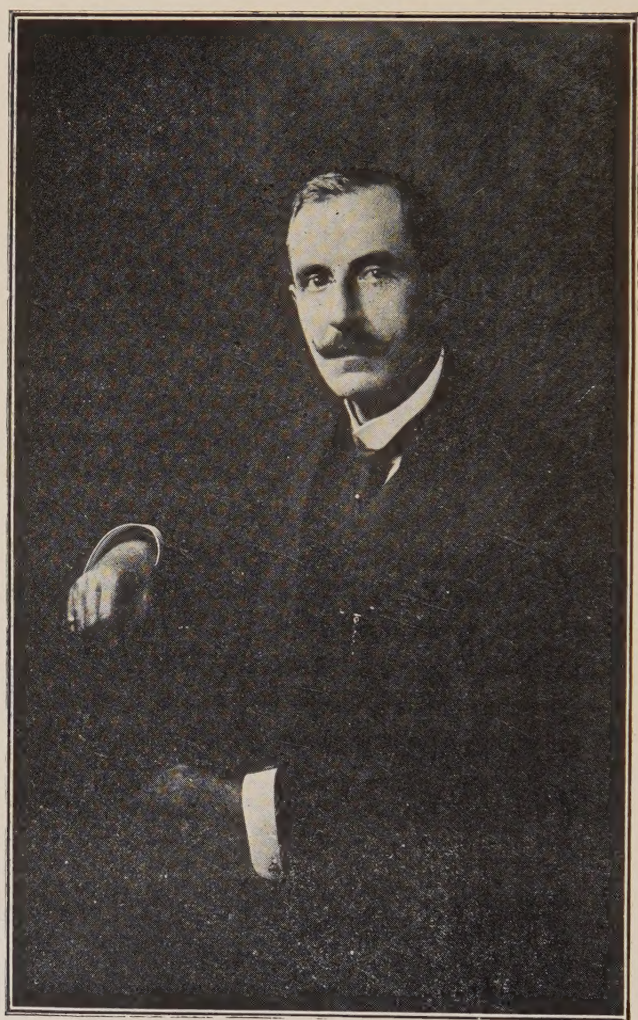

Bound by
STANDARD
BOOKBINDING CO
54-52, Boston

Digitized by the Internet Archive
in 2025

Բ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

ՈՎԱՍԻՍ

(ՍՐՁՍԿ ԵՒ ՈՏԱՆԱԻՈՐ)

Փ Ա Ր Ի Զ

Տպագր. Կ. Յ. ՆԵՐՍԻՍ

1920

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

ցկտուր և անկապակից գրուածներու հաւաքածոյ մը գոյութեան իրաւունք պիտի չունենար գուցէ։ Այս հեռաւոր անապատի հորիզոնին վրայ մեծ յեղաշրջումներու կրկներեւոյթը ինկաւ զգայնամոլ հոգիիս վերեւ։ Ռուսո-ճաբոնական պատերազմ, Համիտի անկում, Պալքանեան բաղխում և համաշխարհային փլուզում, յաջորդեցին իրարու քսաներորդ դարու առաջին քսանամեակին ու խռովեցին էութիւնս, երբ «Նոր Պրոմէթէ կաշկանդեալ, երկինքներու գողցած հուր» կ'սպասէի ցանկալի արշալոյսներու բոցավառումին։

Ու երբ տամսեօթը տարիներու ինքնակամ աքսորանքէս ձերբազատ, հին անցեալի իտէալով հրատոյժոր, պիտի ուղղեմ դողդոջուն քայլերս դէպի հիւրընկալ ափունքը մեր հեռաւոր հայրենեաց, վերաշինել փորձելու համար մայրենի երգիքը, կը մտածեմ հետս տանիլ այս դալկահար թերթերը, արմաւենիի քանի մը դողացող ոստեր, որոնց մէջէն անծանօթ ովկիանի մը կոհակներուն հեւքերը ողբալով անցան։

*
* *

Ու յիշատակներու այս ազագուն և անբոյր փունջը, թոյլ տուր որ քեզի՝ նուիրեմ, հոգեա՛կս Մարի, իմ անկումներուն ու խոյանքներուն հաւատարիմ ընկեր ու պահապան հրեշտակ, որ վիրաւոր աղանեակի պաշտելի նալուածքովդ, սպասեցիր ինձի հետ սրբազան արշալոյսին, ու պիտի հետեւիս ինձի, մինչեւ վերջին հանգրուանը կեանքին, մինչեւ անծաղկազարդ բլրակը մեր գիւղակին, ուր պիտի երթամ, կոհակներու որոտէն հեռու, յաւերժական հանգիստը գտնելու համար։

Ճիպուղի.

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

10 Ապրիլ 1920

Մ Ի Ն Չ Ե Ի Է Ր Ճ Ի Ա Ս

աշտականութեան կատարում:

Այս երկու բառերը կրկնուած, վերակրկնուած ու բիւրիցս արծազանգուած հոգիի ամենէն ծածուկ անկիւննեւրուն մէջ, սիրտը կը պարուրեն տեսակ մը անսահման գինովութեամբ ու կը ջլատեն բաժանումն ու իրեն յարակից լացող տրտմութիւնները:

Պարտականութեան կատարում:

Հազիւ քանի մը ժամեր ունիս հաշուելու սիրելիներուդ քով, արշալոյսը շատ մօտ է բռնկելու, աշուի քանի մը բարեկամ նշոյլներ քիչ մը ետքը պիտի սահլին քովիկդ ու տակաւին չես զգար թէ վաղը, ու վաղուան յաջորդող ամպամած կամ պայծառ օրեր այդ նշոյլները պիտի մոռնան քեզ ու պիտի հալիս մենաւոր, տարբեր աստղերու տակ, որոնք օտար լեռներու ետեւէն, քեզի անծանօթ երկինքներէ պիտի հասնին:

Ուրիշ ամեն մտածում անհետացած է անծանօթի մշուշին տակ, ու տնակդ դեռ չի թողած, կը կարծես թէ արդէն իսկ հեռացած ես անկէ, թէ արդէն շոգեկառքը սուլելով կը սուրայ, թէ կառքին մէջ ընկողմանած կ'երերաս, թէ մինակդ կը քալես լեռներն ի վեր, կամ կը կատարես վայրէջքը:

Մինա՛կդ:

Այդ բառին դառնութիւնը բնաւ չեն կրնար զգալ անոնք որ առաջին անգամ դուրս կը նետուին իրենց բնավայրէն,

Ծանօթութիւն. — « Մինչեւ Էրճիաս » և « Էրճիասէն անդին » երեք հատուածները կը սրտականին Իզմիրի կեանքիս վերջին օրերուն: Զիս անապատին կապող շղթային առաջին օղակները կը կազմեն ու թափառակոծ էութեանս այն ատենի հարազատ պատկերը: Անոնց վերջին ատրերը ձիւպուղի գրեցի, ու կ'արտասպեմ հոս, Իձի՛ համար, որպէս զի չի կարենամ մոռնալ դէպի բարձունքներ սլացքս, ահաւոր և գիշերաստուեր այս մենու թեան մէջ (սորասուլուելէ առաջ):

ըլլան անոնք աղքատ՝ այլ հարուստ երազներով և կամ հարուստ ու հետամուտ կեանքի ձանձրոյթը նորութիւններով ամփոքելու։ Միմակ բառը անբացատրելի է այդ երկու դասակարգին համար ալ։ Միեակը՝ մոլորած ծիծեռնակն է որ կ'անցնի կը կտրէ հորիզոնին լեռները, կուգայ ցրւիքին մէկ անկիւնը, հոն բունակ մը կը շինէ իրեն, ընկերուհի մը ու սիրուն ձագուկներ, ու մէկ մ'ալ նայիս բնազդի վայրկենական տկարացում մը զինքը կը շեղեցնէ իր սովորական ձամբէն, մանրիկ աչուկները սեւեռած անորոշութեան, կը սուրայ դէպի վայրեր ուր սիրելիներ չիկան։

Պարտականութեան կատարում...։

Այդ երկու բառերը երականերու մէջ ներարկուած փոյտիքի ազդեցութիւնը ունին. դողդոջուն կը սեղմես սիրելիներդ կուրծքիդ, գինովութիւնը կը շարունակէ՝ տակաւին, կ'զգաս թէ ուժէդ կարողութենէդ աւելի բարձր և աւելի ընկճող բան մըն է այդ բաժանումը, — անորոշ զգացում մը սակայն, որ անուն չունի — շոգեկառքը կը սուլէ, կը մեկնի, աչքերուդ մէջ քանի մը կաթիլ արցունք կը դողան, չես գիտեր թէ ինչու, որովհետեւ տակաւին չես կարծեղ թէ բաժնուած ես ու մինակ, ծովակին շրջանը կը կատարես, քու սիրական ծովակին, կանգ կ'առնես Գորտելիօ, ծաղկաւէտ, բուրանոյշ, յիշատակալից Գորտելիօն, մտքիդ մէջ աղուոր օրերու ցոլքեր կը մարմրին ու կ'անցնին։ Դուն հո'ն ես, ու կեանքը կը քալէ։

Ու դեռ ժամեր կը տեւէ երազանքը։ Աղօտ աչքերով կը գիտես երկնաբերձ Սիպիլի կատարները. որու գահաւանդն ի վար, դէպի բարձունքը մագլցող ձորակէ մը կը սահի Մադնիսան, քիչ մը անդին յաւելածապէս լացող Նիոպէն իր ապառաժուտ հիւղակին մէջէն քեզի կը նայի։ Աւելի հեռուն, աւելի հեռուն բայց այլ ևս ցուրտ մինակութիւնն է ատիկա։ Փակէ աչքերդ ու տնակդ դարձիր նորէն։

Ա՛խ, կ'ապահովյրնեմ ձեզ, թէ հո'ն կ'սկսի իրական տանջանքը։ Այդ հեռաւորութեան մէջ ամեն բան սիրելի՝ կ'ըլլան քեզի, տնակդ, փոքրիկ սենեակդ. խոշոր անզգայ հայելիները, փոքրիկ կատուն ու նոյն իսկ դրան առջեւ աճող մէկ երկու ծառեր, որոնց տեքեւներուն սարսուռը բնաւ դիտած չէիր բովանդակ անցեալին մէջ։

Շոգեկառքը կը սուրայ։ Պաղ, սառուցիկ հովը անբաւական կ'ըլլայ ձակտիդ հուրը զովացնելու։ Ստուերները իրիկուան

դէմ տարտամ ու տխրաշուք ծանրութեամբ կ'երկարին բլուրներէն դէպի ձորերը: Բայց դուն բնաւ չե'ս զգար անոնց ճնշումը, րոպէ մը միայն և արդէն հեռու ես անոնցմէ, աղուոր ստուերներ, որոնք վայրկեանէն աւելի չե'ն մթափներ կեանքդ:

Գիւղականը. հոս հոն ցիրուցան: Անդունդ, վերելք, վայրէջք ու նորէն երկարաձիգ վերելքը դէպի Ուշագ: Քսանի չափ փապուղիներ, օդին մէջ կարծես առկախ երկաթակուռ կամուրջներ: Ու մտածել թէ կիրակիներու աղուոր իրկո'ւնն է հիմակ. թէ ծովակը հանդարտօրէն կը քնանայ Իզմիրի դիցանոյշներու քարափին առջև և հոն մթնոլորտին մէջ անուշ գինովութիւն մը կը դողայ:

Գիշերը՝ խորհրդատուն է կ'ըսեն տրտում հոգիներու: Տունէն բաժնուողները շատ լաւ պիտի հասկնան զիս, երբ ըսեմ թէ այն գիշերը՝ խորհուրդէ աւելի հրդեհ ցանեց էուլ թեանս խորերուն մէջ: Յոռնկը անզգալաբար ատե՛լ կ'սկսէի: Լոյսը՝ որ կը ցուցադրէր ինծի տնակիս և իմ միջև բարձրացող հեռաւոր լեռներու շղթաները՝ ցաւագինօրէն կը խայթէր ու կ'ասողնտէր մարմինս: Անոր համար գիշերին հետ տեսակ մը հանդարտ տրտմութեան իյնալը զգացի ուսերուս վրան, անոր ներքև կեցայ դողազին, կծկուած ու շրթունքներս սեղմած: Վակօնին պատուհանէն դուրս կ'երկարեմ գլուխս: Տարօրինակ գիշեր մըն է, ցուրտ, ու ահաբիօրէն մուծ:

Այդ բարեկամ մուծին ընդմէջէն կը նայիմ, կը սեւեռեմ ու կ'որոնեմ: Կը ջանամ կարգի մը դնել օրուան յիշատակներս, ճամբորդի առաջին օրուան, ու չեմ յաջողիր: Զէ՛, բան մը տեսած չեմ, ամբողջ օրուան մէջ տնակէս ու յիշատակներէս մագի չափ հեռացած չեմ, հո'ն եմ, չեմ կրնար հեռանալ անոնցմէ: Վերէն, մուծին մէջ պահուած քանի մը աստղեր կը քթթեն ծաղրանքով աչքերնին: Ես անոնց չեմ նայիր, թէև կ'զգամ իրենց հեգնութեան սարսուռը: Զեռքերուս մէջէն թեթև դող մը կ'անցնի: Ամեն բան կ'անհետանայ: Շոգեկառքը ժամերով դանդաղ, վայրենի սուլումով մը յառաջ կը վազէ: Ժամը ուծին մօտ: Ծառի և անտառներու բացխրիկ տերեւներէն երբեմն դողահար լոյսեր կը կածկլտան, կը փախչին, ռգեւարի վերջին հեւքին նման: Հիւղակ մը, հիւղակներ, գիւղականներ ամբողջ երբեմն: Կ'զգամ թէ կ'ընկճուիմ, ընկճուած եմ: Գլուխս վայրահակ՝ արտասուե՛լ կ'սկսիմ: Պիտի խենթե՛նայի՝ առանց անոյ, ամբողջ օրուան զսպուած հառա՛ն էր որ

կը հալէր արցունքին մէջ: Ինքնամոռացումն մէջ ընկղմած՝ ցնցումով մը ինքզինքիս կուգամ: Մտերմի ձեռք մը կը սեղմէ ձեռքերս: Հանգչեցայ: Օ՛հ, կեանքիս մէջ երբեք այնչափ անուշ չէր թուած ինծի մտերմութիւնը. բնաւ այնչափ չէի զգացած պէտքը անոր: Ու այդ անկեղծ սեղմումը առիթ կ'ըլլայ որ հաւաքեմ ես զիս, ու մտածեմ քիչ մը բաժանումի արշալոյսը, որմէ ժամերով հեռու եմ հիմակ:

« Աստուած հետդ, հայրիկ »:

Մութին մէջէն կ'զգամ մեծ ԵՍին զոյութիւնը, կ'զգամ թէ քու ինձմէ աւելի պարզօրէն ճանչցած ու սիրած Աստուածդ, որուն աշօթեցիր ինծի համար անգիտակցօրէն, կը հետեւի ինծի, սիրական տղաս, ու գողահար, ե՛ս ալ աղօթք մը կը մրմնջեմ իրեն: Չեմ գիտեր թէ ինչ ըսի մեծ Անհունին, գիտեմ միայն թէ լսեց տկար ձայնս, բոլոր օրհասականներու ձայնին նման, և զգացի թէ մօտաւոր ապագայի մը մէջ պիտի անցնէի վերստին այդ նոյն գծին վրայէն, վերադարձիս օրը, ու ցնծագին պիտի ողջունէի կարմրավառ արշալոյսը, որ ինծի իմ անշուք այլ երանաւէտ տնակիս ճամբան ցոյց պիտի տալ:

Առաջին օրուան այս զուտ անձնական տպաւորութիւններու հրատարակութեան տրուիլը զուցէ քիչ մը շատ անբնական գտնեն բարեկամներս: Պէտք սեպեցի սակայն, ըսելու համար, թէ զգացումներ կան՝ որ աննիւթական ու յաւիտեանական են և թէ, մարդ էակը, որչափ ալ դրական աշխարհի ժխտին անձնատուր, վայրկեաններ պիտի ունենայ, ուր սիւտը վերստանայ անցեալին սիրատոջոր հեւքը, ու ճակատն ամպանայ յիշատակի տրտմագին խոհանքներով...: Անցեալի մէջ երկու տեսակ օրեր կան, ուրախ և տխուր: Չեզոք վիճակ չեմ՝ ճանչնար ես: Այլ երկու տեսակին ալ յիշատակը տրտում է, որովհետեւ անցան ու այլ ևս չիկան...: Ու կարծեմ այդ տրտութեան համար է որ և ոչ մէկ արուեստագէտ մինչև հիմա գծած կամ քանդակած է Յիշատակի դիցանոյշին արձանը առանց անոր ճակտին վրայ սփռելու տխրութեան ամպ մը:

Ուշաքէն անդին թմրութեան պէս բան մը կը տիրէ մարդուս վրան, ճամբաները աւելի միօրինակ են, ու երկիրը շատ քիչ խորտուբորտ: Ճամբորդութեան վախճանին՝ մարդ երազի

պէս կը յիշէ Գարահիսարը՝ իր՝ զետնի տափակութիւնը բզբտելով դուրս, դէպի վեր պողթկացող՝ սև ապառաժներով, էսկիշէհիւրը, ուր երկաթուղիի գծերը կը միանան իրարու մանուածապատ ցանցով մը, ու վերջապէս պատմական էնկիւրին իր հռչակաւոր Կարմիր Վանքով։ Հակառակ իր քարակուռ բնակարաններու անճաշակ շինուածքին, հակառակ իր նեղկուկ փողոցներու օձապտոյտ ոլորտքին, կերպ մը համակրութիւն կ'զգայ մարդ այս վերջին քաղաքին նկատմամբ. չեմ գիտեր ինչու, բայց գուցէ մայր բնութիւնը հոն աւելի մեղմ, աւելի ողորկ ու վճիտ բան մը ունի, կերպ մը տարտամ փայլունութիւն՝ որ կը յուզէ սիրտը։

Լեռներուն կատարները ձիւնի մանրիկ պատառներ կան։ Անձանօթի մը պէս կը նայիմ անոնց մոոցած մեր հին բարեկամութիւնը։ Պանդոկին պարտէզը նստած՝ աչքերս կը մագնիսանան փառաւոր վերջալոյսէն, մին անոնցմէ, որոնք արեւելքի երկինքներուն վրայ կրնան բռնկիլ։ Իրարու վրայ բարդուած, արծաթ ժապաւէններով եզերուած ամպեր, փառաւոր խառնակութեամբ մը կը սահին լեռներու զազաթներէն անդին։ Երկաթուղիի զոյգ գիծերը, յանգած բլուրին ստորոտը՝ օձի պէս կը յողան դէպի անորոշութիւն։ Ասկէ անդին վերելքը պիտի սկսի ինծի համար, շատ փոքրիկ վայրէջքներով, վերելք մը դէպի յաւիտենական լեռնադաշտերը։ Ասկէ անդին, հեռուն, ա՛խ, միշտ աւելի հեռուն իմ սիրելիներէն...

Միւս օրը՝ բուռն հետաքրքրութիւն մը կը ծնի ուղևորին սրտին մէջ։ Ծառերը կը հատնին հետզհետէ, ու կ'սկսի հրաբրխային լերկութիւն մը, կարմիր, դեղին, մոխրագոյն բլուրներու շարքեր, ընդարձակ դաշտեր, առանց դալարի ու կանանչութեան։ Տակաւին ամբողջ օրեր կան համբելիք և ի՛նչ օրեր, բայց քանի ժամերը կ'անցնին՝ կը բարձրանանք աւելի, օդը աւելի կծող կ'ըլլայ, հովը՝ ցուրտ ու սառեցնող։ Զիւնի պատառները կը շատնան, ճամբուն երկու եզերքը սպիտակ գոյնը տիրել կ'սկսի։ Իզմիրի մէջ ամեն ինչ դալար, կանանչ էր կը մտածեմ ու կը շարունակեմ գնացքս։

Երկու օր չանցնիր և ահա հեռուէն կ'ընդշմարուի Ալիսը, իր աղտոտ, պղտոր ալիքներով, բլուրներու ստորոտը քերելով կուգայ կը մխրճուի ահարկու ապառաժներու դէզի մը խորը։ Կամուրջին վերև կեցած՝ ահուդողով կը նայիմ դէպի վարի անդունդը։ Կը յիշեմ Եփրատը իր լուռ վսեմութեանը մէջ

կամ գարնանասկիզբի խոռով ու փրփրադէզ օրերուն: Անոր հետ բաղդատ'ւով Ալիս վտակ մըն է միայն, անօգուտ ու աղմկալից վտակ մը, որ սակայն անարկու է: Կամուրջին մէկ ծայրը՝ հնութեան անծանօթ մէկ արձանագործը՝ մարմարէ առիւծ մը պառկեցուցած է որ սփինքսի դէմք մը ունի և դէպի դիմացի լեռները կը նայի: Հին դարերը աւելի մօտիկէդ կ'անցնին լուռ ու ծանրախոր գնացքով, հոն՝ ուր գե'տը կայ և որուն քով հիները կիսաստուած բձորը դրին:

Գետնէն անդին՝ Իսկ-Պեղին իր սովորական տափակ բարձրութիւնով ու վերջը նորէն ձանձրացնող միօրինակութիւնը գորշագոյն դաշտերու, որոնց վրայ անշուք կը պառկին բլրակներ, տափակ, գազաթնին հողին փակած: Երկարատեւ ճամբորդութիւններու մէջ այդ աննշանութիւնները կը խեղդեն մարդը: Հոգին ատոնցմով չի՝ գոհանար, մանաւանդ երբ անոնք քովերնին չունենան անդունդներու պատուածքը, որոնց միջևէն բանտուած հեղեղի մը վայրի աղաղակը գալաբելով կը թռչի:

Գրչեհիւրէն անդին տեսարանները զգալապէս կը փոխուին: Հովը մրբիկի կը փոխարկուի, հողը տեղ տեղ կապարի մութ ու տրտում գոյնը կ'ստանայ: Ամեն կու՛մ մարած հրաբուխի հետքեր, որոնց նայելով հրեհներու բռնկիլը կ'զգաս: Երկիրը կը շարժի՝ կարծես: Ժամ մը, երկու երեք: Բլուրի մը գազաթը կը նետուի ճամբան, ինքն ալ կարծես հետաքրքիր, լայն, քարուտ, անհարթ ճամբայ մը: Բլրակին գազաթն է կառքն ալ հիմա, ու ցատկելով բոլորտիքս կը դիտեմ: Երեք կողմը հորիզոնը աւելի լայնցած է հիմա: Նայուածքը կրնայ աւելի մօտիլ անսահմանութեան: Դիմացը՝ երկարածիզ բլրակներու ետեւէն, սպիտակ, գրեթէ կլորի պէս ամպ մը կ'երեւնայ: Երկնքի վճիտ կապոյտին մէջ այդ մէկ կտոր, անշարժ, գամուած ամպին ներկայութիւնը տարօրինակ կը թուի: Հետաքրքիր եմ, երագողներու նման: Քիչ մըն ալ, կէս ժամ, մէկ ժամ: Եւ յանկարծ, մշուշին մէջ, ընդարձակ, կորսուող շրջագիծներով անսահմանութեան մը մէկ կողմը լե՛ռ մը, դէպի երկինք սուրացող լեռ մը կը կանգնի:

Էրճիսն էր:

Խորունկ յուզումով. երկիւղած կերպ մը պաշտումով կը նայիմ իրեն: Կաշծես դէպի ինծի կուգայ, դէպի վրաս, կուգայ

ընկճելու զիս. էութիւնս փշրելու համար՝ հիմա պիտի իյնայ կարծես:

Ատիկա պե՛տ էր: Ատ ցնցումը, զոր մեծ լեռները միայն կրնան տալ իրենց ստորոտէն վաղուց հեռացած ու կէս մը այլասերած իրենց զաւակներուն, հոգիիս մէջ ելեկտրական բոց մը պտըտցուց: Այդ մէկ վայրկեանը՝ երկար տարիներու թմրութեան տակ քնացող, ծովակի մը մեղկ ու մեղմօրօր փուռնքներուն քով դեգերող ու կեանքի մեծ յոյգերը այլ ևս չ'զգալու սկսող հոգիի մը համար խոշոր սարսուռի պէս բան մը եղաւ: Նոր կեանքը կ'սկսէր կարծես երակներուս մէջ: Լեռը կը հասկնար զիս: Հիմա չեմ մտածեր թէ երկրի կուրծքէն դուրս բարձրացող ու յաւիտենապէս անշարժ այդ՝ ահազին ապառաժները հոգի չունին: Իրենց ճակատները ձիւներու և սառուցիկ հովերու պէտք ունին հրաբխային անցեալի մը տաքութենէն զովանալու համար. իրենք աւելի մօտ Անհունին՝ մեզմէ, որ իրենց ստորոտին մօտիկէն անցնող կեանքի ճամբորդներ ենք միայն, իրենք մեզմէ աւելի ճանչնալու առիթն ու տարի՛քը ունին անդունդներու գաղտնիքները:

Էրճիաս՝ մինակը չի՛ բարձրանար ուրիշ լեռան մը պէս: Իր շուրջը, իր քովիկը շատ մը բլրակներ ունի իրեն շղթաշուած, շատ մը քուրմեր, և ինք՝ քրմապետը, սպիտակ գագաթով մը, ոբուն շուրջ դարերու մշուշները կը բարձրանան հեւալով: Վայրէջքը սկսած է հիմա, երկար, ու ձիւրը ոգեւորուած՝ կը սլանան: Դէպի Էրճիաս, դէպի մեծ լեռը, որ բոլոր երազներու նման՝ կը հեռանայ հետզհետէ: Փոքրիկ բլրակներ, որ կը ծածկէին զանի՝ կ'անհետին տակաւ ու հիմա՝ լեռը ամբողջ առջիս կը կանգնի՝ իր փառաւոր ու լայնարձակ վսեմութեամբ:

Այդ անբարբառ ու մեծվայելուչ հսկան մագնիսացուցած է զիս, ինչպէս Մոն Պլան « հմայքը ունի կասեցնելու առաւօտեան Արուսեակը », բանաստեղծին ըսածին նման:

Բոպէ մը կը տեղափոխուիմ՝ հեռուէն հոգիով անոր զոյգ սպիտակ կատարները: Այդ բարձունքէն կը դիտեմ՝ շուրջի աշխարհը:

Տզմուտ Ալիսը՝ իր վրդովուած ու խռով ալիքներով՝ կը սահի վարէն: Կեսաբիան իր նորածիլ դալարներով, թալաւոր, էվէրէկը և անհամար գիւղակներ, կը պճնազարդեն հրաբխային հողերու գորշ միօրինակութիւնը, կը փոռին առջիս:

Կարմիր, գետը կը շարունակէ իր ճամբան, ծուռ-մուռ, զալար-մոլոր ճամբայ մը, կ'երթայ ամայութիւններէ կամ մարդաշատ ափունքներէ մինչև ծովերուն ամենէն Սևը:

Ծո՛վը: Նայուածքս այդ փառաւոր բարձունքէն կը հասնի մինչև հո՛ւն, հոգիի նայուածքս, ու կ'զգամ սրտիս ճմլուիլը կոըրծքիս տակ:

« Աստուած հետդ, հայրիկ »:

Թոթով, մանկական ձայնիդ արձագանգը հո՛ւն ալ եկաւ գտնելու զիս, տղաս: Այդ մենիկ ամայութեանց վրայ մարդ, ի՛նք ալ, բարձրաբերձ լեռան պէս, աւելի մօտ կ'ըլլայ Աստուծոյ: Զգացի հո՛ւն ալ դարերուն անցնիլը լուռ ու տրտմազին:

Տիեզերքի մեծ ԵՍին զաղափարը ինքնին բաւեց որ անշքանայ էրճիասը: Հոգիին համար կը պղտիկնան, կը փոքրանան աշխարհի մեծագոյն բարձրութիւնները: Հոգիին համար չեն բաւեր էրճիասն ու իր ալեփառ կատարները: Ատով մէկտեղ, շնորհակալ եմ քեզի, ով լեռ, որ իմ մանկութեան յիշատակը վերարծարծեցիր: Քու վերև վերացած հոգիով, անգամ մըն ալ տեսայ զիս, տոգոյն պատանի, որ տասնեակ տարիներ առաջ կ'անցնէի շատ հեռուն, կը քալէի անգիտակ ու կը գնայի ուրոնելու իմ բաղդը, անմտերիմ ու անոքիկ օտարութեան մէջ:

* * *

Աչքերս աղօտացած աւելի, յաջորդ օրը վերջալոյսին կը հասնիմ կեսարիա: Գարնան մշուշ մը թեթև, աղօտ ու կիսաթափանց, իր ներքև կը ծածկէ դալարներու ետին պահուած քաղաքը: Թուօրէն չորս կողմս կը նայիմ: Գրեթէ մէկը չեմ տեսներ, լուսնկայէն զատ, որ սկսած է բարձրանալ տոգոյն ու հեւաշող լոյս մը սփռելով էրճիասի կատարն ի վար:

Իզմիր, 21 Յունիս 1903.

ԷՐՃԻԱՍԷՆ ԱՆԴԻՆ

(ՇԵՂՈՒՄ ՄԸ)

անի մը ամիսներ կը բաժնեն զիս այն ուղեւորու-
թեանս վախճանէն, մանաւանդ այն օրէն երբ
տապաւորութիւններուս առաջին մասը կ'ստորա-
գրէի: Դէպքերու անհուն շղթայ մը կը լեռնանայ էրճիասին
և հոգիիս միջև: Յօդուածս ընդմիջուեցաւ բաղդին անակըն-
կալ մէկ հոսանքովը, որ զիս հելլէն ու հռովմէական հնու-
թիւններու մօտ, դէպի Սպարթա կը մղէր: Ու թերևս պէտքը
չտեսնէի այս շեղումը ընելու եթէ ականջիս հանդիպած չը-
լային Ձիֆթէ Սարաֆի բամբ ու որոտագիւն նկարագրութիւնները
գետնադամբաններու յաւիտենական քաղաքէն: Բաղդատու-
թեան եզրը աւելի դիւրին կը գտնեմ հիմայ: Թափառիկ Հա-
րօլտը կարգացած էի արդէն՝ անմոռնչ հիացումով մը օծուած
էր հոգիս, հին օրերու մէջ Հռովմի ամփիթատրը և Ովկիանը
իրարու կապող Տիբերին վերաւորի միմունջներէն: Ձիֆթէ
Սարաֆի տողերը աւելի հասկընալի էին, արեւելքի յատուկ
թռչուններու երգին պէս, որոնց խորը ընդերկրային սարսուռ-
ներու ձայնը չիկայ պահուած, քանի որ Հարօլտ դիւային է:

Ըսի թէ բաղդատութեան եզրը աւելի դիւրին կը գտնեմ
հիմայ: Իտալական հնութիւնները շատ եղկորդական, երրոր-
դական են պիտի յանգենիմ ըսելու այս փառաւոր երկրին
վրայ ցիրուցան անցեալի բեկորներուն քով: Բօլօսէոմը
կ'արժէ ինքնին իբր հանգոյցն ու հանգրուանը մեռած դարե-
րու: Սակայն իրար գրկող եօթը բլրակները չեն կրնար ունե-
նալ այն կերպ մը անհրկու վսեմութիւնը՝ որ յատուկ է մեր
երկրին հագուագիւտ ու անգուգական հնութիւններուն: Հա-
մոգելու համար ըսածիս պէտք չունիմ թափառելու մինչեւ
Նիւնուէ ու Բաբելոն, ուր կաւաշէն հսկաներ անթարթ բիւե-
րով կը դիտեն անծիր անապատները իրենց գիշերներու
խոռվիչ լուութեամբ, ոչ ալ գալու մինչև Եփեսոս, ուր արտե-
մական տաճարին բոյրերը կ'անցնին դեռ մասծումներու աշ-
խարհիգ վերեւէն: Կը բաւէ երթալ Սպարթա, բարձրանալ մէկ
քանի ժամ Աղլասընի ուղղաձիգ գագաթը, դեռ արշալոյսը նոր

ծնած, ու հորիզոնին եզրերը՝ ոսկեգօծ: Ատանկ բարձունք չէի երազած երբէք. անոր չէի՝ հանդիպած ու գուցէ չի հանդիպիմ՝ ալ, մինչև այն օրը ուր կեանքը պիտի փակէ իր աչքերը ուրիշ լայն ու յաւիտենական հորիզոնի մը վրայ բանալու համար զանոնք:

Աղլասըն ալ հրաբղխային լեռ մըն է, հնչուն, սպիտակ ու միակտուր քարի անհուն զանգուած մը: Մէկ կողմին վրայ հիանալի լճակ մը իր բոյնը շինած է, միւս ամեն կողմերը լերկ ու անդալարի:

Առանց ետիդ նայելու՝ քալելու ես վեր, գլխու պտոյտ չունենալու համար: Անգամ մը զազալթը հասած՝ ալ ճամբայ մը չիկայ. քեզ վար տանելու համար:

Դիտէ՛:

Խաղաղիկ տնակիս մէջ վառարանին ճարճատուն կրակին բոցերը կը տեսնեմ՝ հեռուէն, բայց կարծես թէ հոն եմ տա-
կաւին:

Այս սարսուռները կեանքիս մէջէն կ'անցնին ու անոր հետ կը քալեն: Շեշտակի վարը դիտէ դեռ չորս կողմը չի նայած: Գահավէժ անդունդ մը, որ կանգ կ'առնէ, քիչ մը ծռելով աւելի մեղմօրէն գահավիժելու համար: Այդ ծռած կորուլթեան վրայ բոլորածև երկրորդ փոս մը կայ տակաւին մուլթով լեցուն: Լոյսը կը լեցուի հեղուկի պէս ու խաւարին դուրս հոսիլը կը կարծես տեսնել: Այդ փոսին շուրջը բարակ, սպիտակ ատամնաշարներ: Հսկայի կմախքներ, կզակներն հողէն դուրս ինկած:

Փոսին յատակը կանոնաւորութեան մը խորունկնալը կ'ընդնշմարուի, քանի լոյսը կը հոսի լեռներէն վար: Հին Սա-
ղալասոսի հռչակաւոր թատրոնը Փոքր Ասիոյ Քօլօսէոնն էլ:

Հոովմինը տեսած չեմ, այլ երազած: Ինծի այնպէս կուգայ թէ Աղլասընինն ալ չի տեսայ, այլ երազեցի: Նայուածքս անորոշ ու աղօտ էր ու հագիւ կրնամ՝ յիշել հիմա այդ անդունդ-
ներուն շուրջ փռուող դաշտերուն դալարագեղ աղուորութիւնը: Դիմացը մշուշին մէջ լեռներու անհատնում շղթաներ կան կծկուած, դէմ առ դէմ, գիրկ գրկի, ամենքն ալ Ատալիայի տափակ լեռները: Ու՛նանոցմէ անդին հևացող իր կապոյտով կը տարածուի Միջերկրականը, երեք ցամաքներու կուրծքը բարախեցնող ծովերու այդ հսկան:

Արշալոյսի շողերուն տակ հետզհետէ երեւան կուգան Սաղալասոսի աւերակները, մեծ մասը հողին տակ պառկած, մոռացումի մագնիսական քունին ենթակայ։ Բնակարաններէ աւելի շիրիմներ կան, հսկայական զանգուածներ, որոնց մէջ պառկողները ասպետական դարերու կը պատկանէին։ Ու մտածել թէ տակաւին կոյս են այդ աւերակները, խաղաղիկ ու լքուած, իրենց յաւերժական լուրթեան մէջ։

Այդ իսկ է իրենց գերագոյն հմայքը։

Ոչ Քօլօսէոնը, ոչ Պոմպէին և ոչ իսկ գետնադամբանները կրնան ունենալ մեր Պալմիրային, մեր Եփեսոսին, մեր Նինուէին ու մանաւանդ Սաղալասոսին յատուկ սարսուռները։ Այս վերջինը կը շեշտեմ հիմա, երբ կը մտաբերեմ այն արշալոյսը Աղլասընի ցից կատարին վրայ, ոտքերուս տակ պեղուած անդունդը և ամփիթատրոնը որ վարը, հեռուն, կը խորունկնար յիշատակներու գերեզմանին պէս։

Կոյս աւերակներ։ Արագիլն անգամ մոռցած է զիրենք և ալ չի գար փաթթել իր խռուահիւս բոյնը կիսաբեկ մարմարի սիւներուն վրայ։ Ու քանի վար կը գահավիժին քայլերս, Վսեմին շունչը այնչափ կը զարնէ ճակտիս, վտակի մը լալկան մրմունջը իրեն կը կանչէ զիս, քովը կ'երթամ և իր մեխակաբոյր ու սառնուտ ջուրերուն մէջ կը լուանամ ճակատս, կը զովացնեմ զիս, երբ ջուրերը կ'երթան վար զարնուելով խիճերուն ու խառնելով իրենց մահերգը ծերուկ սօսիի մը մէջջն սուլելով անցնող զեփիւռին շեշտերուն. « վտակ, հովիկ » կը մտածեմ, միայն անոնք են, միայն անոնք, որ կը յիշեն, որ չեն մոռցած մեռած դարերը...

* * *

Էրնիաս ու Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան

Պիտի ներէ ինծի անշուշտ, երբ այս տողերը հանդիպին իր նայուածքին, պիտի ներէ, որ Էրճիասէն ու Աղլասընէն վերջի վերապահեցի իր անունը. մարդկային անմահները բնութեան անմահներուն տեղի կուտան ու նոր դարերը շատ գէշ գործ մը ըրին սուրբերուն սեռը ջնջելով։ Ինչ բարի էին հին ժամանակները, որ շատ մը իրապէս արժանաւորներուն հետ, հաւատալով՝ մեզի կտակեցին՝ քառասուն տարի սիւնի մը

վրայ կեցող կամ՝ շատ մը խիճի կտորներ կլլող մարդոց անունները իբր սուրբ ու սրբակեաց:

Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանի համար շատ դիւրին գործ մը պիտի ըլլար նախանձելի մակդիր մըն ալ իրեն համար ապահովելը այն դարերուն մէջ: Այսօր շատ դժուարահաճ են սերունդները: Իբր շինող եպիսկոպոս՝ Յովակիմեան Սրբազանի գոյգը եղած է կեսարիոյ Առաջնորդը. սա տարբերութեամբ միայն՝ որ հասութեաբեր կալուածներէ աւելի դշպրոց շինած է և այն ալ Մէկ ԴՊՐՈՅ: Գուցէ գայթակղին ոմանք քիչ մը թեթեւութեամբ սուրբ բառը յիշելուս համար, ուստի բացատրութիւն մը աւելորդ պիտի չըլլար: Հրաշք մը գործած է Տրդատ Պալեան, իրական հրաշք մը այս իրականութեանց դարուն մէջ. երբ վարդապետ տակաւին, գրպանին մէջ տասնեւութ դահեկան ունենալով իբր դրամագլուխ, կուրծքին տակ սիրտ մը արի ու անվհատ, ու աչքերուն մէջ նաշուածք մը, որ դրապաշտիկ քաղաքի մը նեղ սահմաններէն հեռուն մտատիպարին կը սեւեռի, ասոնք ունենալով ձեռնարկած է հիմնարկութեան Ս. Կարապետի վանքին հսկայական վարժարանին, որ այսօր լրացած՝ բաց դռներով կ'սպասէ սերունդներու, որ պիտի գան անցնին իր նուիրական յարկին ներքեւէն:

Առաջնորդարանի բարապանը եռամսմ՝ վեցանկիւնի լապտերով մը առջիս ինկած կ'առաջնորդէ զիս Սրբազանին քով: Ովասիսի մը մօտէն անցնիլ ու վայրիկ մը կանգ չառնել զովանալու համար, անապատներու յիմար ուղեւորին գործը պիտի ըլլար:

Գիշերով կը տեսնեմ՝ կեսարիայի փողոցները, ուրբուն ու կորագիծ: Ուղիղ ճամբայ մը չի կայ բնաւ, տասնեակներով ուղիներ կը համրես, որոնք վայրկեան առաջ իրարմէ կը փախչին, քնացող տուներու ցանցը հիւսելով: Լապտերին լոյսը կը խաղայ ու քմահաճ ստուերներով պատկերներ կը յօրինէ հաժակ քարէ շէնքերուն վրայ: Կը հասնինք երկաթէ դրան առջև հաստ երկաթէ գտմերով, քարէ ամրակուռ ու ահագին պատի մը մէջ հանգչած: Զարմանքով կը նայիմ ու կը կարծեմ տեսնել այդ քարի ու երկաթի շէնքերուն մէջ այդ քաղաքի բնակչութեան նկարագրին մէկ կողմը: Այդ նկարագիրը սնդիկի պէս շարժուն ալ է շատ անգամ, որ կլիմային համեմատ, միջավայրին համեմատ դիրք ու ծաւալ կը փոխէ:

Տարօրինակ հանելուկ, որուն առջև ժողովուրդներու կենսագիրները ափիբերան կը մնան շատ անգամ: Եւ ըսեմ պարզապէս թէ մեծագոյն ընկերաբանը պիտի շուարէր Կեսարացիի մը նկարագրին ուսումնասիրութեան հանդէպ:

Քարէ սանդուխներէն վեր, որոնց քով եկեղեցիին մութ լոռութիւնը կը քնանայ, մեծ սրահին մէջ կը հանդիպիմ իրեն: Նահապետի փառաւոր մօրուք մը ալեխառն, պեխի չափ հաստ ու կարծես բարկացոտ յօնքեր, խոշոր, սև ու խրոխտ աչքեր, պարթևական հասակ:

Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան:

Առաջին տեսնելս էր, կեանքի առաջին հանդիպում մը ու վարանումով կը կծկուիմ գրեթէ մտածելով թէ այդ բարկացոտ յօնքերով մարդուն հետ զուտ ձևակերպութեան մէկ տեսակցութիւն պիտի բաւէր, միայն տասը ըրպէ: Այդ տասը ըրպէները անցան և արդէն նշմարած էի իր անպատում անուշութեամբ լեցուն ժպիտը որ կ'ողողէր նայուածքը ու հմաշուած էի անկէ: Ապառաժը հալած էր և ալ մնացի հոն:

Ժամերով խօսեցանք ու հիացումով ընկճուած, տեսայ թէ մտքիս մէջ կը բարձրանար ան, իտէալը հողին մէջ այդ մարդը, որուն թռիչներուն բաղդատմամբ՝ իմս՝ թիթեռի մը մոլորուն թափառումն էր դէպի յաւիտենական արեգակը: Է՛հ, տեսայ վայրկեանէ վայրկեան պզտիկնալը իմ ԵՍԻս, այդ խրոխտ նաւուղիին հանդէպ, որ կուրծք տուած էր կեանքի անհատնում փոթորիկներուն: Իր ժպիտը այնչափ անկեղծ ու վճիտ, յաղթական հով մը ունէր երբ կը թռչտէր իր սիրական երազին վերև:

Իմ դպրոցս, կ'ըսէր ու կը ժպտէր, դպրոցը եղած էր իր առաջնորդական 14 տարիներուն բովանդակ երազը:

Կեսարիոյ պէս տեղ մը գիտցած էր ամփոփել իր հուժկու ձեռքին ներքև այլազան կարծիքներ ու գաղափարներ, անոնց տուած էր իր փափաքած ուղղութիւնը. կրօնական ըլլալը չէ՛ր արգիլած, առևտուրի մարդու խիզախ ու խոհեմ միանգամայն սլացքը ու վերջապէս յաջողած էր լրացնել դպրոցը, որ ժառանգաւորաց Վարժարան համեստ անունին ներքև կոչուած է մտաւոր լուսաւորութեան կեդրոն մը հանդիսանալ: 18 դահեկանով սկսած է գործի ըսի, հազարաւոր լիրաներ ծախսած է սակայն և աշխարհի ամեն կողմերէն Կեսարացիներ վճարած են այդ գումարները, ստորագծեցի Կեսարացի բաւը, որովհետև

կեսարացին իր դրամը հարիւրին հարիւրով կը զիջանի հեռացընել զրպանէն:

Մատիտով արագ արագ գծեց դպրոցին յատակածէր: Դարաւոր վանքի մը պատմական հոգերուն ու լերան վրայ մագլցող շէնք մը, ուր ուսանող մակտին հոգիի աչքերով պիտի անցնի հին դարերուն վերեւէն մինչև Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, որ այդ վայրերուն վրայ ճեմեց և ստացաւ իր պատանեկան կըթուլթիւնը:

« Գործս լրացած չե՛մ նկատեր », կ'ըսէր յուզումէն կարմրած հիմա, դպրոցիս դրամագլուխն ալ պիտի ապահովեմ:

Իր խօսքին տէ՛րն է Տրդատ Եպիսկոպոս: Վստահ եմ թէ պիտի ունենայ մնայուն դրամագլուխն ալ: Կը բաւէ որ աչքերը աշխարհի ուզած կողմը դարձնէ: Ամենէն առաջ Կիւլպէնկեանները, այդ բազմաճիւղ ու նահապետական գերդաստանի զաւակները, « որոնց վրայէն արեւը մարը չի՛ մտներ », ու յետոյ Էսաեաններ, Մանուկեաններ, Էջնաեաններ և ուրիշ բիւր Կեսարիոյ արժանաւոր զաւակները, որ պիտի պատասխանեն իր կոչին:

Այդ դրամագլուխին առաջին գումարը վիպական դէպք մը պատրաստած է արդէն: Խօսքը Պալեան Սրբազանի կը թողու՛մ,

« Ս. Կարապետի վանքին գոյքերուն ցուցակը աչքէ անցուցած ատեն շարունակ կը տեսնէի փոքրիկ քար մը, որուն հիններէ հարիւր փարա արժէք նշանակեր են: Աննշան երեւոյթ մը ունէր քարը, կանանչ ապակիի կտորի մը պէս: Ասկէ քանի մը ամիս առաջ Մարթեան Կարապետ Աղան, — ազնիւ Կեսարացի մը զոր ճանչնալու բաղդը ունեցայ Սրբազանին քով — կանչեցի և ըսի որ առ սա քարը և ինծի մատանի մը շինել տուր: Տարաւ ոսկերիչին, կէս ժամ վերջը հեւալով, շունչը կտրած Առաջնորդարան վազեց.

« Աստուած օգնական, Սրբազան, աս քարը յիսուն ոսկի արժէք ունի եղեր:

« Ի՞նչ... յիսուն ոսկի՞:

« Այո, Սրբազան... ոսկերիչը պատրաստ է յիսուն ոսկի վճարելու, եթէ ծախել հաճիս :

« Մարթեանի խօսքը բերանն էր տակաւին, երբ այդ ոսկերիչը հեւալով ներս մտաւ:

« — Աստուած օգնական, Սրբազան, հիմա Մարթեանը քար մը բերաւ, ես ալ պաշտօնատարի մը համար ատանկ քար

մը ծախու առնել կ'ուզէի. եթէ կարելի է յիսուն ոսկին տամ և այդ քարը ինծի շնորհք ըրէ:

« Հասկցայ թէ արժէքաւոր բան մըն է եղեր. ուստի բուն արժէքը հասկնալու դիտումով հարիւր լիրա պահանջեցի, ոսկերիչը կամաց կամաց մինչև հարիւր ելաւ: »

Չերկարելու համար ըսեմ անմիջապէս թէ Փարիզ էգնաեանի կը գրէ Տրդատ Սրբազան, նկարագրելով քարին խոշորութիւնը, և պատասխան կ'ստանայ թէ « Ջուրին յստակութեան համեմատ չորս հարիւրէն մինչև չորս հազար լիրա արժէք ունի այդ խոշորութեամբ զմրուխտը: »

Անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր հարիւր փարա գնահատուած այդ քարը պատուական զմրուխտ մըն է եղեր: Բախտը ասանկ կ'ըլլայ:

Մեր կարգին սակայն պիտի համարձակինք խնդրելու որ այդ քարը չի ծախուէր: Թող այդ զմրուխտը մնայ ու տեւաւանապէս մնայ իբր հիմը այն սքանչելի հիմնարկութեան, զոր ծրագրային վիճակէ մը իրականութեան հասցուցած է Պալեան Սրբազան:

Խօսակցութիւնը կ'երկարի ու չենք զգար ժամանակին թռչիլը: Կը խօսինք Մելքիսեդեկ Սրբազանի վրայ, որուն բաւեկամ ու հիացող եղած է միշտ Կեսարիոյ Հովիւր. կը խօսինք ու հիմա, ամիսներ վերջ երբ այդ գիշերին յիշատակները կ'երգեն մտքիս մէջ, կը մտածեմ տխրագին անվերադարձ մեկնողին, որ գնաց հանգչեցաւ վերջնապէս և որուն հոգեհանգիստը կատարելու համար. նոյն խսկ երկու կաթողիկոսներէ վերջը՝ դեռ կ'սպասէ Կեդր. Վարչութիւնը:

*
* *

Յաջորդ օրը Սուլթան Խանն եմ: Ընդարձակ դաշտավայրի մը կեդրոնը բերդանման և աւերակ շէնք մըն է անբնակ, որուն քովերը գաղթականի քանի մը հիւղալիներ եկած են կծկուիլ: Ճենովական ճարտարապետութիւն, Սելճուզներէն սրբազրուած, ու ընդարձակուած աւելի: Հողերու տափակութեան վրայ քարացած վակներեան երգ մը կարծես:

Ճամբան ձիւներուն մէջէն կը սողոսկի այլ ևս: Մարտ ու ապրիլ ծաղիկներու չեն հանդիպիր այս կողմերը: Տաժանելի ճամբան Շարզլայէն անդին է տակաւին: Ձիւներու մէջէն, որոնք հետզհետէ կը խտանան կը բարձրանան: ու քայլերուդ

տակ երգել կ'սկսին, պիտի քալես: Կառքը կրնայ վար զլորի: Զիւններուն մէջ տապալակելով մինակդ դէպի վեր պիտի ելլես: Ամեն կողմ թաղուած անտառներ, ճեփ ճերմակ, ամեն կողմ ճիւղալիւր անդունդներ, ու մտածել թէ սա թռչունները կրնան մէկ շունչով կտրել անցնիլ այդ վայրենի ու ամենի ամայու-թիւնները ու գնալ երդիքի մը տակ իրենց տաքուկ բոյնը գտնել:

Քալէ՛ հողի զաւակ. տակաւին օրեր ունիս համրելու, մայիսի աղուոր օրեր, ծաղկաւէտ ու ծիծաղուն դալարիններու ընդմէջէն: Մաքրէ՛ հոգիիդ սև տրտմութիւնները այդ ճիւղներու անբիծ սպիտակութեան մէջ, զովացուր ճակատդ ու թող որ սառոյցէ բարձիկի մը վրայ հանգչի՝ ան ու միշտ յառաջ քալէ:

*
* * *

Պղտոր ու հիմակ աւելի ուռած, զայրացած Ալիսը կ'անց-նիմ երրորդ անգամ: Կառքը կը սուրայ հովի պէս: Սվազ եմ: Փողոցներէն անցնողներ հետաքրքիր կը դիտեն նորեկը: Ես յոգնած ուղեւոր՝ կանգ կ'առնում՝ պանդոկին առջեւ ու աչքերս գոցի պէս՝ վերի յարկը կը նետուիմ: Սենեակը՝ հին բարեկամ՝ դուռը կը բանայ ինքնին: Տասը տարի առաջ՝ գիշեր մը՝ այդ սենեակին մէջ տղու պէս լացած էի:

Այս անգամ աղօթեցի:

8 Հոկտ. 1903 Իզմիր.

Գ.

Է Ր Ճ Ի Ա Ս Է Ն Ա Ն Դ Ի Ն

Ճիպուդի 11 Հոկտ. 1904

Պիտի հաւատայի այլ ևս, թէ արդէն ան ձիւս աշխարհին, իտեական երազներու անդրաշխարհին առած է կեանքս իր վերջին սլացքը, եթէ բեւեռային աստղը, այս երկինքներէն անդին չի շողար ամեն իրիկուն, կապելով զիս անցեալին ու յիշա-տակին և ուռեցնելով կուրծքս, կարօտով ու տառապանքով:

Խիզախ վերացումի մը պէտքը ունիմ այս պահուս, երբ գրիչս կը սուրայ սլացիկ մտածումներուս ետեւէն: Չորս կողմս նայելով ափ մը կարմիր ծով, պատառ մը Հնդիկ ովկիան կը

Նշմարեմ: Աւելի վեր — Բուրգերը, աւելի բարձր Աքրորօլը, այլ ես անոնցմէ հեռու պահալու պէտք ունիմ հանդիպելու համար յաւերժական էրճիասին հրաքիսային դաշտերէ զուրս նետուած տիտանի բարձունքին, որ կը հեգնէ իր շուրջը անց-նող պատմութիւնն ու դարերը:

Ու կը տեսնեմ զայն հիմայ, այս վայրկեանին կը տեսնեմ ալեւոր զագաթը, իր լայն, վիթխարի զանգուածը, կ'զգամ աստուածագուրկ Ողիմպոսներու յատուկ մենաւորի իր վիշտը, ու կը կարծեմ թէ կառքը կը սահի հիմա ալ ան ստորոտներէն, զիս տանելով երկամեայ պանդխտութեան, կը սահի վերադարձին, կարծես աւելի դանդաղ, քանի որ մէջի թափառականը հոգիով հասած է արդէն իր սիրական աղուոր ափերը:

Ըսած եմ արդէն, թէ Սվազ անծանօթ չէր ինծի: Տասնըմէկ տարի առաջ ճամբորդի գիշերուան մը յիշատակը ունէի անկէ: Մանուկ երեւակայութեանս մէջ գեղեցիկ փողոցներու, հսկայ շէնքերու տպաւորութիւնը չէի'ն ջնջած ոչ Մօտա Պուռնիի ապարանքները, ոչ ալ Իզմիրի քարափին գեղատեսիլ բնակարանները: Հիմա կը հասկնամ հոգեբանական երեւոյթի մը գաղտնիքը: Մանկութեանդ՝ բլրակներու վրայ մենաւոր ծուղ ծաղկի մը քով՝ կ'երգէ հոգիդ: Ատեններ կ'անցնին, կը շրջիս նոր աշխարհներ, հրաշագեղ բուրաստաններու միջեւ կը քալես, սակայն շատ անգամ այն հին ծաղիկն է, որ մարած ժպիտով մը կը նայի քեզի ու կը հաւատաս թէ ան էր իրական աղուորը: Ու այդ տպաւորութեան տակ զացի Սվազ: Զիւնները դեռ վերցած չէի'ն լեռներէն ու դաշտերուն վրայ մսկւտ ծիծառներու ճուղողիւնը չէր հնչած տակաւին: Մտածօրէս ուզեցի պահել հին տպաւորութիւնը, այնչափ սիրելի են նոյն իսկ հին խաբկանքները, որ դիւրաւ չե'ս ուզեր բաժնուիլ անոնցմէ: Մասնաւոր ճիգ ու ջանք չե'ս ըներ այդ հին տպաւորութիւնները պահելու համար, կը բաւէ որ գիշերները երբեմն յաւիտենապէս անփոփոխ վե'րջ նայիս, ուր մանկութեան օրերուդ մտերիմ աստղերը կը ժպտին քեզի արցունքով: Ու ես, ապրելու համար հիւնով, վերարծարծումը զգալու համար անցեալին, կը բաւէր որ փակէի աչքերս մէկ վայրկեան, ու հոգիիս հին անդունդներուն մէջ սուզէի: Արտաքին աշխարհի փոթորիկն ու ալեկոծումները չե'ն հասնիր այդ հեռավոր խորութեանց ուր պաշտելի Մենութիւնը իր մշուշով կը պատէ սրտի ծալքերը:

Ու երկարեցի ձեռքերս դէպի իտէականը, անկեղծ ու մանկային թոխչով մէկ անգամ ալ անձնատուր եղայ անոր: Հիմա որ ամեն նուիրական յիշատակ թաղած եմ կամ կը փորձեմ թաղել, չեմ զղշար այդ անվերապահ թոխչիս համար: Տեսական դրախտին երա՛գն ալ երկի՛նք մը կ'արժէ ինքնին:

Անուն մը պիտի չի տամ այդ սլացիկ իտէալին: Ըսեմ միայն թէ որոշուած է եղեր կարծես, որ կեանքի զոյգ թափառիկներ օրին մէկը հանդիպին իրարու, ճակատագրուած է եղեր որ նուիրական հայրենեաց առջև բազին կանգնեն այդ երկուքը, երկու ամի՛ս միայն և այդ բազինէն՝ բաժանումի և տրտմութեան ամպերը՝ կրտսերագոյնին իյնան բաժին:

Ամեն բանէ առաջ թերեւս միջավայրն է որ կը կազմէ բնակչութեան մը նկարագրին ցայտուն մասերը, ու ժառանգականութիւնը հաւատարմօրէն կը ձուլէ զանոնք դարերու ընդմէջէն: Անոր համար նկարագրել պիտի փորձեմ նախ մայր բնութիւնը ու յետոյ անոր հարազատ գաւակները: Սվազ՝ լեռներու շղթաներով կազմուած բոլորակի մը կեդրոնը կ'ընկողմանի: Իր մօտիկէն կը սուրայ տղմայոյց Ալիսը, որ ակունքէն մինչև Սև Ծով հազի՛ւ քանի մը դաշտեր կը գտնէ հանգիստ առնելու համար իր յորձանուտ վայրէջքէն: Իր ջրերը կարմիր ու պղտոր են շարունակ և աւազներու մէջէն սահած ատեններն անգամ կրանիթի ու որձաքարի խորխորատներէն անցած ժամանակնուն հոնդիւնները կը պահեն դեռ կարծես: Այդ գետը տարօրինակ ու ահարկու է: Ան չունի՛ բարձրաւանդակ լեռնադաշտի իր միւս ընկերներուն վսեմ ու խորհրդաւոր գնացքին խաղաղութիւնը, մինչև ծովին անհուն անդորը՝ բիւր անգամ կը փշրուի, կը բզբտուի, կը գալարի ու միշտ կը մոնչէ: Վրայէն ձգուած երեք կամուրջ տեսայ: Առաջինին քով հինները մատակ առիւծի մը սպիտակ մարմարէ արձանը գետեղած են, առանց արձանագրի, մանրանկար Սփինքսի մը պէս, որ անդունդներու խուլ մռինչէն համրացած ըլլալ կը թուի: Երկրորդը էրճիասի ստորոտը երկու բլրակներու իրար երկարած մտերմի ձեռներուն կը նմանի, որ կը սեղմեն իրար խաբկանքներու վիհին վերեւը: Երրորդը Սվազի քով, ամենէն յաղթն ու հոյակապ սակայն, իր հոյակապ շղթան ձգած է

մէկ ափունքէն միւսը, որուն ներքեւ իրարու վրայ գալարելով սուրացող ջուրեր՝ սոսկուամներու անծանօթ վայնասուն մը կը խորդան:

Դեռ չի տեսած այն ատեն ոչ փրփրադէզ կոհակները Միջերկրականին, ու չ'զգացած լայն ու խոր դիւթութիւնը Հնդիկ Ովկիանին, քանի անգամ կեցայ վերջին կամուրջին վրայ ու պաշտանքով ունկնդրեցի գետին արհաւիրաց երգերուն: Դէպի պաշտելի հայրենիքս տանող ճամբան, ոլոր մոլոր գծերով, բլուրներէն անդին՝ լեռներու մէջ անհետ կ'ըլլար: Ի գուր փորձեցի ետ կանչել մտերմութենէ աւելի արագ սահող տասնեակէ տարիները: Զուր բաղձացի հանդիպիլ երազուն պատանեկին որ օր մը անցած էր այդ նոյն ուղիներէն յաւերժապէս երազուն իր նայուածքը սեւեռած դէպի մշտապատ ափունքներ: Տասնեակէ տարիներ վերջ հոն էի նորէն ու չի ճանչցայ ես զիս, այնչափ փոխուած էի:

Հիմակ կը ցաւիմ սրտանց, որ քանի մը օրուան ճամբով միայն հեռու, անգամ մը գոնէ չի գացի Մալաթիա, ծնրադիր արտասուելու ծնողքիս անշուք գերեզմանին վրան: Խեղճ, լքուած շիրիմներ...: Շատ մը սէրեր, շուշանի պէս ճերմակ, մտերմութիւններ՝ մայիսին նման վարդագեղ, պաշտումներ՝ հատնումներով կեցուն, եկան ծլիլ, ծաղկիլ ու ծիծաղիլ անտիազան անբիծ բաղձանքներով ոգեւորուած իմ սրտին մէջ, ու յաջորդաբար զգացի որ իմ մէջ ծալլեցին ցաւերով դալկահար թերթերնին, այլ ձեր յիշատակը իր սիրելի ստուերը չի բաժնեց երբէք իմ կեանքէն: Անդունդներով բաժնուած ձեզմէ, ովկիանին մոխնչը կը մարէ իմ տկար հառաչիս շեշտը ու մեռաւ երազս, թէ մէկ օր ձեր քով պիտի գայի հանգչիլ:

* * *

Դէպի արեւելք հորիզոնը կը կտրեն Շիրոյի յաւերժապէս ձիւնապատ ու Սարըշիչէկի ծաղկաւետ լեռները: Դէպի հիւսիս Ս. Նշանի դարաւոր վանքին պատկառելի ուրուանկարը կը կանգնի: Իզմիրը շրջապատող լեռներու կատարէն աւելի բարձր է Սվազի դաշտը, հետեւաբար միշտ աւելի ցուրտ: Տարօրինակ հակադրութիւն: Մարդ որչափ աւելի վեր, դրախտին մօտ ելլէ այնչափ աւելի ցուրտին տակ կը սարսռայ հոգին: Ատեն մը կը մտածէի միամտօրէն թէ արդեօք որչափ կը մսին հրեշտակները: Երջանի՛կ օրեր ..

Վանքի բլրակին ստորոտէն հեղեղատ մը կայ, որ երկուքի կ'երթայ բաժնել քաղաքը, այդ ձորին ջուրն է, զոր կը տօնէ հայկ. եկեղեցին որոշուած օր մը երգելով:

« Այսօր Սեբաստիայս եղև երկրորդ Յորդանան »:

Ու Սվազի Յորդանանը, տարին մի քանի անգամ ձիւները հալած միջոցին կ'ուռի, կը կատղի, կը փրփրի ու կ'երթայ խառնուիլ անմեռ ու յարաշարժ Ալիսին:

Դաշտին պերճափառ գեղեցկութիւնը դիտելու համար երկու տեղ ընտրած էի: Քահանայապետի թաղին բարձունքը ու Ս. Նշանի վանքը: Այդ երկու կէտերէն դիտուած՝ կարելի է նըշմարել իրարու մօտ բոյն դրած անհամար հիւղակներու հիւանդի կայանքը ու տեսարանը ու վայրկեանի մը մէջ դարեր ապրիլ: Քահանայապետի թաղին բարձունքը պատմական է իբր օրօրանը Սեբաստիոյ մեծագոյն զաւկին, Մխիթարի, մէկ զաւակ, որ կը բաւէ իր ծննդավայրի փառքին: Ու Ս. Նշան իբր նշարանը թափառիկ Պետրոս Գետադարձին ու Անանիա Կաթողիկոսին՝ իբր հանգստարանը Ս. Թէոդորոս Վկային ու Գոհաբլինեան կուսանաց: Մեծ Մխիթարէն վերջ, իբր իրենց ցեղին պատուաբեր տաղանդներ, աչազուրկ Կէօզիւրեանը, Թորգոմեան պատուելին ու Տօքթ. Տաղաւարեանը միայն կը ճանչնամ

*
* *

Ս. ՆՇԱՆ ԵՒ ՊԵՏՐՈՍ ԱՐԽԵԱՅԱ. ԹԱՆԱԽԳՆԵԱՆ

Էրճիասը բաղդատած էի երկրորդ յօդուածիս մէջ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեանի հետ, իբր զոյգ հսկաներ, ու մասնանիշ ըրած հոգեկան արի սլացքը, որով Կեսարիոյ հովիւը աւելի բարձր յաջողած է սաւառնիլ լեռներու հսկայէն:

Պետրոս Սրբազանի շուրջ էրճիաս մը գոյութիւն չունի ու չէի՝ կրնար զուգակշիռ մը ընել Ալիսի փրփրոտ ու անհանդարտ գնացքին և այդ ինկելի ծերունիին յիսուհի՜նգ տարիներու առաջնորդութեան ընթացքին միջև, որովհետև հանդարտ, մտածկոտ, ինք իր վրայ ամփոփուած, գրեթէ հին դարերու անապատականներու անցուցած կեանքին պէս կեանք մը եղած է իբր, առանց աչքի դարնող ելեէջներու. առանց յորձանքի և զուրկ խիզախ վերացումներէ, որոնցմէ աշխարհի անմահութիւնը կը ծնանի:

Պիտի յառաջանամ՝ ըսելու թէ հեղինակ ըլլալէ աւելի

Նախընտրած է հետեւող մը ըլլալ, ու շինելէ աւելի՝ պահպանող: Պահպան հին սրբազան նշխարներու, հին սրբաշունչ աւանդութեանց, ու պիտի հասկնան զիս անոնք, որ ամէն օր հինէն բանի մը փլշիլը կ'զգան իրենց հոգիին մէջ:

Պալեան Եպիսկոպոսը տեսնողը՝ արիութեան և աննկուն ճախրանքի շունչին անցնիլը կ'զգայ իր հոգիէն ու կը հաւատայ մարդ էակին բարձրութեան: Պետրոս Սրբազանը տեսնողը՝ կը հաւատայ հառաքին: Տարիքը իննսուն և ութը ըլլալու է հիմա ու յիսուն և հինգ տարի է, կէս դարէն աւելի, որ հովուած է իր ժողովուրդը: Կարճ, նիհար, բարի, անուշ աչքերով, մտախոհ ու զուարթ միանգամայն, թռչունի անբլծ հոգի մը, որ չէ՝ ձանձրացած իր վանդակէն: Ու մազերը սև են սաթի պէս. թել մը ճերմակ չի կայ սպրդած մէջերնին, նորերու նախանձր գրգռելու աստիճան սև:

Ծնրադրեցի իր առջև մեկնած օրս: Զեռքերը գլխուս վրայ դրած « Պահպանիչ » մը ըսաւ. — « Երթաս բարով, ըսէ Սպարթալեանի, թէ Աստուած զրկեց քեզ իր միջոցով հոս, որբերուս և այրիներուս գործ հայթայթելու համար »: Ու դողացող շուրթներով երկու աչքերս համբուրեց: Այդ համբոյրին ու աղօթքին սարսուռը հետս մինչև գերեզման պիտի տանիմ.

Ճիպողդի, 11 Հոկտ. 1903

Մաւռուշի վերջին թիւերէն մէկուն մէջ՝ իր Սվազի գործակալին Արմենակ Թորգոմեանի մահագոյժը կարդացի: Երեք ամիս առաջ ալ կինը մեռած էր:

Սենեակս քաշուեցայ, դալկահարիլ սկսած լուսանկարնին ձեռք առի և արտասուեցի դառնապէս:

Գրասեղանիս խոռոն ի խոռոն թղթերուն մէջ՝ ձեռքս անցաւ վերի գրուածը: Ճիշտ տարի մը առաջ սկսուած ու կիսատ թողուած: Կը յուսայի երբեմն թէ օր մը կարենամ լրացնել անկապ այլ տրտմագին յիշատակներուս այս շարքը: Կեանքի այդ էջերը դառն արցունքով կը փակեմ ահա, իմ սիրական բարեկամս:

Բաժնուելէ առաջ սակայն այդ անցեալէն՝ չեմ կրնար արգիլել թեւաբեկ հոգիի մը ճախրանքի վերջին փորձը դէպի այդ մօտաւոր այլ հեռասլաց յիշատակները:

Կը տեսնեմ վիրաւոր այլ յուսալից բաժանումս վարժապետի կեանքէն՝ դէպի կեանքի դպրոցը: Կր սահին առջեւէս

գորգերու բիւր գոյներու առջեւ շուարած ու մտամոլոր տարիներս: Այնչափ վարժուած, սկսեր էի սիրել գորգերը — անմոռնչ համակերպողներ, որ կուգային փռուիլ ոտքերու ներքեւ: Աչքերուս մէջ շեշտակի դեռ կը նայի խրոխտ արծիւներու յատուկ իր նայուածքը, դրական աշխարհի ուսուցչապետիս, որը կրցաւ միայն ընկճել զիս, և գոր չուզեցի՝ չի կրցայ ջնջել յիշողութենէս:

Ու երբ գացի Էրճիասէն անդին, ծափածայն հիանալու արուեստի գեղահիւս հրաշակերտներուն վրայ, մատաղ ու անտիական գործաւորուհիներու շինած գորգերուն առջեւ իտէական բաղձանքի մը իրականացման զինովութիւնը լեցուց էութիւնս: Իճեա՛ր, զոր ոգեւորեց ուսուցչապետս և որուն մարմին ու կեանք տուաւ Իզմիրի ազնուագոյն մի գաւաղը, երկու տարիներ ամբողջ հատնումի կեանք մը վարելով իր սիրելիներէն հեռու: Այդ իտէալին արդիւնքն էին եօթը գորգաշինութեան յատկացեալ ընդարձակ շէնքերը որոնց յուսանկարները միայն մնացին կեանքի թափառականին քով:

Քանի անգամ միասին շրջեցանք քեզի հետ, սիրական բարեկամս, քանի՛ անգամ ամոքել փորձեցիր տրտմաթախիծ ժամերս, անմոռանալի Սահակ Վարդապետ Օտապաշեանին և Զուգասըզեանին հետ: Ես նորէն, հոս եմ, չեմ կրնար հաւատալ թէ մեկնած ես աշխարհէն, կրնամ խաբել ինքզինքս երբեմն, չի մտածեցի՞ր ծերունի հայրդ, որ ամեն օր հողակոյտդ գրկել պիտի գայ՝ կորաքամակ, մինչև քովիկդ տեղ մը տալդ, որ դադրի՝ արտասուելէ...

*
* *

«Մարդիկ հիւլէներ են: Ամեն ոք իր շրջանը կը կատարէ աշխարհի վրայ», գրած էր մէկը անցեալ տարի:

Կը փափագէի սակայն որ բարձունքներու և անդունդներու նոր շրջան մը չի՛ բերեր ինծի ապագան, կը բաւեն ինծի իմ անցեալինները լիովին,—անապատի այս օրերը թող յաջորդեն իրարու, ինչպէս մոռացումս ու մենութիւնը, յիշատակին ու մտերմութեան:

ԱՂՈՒՌ ԱՓԵՐ

(ՄՆԱՍ ԲԱՐՈՎԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Բաժանուժի վերջայոյսին մի հսկայ
Նաւ կը դողար, վերջին սոյլերը հնչած,
Մուլթը կ'իջնէր բլուրներէն մօտակայ,
Ու կը ջնջէր ալեակները մեղմայած.
Եւ ուղեւորը կը դիտէր անխօսուկ
Ագամանդները ծովափի մանեակին,
Գարուններու յուշիկները խուսափուկ
Որ կ'անցնէին հատիկ հատիկ, անձկագին:
Կը մտածէր թէ « կը դառնամ' ես մի օր,
Երբ որ դառնան ծիծառները թափառիկ,
Ու մայիսին՝ դալարագեղ ու աղուոր,
Սիրո՞ւն ափեր, ինձ վերստին կը ժպտիք...:
Նաւը քալեց, ուղեւորը զերդ արձան
Իր նայուածքը հո՞ն սեւեռեց ընդերկար,
Աստղեր դողդոջ՝ մշուշին մէջ մարեցան,
Ու մենուլթիւնն՝ Անհունէն վար կը ծփար...

*
* *

Պղտոր աչերն հանդիպեցան. օրէ օր
Նոր ափերու ու նոր բարձանց ձիւնապատ.
Օր մ'Աքրոբօլն իր հմայքով դարաւոր
Օր մ'ալ շքեղ անծայրածիր անապատ,
Եկան ցնցել իր էութիւնն, ինք սակայն
Միշտ որոնեց հի՛նը լո՛իկ դիտեց հո՞ն,
Ուր կը դիտեն զիրար ապշած ու անձայն
Աղուոր Իզմիրն ու մանկամարդ Գորտէլիօն...
Ձեզ նայեցաւ վէս բուրգերու գագաթէն,
Եւ սփինքսի՛ն մըմնջեց ցաւն իր սրտին,

Սակայն բաղդը՝ աւելի վէս իր ճակտէն,
Ըսաւ. « Քալէ՛ կարմիր Ծովէն ալ անդին...»

✱ ✱

Անապատի Մայրն, անշշուկ, անալի,
Մռայլ Նեղոսը ցուացուց իր պատկեր.
Կ'այրէր ու չէ՛ր հատներ սիրտը վշտալի
Աստուածային մորենի՛րն զերդ ընկեր:
Մոգեր, Որ էն, Մովսէս, Յիսուս հո՞ն էին
Ստեղծողներ մեծ ցաւերու բաղձանաց
Վհուկ մոմեան, անմահութեան, անցեալին
Անխօս վկան յաւերժապէս լուկեաց,
Փորձեցին գո՛ւր մագնիսացնել իր հոգին,
Ուղեւորը անցաւ անոնց ընդմէջէն,
Ուզեց դառնալ Տիանի վճիտ լճակին
Ուր դիցուհիք սիրոյ երգե՛ր կը հնչեն:
Աղուո՛ր ափեր ուր Հոմերն իսկ յուզեցին,
Ուր գարուններ կը ծիծաղին վարդաբոյր.
Որ դիւթեցին մերթ Պայրընն ու Լամարդին
Ա՛խ, ալ չիպ'տի՛ ժպտին քեզ հէ՛զ ուղեւոր...

✱ ✱

Կտրեց անցաւ կարմիր Ծովն ալ և Հնդիկ
Ովկիանի ափունքն ի վեր թափառկոտ.
Մռայլ, վհուկ Ափրիկէէն, հանդարտիկ
Կը սեւեռի իր անցեալին նուաղկոտ...:

Մշուշին մէջ Հիմալայի վէս շղթան,
Հոգւոյն խորն ալ անդունդը կայ ովկիանին,
Օ՛հ, մի՛ հրպիք, ստուե՛րն է այն Մենութեան.
Թողէ՛ք զինքը երազոց մէջ անձկագին:

Կը յիշէ մերթ իր մանկութիւնն հրեշտակի
Հեզակարկաջ վտակներով օրօրուն,
Երբ սրտին մէջ կաթէր երկնից շեշտակի՝
Հաւատքն անբիծ ու միամի՛տ օրերուն:

Կը յիշէ դեռ պղտոր Ալիսն, Էրճիաս,
Տարին չանցաւ որ կը կտրէր ձոր ու սար,
Երբ ամեն օր յուզումներով վաղահաս,
Աղուոր Ափեր, ձեզ ողջունել կը յուսար:

Զի' մտածեր սակայն թէ հոն ի՞նչ մնաց,
Գուցէ յիշող մէկ քանի սիրտ մտերիմ,
Քանի մը վարդ ու տնա'կը մոռցըւած,
Ու մենաւոր բարեկամի մէկ շիրիմ...:

Դարձիր նոր բոյնըդ սուղեւոր ու քեզի
Նոր օրերու երջանկութի՛ւնը հիւսէ,
Թող բաղձանքը վճիտ հոգւոյդ մէջ հոսի,
Զգէ՛ կեանքը փրփուրներէ, երազէ...:

Նայէ դէմըդ, դիտէ լարոխտ Հիմալան,
Քալէ շիտակ, դերբուկներէն սուրա վեր,
Կա'րճ է կեանքը այլ հորիզոնն անսահման,
Մի օր նորէն կ'ողջունե՛ս դուն այն ափեր...:

Ճիպուղի 14 Ապրիլ 1904.

ՄԱԽՈՒԵԱՆԻ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍԸ

Թէ երբէք հաւատայի տպաւորութիւններու և յիշատակներու վաղահաս ջնջումին, իմ հոգիին մէջ, գրիչս անզգալաբար պիտի սահէր այսօր ամենէն առաջ վերջ մը տալու « Դէպի Էրճիրաս » յօդուածներուս շարքին, որոնց երկուքը երեցան արդէն ամիսներ առաջ ու երրորդը դեռ կը մնայ հոգիիս խորունկը, մոխիրներու տակ մնացած կրակի անյուսափայլ այլ չի հասնող հրայրքով: Բնութեան իրերը այնպէս չեն: Հեռաւորութիւնը կը պզտիկցնէ, անորոշապէս կ'աղօտացնէ՝ զանոնք: Վիթխարի լեռները հեռուէն՝ կապոյտի նուրբ շղարշով ծածկուած խորհուրդին կը նմանին: Տիեզերքի մեծափառ արեւները հեռուէն մէյմէկ լուսաւոր կէտերու կը փոխուին: Յիշատակները սակայն շեղումներն են այս ընդհանուր օրէնքին: Անոնք չեն հեռանար: Կեանքը կը քալէ, անոնք կը մնան: Կը կարծես թէ դիզուած են իրարու վրայ բաբդ ի բարդ, փառաւոր խառնակութեամբ, երբեմն բաղադրուած իրարու, կը հաւատաս նոյն իսկ թէ կորուսած են որոշ գոյներնին և օր մ'ալ յանկարծ դէմ առ դէմ կը գտնես ինքզինքդ ատոնց ու կը տեսնես թէ անոնք միշտ հինե՛րն են, տրտում՝ կամ զուարթ, ժպտազեղ կամ՝ արտասուագօծ: Վտակներ կան որ ոլոր մոլոր կը սահին, կ'ընթանան: Բլրակի մը ափէն կ'անցնին երգելով, հառաչելով ու իրենց երգին մէջ կը մոռնան թէ անզգալաբար բլուրին շուրջն են դարձեր, կուգան հին ճամբային մօտ և անձայն զարմացուածով նոյն մարգերն ու թուփերը, իրենց վրայ հակած՝ նոյն լացող ուղիները կը նշմարեն: Մենք ալ նոյնպէս կը քալենք անծանօթ կարծուած շաւիղներէ, որոնք յաւերժապէս հինե՛րն են ու վտակին յափշտակութիւնը կ'ունենանք, շուրջերնիս հին յիշատակներու խաղաղ վերազարթնումը տեսնելով:

Անոր համար « Դէպի Էրճիրաս » յօդուածներուս երրորդին յետաձգումը իր նշանակութիւնը կը կորսնցնէ, գէթ ինծի համար, որովհետեւ արդէն գրած եմ զայն մտքիս մէկ անկիւնը, ու թուղթի վրայ առնելը որչափ ուշացնեմ՝ կը կարծեմ՝ թէ

աւելի նուրբ բառեր պիտի հանդիպին գրչիս, նոյն իսկ նրբագոյններ, գէթ մասամբ բացատրելու համար գերագոյն յուզողմներու այն անմոռանալի երկու ամիսները, որոնք առաջին սլացքը տուին ուղեւորին, դէպի նորագոյն և անծանօթ հորիզոններ:

*
* * *

Այս հակիրճ ու կտրատ նախաբանէն վերջը ուրիշ հատի մ'ալ պէտքը կ'գդամ յօդուածիս վերնագրին անցնելէ առաջ: Ու այս երկրորդը՝ բացատրելու համար միջապայրը՝ որ տուն տուաւ այս տողերուն: Շոգենաւը ուշ ատեն հասաւ իգմիրէն Աղեքսանդրիա, Միջերկրականի ջուրերուն անսովոր քունը վրդովելով ու երբ բամբ գոռումով խարիսխը կը նետէր՝ այն ատեն միայն արթնցայ զիս մագնիսացնող յափշտակութենէն: Ժամերէ ի վեր նշմարած էի Ափրիկէն, ծովին ջուրերէն հազիւ դուրս նետուած իր ցամաքի տափակութեամբ ու ներքին խռովքի մը վրդովումները կը ցնցէին էութիւնս: Այդ վերջալոյսին՝ դարեր ապրեցայ: Մինչեւ հասնիլս նաւահանգիստ՝ ճամբորդութիւնս յետադարձ սլացքով յանգեցաւ մինչև նախապատմական դարերու սկիզբը, ու տեսայ անցնիլն քովս՝ «Ես եմ Որ Էն»ի վիուկէն մինչև բուրգերուն ստորոտը պատմական աղաղակը գոռացող մեծ հսկան — «Այս բուրգերուն զագաթէն քառասուն դարեր ձե՛զ կը դիտեն»: Դէպի անհուն երկարող տափակ ցամաքին տեսքը հիասթափում մը բերաւ սակայն: Կը կարծէի թէ պատմական խորհուրդներու և խորխորատներու այդ երկիրը անհուն բարձունքներ, անչափելի անդունդներ ունենալ պարտ էր: Ու վերջը, օրեր, ամիսներ վերջը ես ինծի պիտի չկարենայի բացատրել տակաւին պատմական դէմքերու գոյութիւնը, եթէ տեսած չլլայի Սփինքսին կոյր այլ ծակող նայուածքը, որ իմ աչքերս անապատի անհունութեան կը դարձնէր: Ծով, անապատ, երկինք: Այս երեք անսահմանութեանց մէջ հիմա կը բացատրեմ նախնական մարդուն հոգեկան սարսուռները, որ բնութեան անհունին իր Եսն ալ կը միացնէր և ասոր արդիւնք հին Եգիպտոսը, որ մարդկութեան կրօնի պատգամները կ'որոտար իր բուրգերուն բարձունքէն: Անմահութեան հաւատքին մայրն է այդ երկիրը: Մեծ Անհունի մը գոյութեան պէտքը հոն աւելի ճնշող կ'ըլլայ մարդուն համար, որ կ'անցնի յաւիտենական Նեղոսին

աիերէն ու բոլորտիքը՝ ցիրուցան, ամեն կողմ անսահմանու-
թեան դրոշմը կ'ընդնշմարէ:

Անհաւատ գնա հոն ու հաւատացեալ դուրս պիտի գաս,
կարծուած բարեկամութիւններու ներքեւ սողացող հրեշու-
թիւններ տեսնելով մտերմութեան վրայ տաժած հաւատքիդ
քայքայումը զգալէդ ետքն ալ:

Անհաւատ գնա, անցիր մէկ անգամ հնութեանց թան-
գարանէն, տե՛ս մոմիաները՝ որ անմահութեան կ'սպասեն,
միջոցն ու ժամանակը հեգնելով. ու խոր վրդովումով դէպի
երկինք, գէթ դէպի վե՛ր պիտի նայիր:

* * *

Մեծ անմահներու և անմահութիւններու այդ երկիրը եկած
էր Վերջին անգամ Վարդան Մախոխեան, իր նկարները ցու-
ցադրելու համար: Պիտի չ'ըսեմ թէ հոն զեղարուեստի մեծ
քննադատներու գոյութիւնը կրնար վրդովել զինքը, որովհետեւ
նախ չի կան ու յետոյ Մախոխեան աւելի դժուարահաճ վար-
պետներու գնահատութեան արժանացած էր վաղուց: Ո՛չ,
ասոնց ո՛չ մէկը, արուեստագէտը այդ երկրին մէջ ինքն իսկ
կ'ըլլայ իրեն քննադատ, ու գոնէ կը կարմրի՝ ինքնիրեն, եթէ
չեն արմբը իր գործերը, որովհետեւ իր շուրջը թեւածող ան-
մահներու ստուերներ, կ'ըսեն իրեն, թէ վերջնական մոռա-
ցումն ընկեր է Միջակութեան:

Ու շիտակը ըսելու համար քիչ մը շատ թերահաւատ,
թէն չեմ գիտեր ինչու, ուղղեյի քայլերս այն կիրակին դէպի
Գեղարուեստական Սկուլքի սրահը, ուր բացումը պիտի կա-
տարէին ցուցահանդէսին: Հակառակ տեղատարափին արդէն
բազմութիւն մը հաւաքուած կը գտնեմ հոն, ու պատկառոտ
լուծթիւն մը որ հիացող դէմքերու վրայ կը ծփայ:

Ամենէն առաջ ըսել պարտէի թէ նկարիչը չէի՝ տեսած,
չէի ճանչնար: Ըսել կ'ուզէի լսէ անձնական համակրութիւններ
մասնաւոր տրամադրութիւն մը չէի՛ն ծնած իմ մէջ: Անտար-
բե՛ր գացի պիտի ըսէի, եթէ միայն ցեղին ձայնը գոյութիւն
չ'ունենար...:

Հարիւր յիսունէն աւելի նկարներ կային եթէ՛ չեմ սխա-
լիր:

Առաջին անգամ՝ արագ նայուածք մը ամենուն վրայ ու վերջը՝ կամաց կամաց, հատիկ հատիկ: Քանի մը անգամ սենեակին շուրջը դարձած եմ արդէն և շուրջիս բազմութիւնը կը դադրի գոյութիւն ունենալէ: Բոլորն ալ տրտում՝ նկարներ էին: Ամենուն վրայ, շատ քիչ բացառութեամբ՝ ծովը կայ իր բիւրափոփոխ երեւոյթներով, կրնամ ըսել ամենքն ալ ծովի նկարներ, հազիւ քանի մը հատ մեռած, ձիւնապատ դաշտեր, հիւղակներ, սակայն ծայրէ ի ծայր դառնազին մեղամաղձոտութեամբ գծուած, այնպէս որ մտախոհ վայրկեան մը դիտելէդ ետքը կ'զգաս որ տառապանքի շունչը կ'անցնի ճակտէդ և սիրտդ հին կարօտներով կը բարախէ:

Նկարիչը աւելի երջանիկ է բանաստեղծէն: Երկուքին ալ քով նոյնն են դիտելու և զգալու երանութիւնները, սակայն հոն ուր նկարիչը կ'աստուածանայ, բանաստեղծը կը հառաչէ ու կը կոտորէ գրիչը: Այդ նկարներուն ետին, խորունկը թաղուած մեղամաղձիկ հոգի մը կը նշմարէի հիմա, Սև Օրովին եզրը սնած մանկութիւն մը, Սանասարեանի բարձունքը ուռճացած պատանութիւն մը, որ վերջն ալ զացած է իր հոգին պատմելու ամեն ծովերու ալիքներուն:

Տարօրինակ զուգադիպութիւն, որ Այվազովսքին ու Մախոխեան իրենց մանկունակ օրերուն խաղցած են միևնոյն ծովին ալիքներուն հետ, մին վերը, միւսը վարը, ու այսօր մեծ վարպետին մեկնումէն վերջ վստահօրէն կրնանք ողջունել երեւումը իր յաջողին, որ գիտէ կոհակներուն հիւանդութիւնը, ինչպէս իր բժիշկ եղբայրը՝ մարդերունը:

Աս մտածումները փայլակի պէս անցած էին մտքէս երբ ետիս խմբակի մը կեդրոնը կանգնած տեսայ զինքը: Մէկը իր անունը կուտար և ինք մեղմօրէն կը պատասխանէր: Իր երիտասարդի փոքրիկ դէմքին վրայ խոշոր սև աչքերը գրաւեցին ուշադրութիւնս ամեն բանէ առաջ, սև ածխագոյն բիւրով, շուրջը լայն, շագանակագոյն ծիրով: Այդ աչքերը տեսնելը կը բաւէր վայրկենապէս գրաւուելու համար: Հոն արտայայտութիւնները կը փոխուէին ըոպէն բիւր անգամ, բիւր ալեակներու վէտվէտումին պէս, երբ մանաւանդ շուրջի նկարներուն վրայէն անցնէին հարեւանցի կերպով, ամեն մէկը՝ տարբեր երկինքի ներքև, տարբեր յոյզերով ու խոկանքներով գծուած: Հեղինակներն ալ անշուշտ կ'ունենան այդ զգացութիւնը երբ իրենց գործերը աչքէ անցնեն երբեմն: Նկարիչը աւելի կեն-

սալից ազդեցութեանը ներքե կը գտնուի իր գործերուն: Անոր կեանքը դէպի կատարելութիւն կը ձգտի, դէպի իտէական, բան մը, որուն չի պիտի հասնի երբէք, քանի որ իր դէմ կայ հեգնող բնութիւնը, որուն մէկ ակնթարթը չի՝ նմանիր միւսին:

Դէմքերու նկարիչներ աւելի դիւրին աշխատութեան մը առջեւ կը գտնուին: Մէկ օր, երկու օր, մէկ ամիս, դէմքը զգալապէս չի փոխուիր: Գեղեցիկ դէմքերը մանաւանդ շատ անգամ տարիներով անփոփոխ կը պահեն իրենց նրբանոյշ գծերը ու նկարիչը, որ կտաւի վրայ պիտի առնէ զանոնք գեղեցիկին սիրովը վառուած, յօժարակամ պաշտումով կը հակի անշունչ կտաւին վրայ:

Կան ուրիշ նկարիչներ ալ, որ Մայիսի օրուան են սիրահար: Վարդ, կակաչ, վտակ, ծաղկաւէտ բլրակներ, կուժը գլուխն առած գեղջկուհի, ասոնք են անոնց նախասիրած նիւթերը: Ոմանք ալ քիչ մը աւելի հիւանդ, աշնան դալկուն տերեւները կը գծեն, ճիւղէն բաժնուելով ինկած ատեն, կամ հովին առջև նետուած: Մէկ խօսքով կան սոխակ նկարիչներ, կամ բու, կամ ծիծեռնակ: Մախոխեան մերթ արծիւ է ու մերթ ամպ, աւելի ասպ, որովհետեւ ամպերը միայն կուրծքերնին ալիքներու կարօտովն կ'ուռեցնեն:

Ձեռքի ջերմագին սեղմում մը, համակրանքի քանի մը բառեր ու կը բաժնուիմ իրմէ:

Ես իմ ճամբաս քալեցի, ինք ալ պիտի քալէ իրենը: Ձեմ՝ կարծեր սակայն թէ կարենայ երկար մնալ Եգիպտոս: Իր սև, խոշոր աչքերուն կարօտը յագեցնելու համար սև կամ սպիտակ ծովեր պէտք են, մութ ու թխպայորդ ալիքներ ու կոհակներ, որոնք կ'երթան փշրիլ անմարդաձայն ափերու վրայ: Սրտի անծանօթ եղբօր մը մաղթանքը կը յանձնեմ այդ ալիքներուն:

Ճիպուղի, 19 Մայիս 1904.

Ս Փ Ի Ն Ք Ս

Մահարձանը ամայութեան,
 Քուրմը մեռնող ժամանակին
 Բուրգերուն քով կը հսկէ ան,
 Մարմինն՝ առիւծ, գլուխը կին:
 Առիւծ ու կին, յաղթ ու տրտում,
 Արիութիւն ու վիշտը խառն,
 Մշտանորոգ սիրտ մ'ի հատնում,
 Անցնումներու խորհուրդը դառն,
 Որ չի մեռնիր ու չ'երազեր
 Ու կը դիտէ յաւերժաբաց
 Իր աչքերով սահող յոյզեր
 Ու կրօններ անդնդայած:

Ոչ մի դալար, ոչ մի բաղեղ
 Կը մագլցին կողերէն վեր,
 Կը զարնուին իրեն ահեղ
 Անապատին այրող հովեր:
 Եւ ինք արձան... այլ չէ՛, կ'ապրի,
 Ձգացի՛ օր մ'իր սրտին տրոփ,
 Տեսայ նայուածքն իրեն վայրի
 Ու սարսըռալը հրաբորբ:
 Ձեռքը ծալած ու ծնրադիր
 Աւեր տաճար մը կը հսկէր,
 Որմէն անցեալն անկարեկիր
 Խըլած էր քուրմն ու իր երգեր:

Կ'սպասէր թէ արդեօք կուգա՞ն
 Գացողները անվերադարձ,
 Ուխտաւորները հնութեան
 Ու վըհուկները ոգեհարց:
 Ու չէ՛ին դար, իր ատենուան
 Աստուածներն իսկ մեռան կարգով,
 Օսիրիսը, Իսիսն ու Ռան
 Անէացան իրարու քով:
 Առիւծ, այլ կին, զամուսն է հոն,
 Հաւատքներու հէ՛ք սգաւոր,

Աւագին մէջ լքուած, հեռո՛ւն
Նեղոսէ՛ն իսկ վշտածուր:

* * *

Ու կը տեսնեմ՝ Եթովպիոյ խորերէն
Յաղթ հսկաներ կերտեցին
Խորհրդաւոր շարականներ երգելէն
Քեզ զերդ նուէ՛ր Նեղոսին:

Լերանց զաւակ, կրանիթի յաղթ մի կտոր
Բերին այնտեղ. արուեստագէտ մ'անանուն
Իր գէլիով անմահութի՛ւն տուաւ քեզ,
...Ո՛ւր յոյգերը, ո՛ւր հանճարներն այն անհուն...:

Կանգնեցար հոն Նեղոսին երգն ըմպելով
Ու բագինէդ բիւր կրօններ սահեցան,
Եհովան քովդ ըսաւ թէ « Ե՛ս եմ Որ Էն »,
Ու ժպտեցա՛ր դուն իրեն:

Պաշտողներդ մոխի՛ր են ու կ'ապրի՛ս դուն,
Առիւծն սուրա՛լ կ'ուզէ, այլ, կի՛ն, չե՞ս կրնար,
Երգը ելու ծարան մընա՞ց մէջդ արթուն,
Մարեցան մինչ այլ բաղձանքներդ բոցավառ...:

Մի՛ խաբեր զի՛ս, աւագն օտար է քեզի.
Կրանիթ՝ երէկ, այսօր ըՍփինքս ու միշտ կին
Բաց աչքերէդ հին կարօտը կը հոսի,
Ու կ'որոնես ուրիշ աշխարհ, այլ երկին:

Դարեր անցան, այլ լեռներդ կը յիշես,
Ամպրոպներու, ցուրտ փոթորկին ունիս ցաւ,
Հող արեւն ու հուր-աւագներ կ'այրե՛ն քեզ,
Եւ էութիւնդ սպասուեմէն հալեցաւ:

Կարօտահիւժ սրտեր համայն քեզ կ'զգան,
Սփինքս չե՛ս դուն, հէզ կին, արձա՛ն անխօսուկ,
Ափն ովկիանին, անապատին խօլական
Լացա՛ւ զքեզ թափառիկ ա՛մպ մը վհուկ...:

Ի Ն Չ Ո՞ Ի Ե Կ Ա Յ

(ՅՈՒՇՍՏԵՏՐԷՍ ԷՋԵՐ)

Ճիպուղի, 30 Մայիս 1904

ԲԵՒԸ սկսաւ այրել արդէն: Յոռնիսին, Յուլիսին՝ քա-
րերը մոխի՛ր պիտի դառնան: Գառազղին մէջ
բանտուած առիւծին պէս ամեն կողմ՝ կը դառ-
նամ ու ելքի ճամբան չեմ գտներ: Հոգիս կը մոնչէ զայրագին
ու ես սկսայ վախնալ ինձմէ: Ո՞ւր էք իմ անցեալին փթթի-
նազա՛րդ գարուններ...: Ծովը եռացած կապար է կարծես, ո՛ր
Իզմիրի ծովակն ու Տիանի լճակը: Ինչո՞ւ եկայ, ա՛խ, ու ձեզի
ալ իմ հետ բերի այս թիապարտի կեանքին: Ինչո՞ւ եկայ...:
Գիշերները կը թափառիմ երկարօրէն ծովի ու անապատի
անհունին մէջ բանտուած, կը նայիմ աստղերուն որ անծանօթ
են, ափսո՛ս:

Ճիպուղի եմ, աշխարհի մոռցուած մէկ անկիւնը: Կիսա-
մերկ սօմալիներու քանի մը թշուառ սեզապատ հիւղակներ
իւրարու քով կը կծկուին ու տասնեակ մը քարաշէն տուներ
կը բարձրանան հոս ու հոն, իրենք ալ զարմացած հոս իրար
զտնելուն:

Եկայ և ալ չեմ մեկնիր, չեմ կրնար արդէն: Այսչափ
յանկարծական ու բուռն խզում մը անցեալի և իմ միջեւ
չ'ընդարմացնէր զիս: Մեր լեռներուն հաւատարիմ կաղնին
եղած չէի, կապուած հայրենի հողին, սակայն արագիլի նման
կը յուսայի վերադառնալ օր մը դէպի մեր աւերակ աշխարհը:
Ամեն յոյս, ամեն երազ ջնջել պէտք է հոս, Տանդէի դժոխքին
նման:

Եւ սակայն չեմ կրնար ապրիլ անշարժ, պիտի մեռնի՛մ,
կը նախընտրեմ մեռնիլ: Չե՛մ ալ կրնար մեռնիլ:

Ծովափը գացի մինակս, տունը թողելով կեանքիս պա-
հապան հրեշտակը՝ քառամեայ կորիւնիս հետ: Հետս չի բերի
զանոնք որ չ'ի խօսիմ հետերնին: Հոս խօսիլը հեծկլտալ է:
Ինչո՞ւ եկայ...:

վերը՝ Եթովպիան, դիմացը երբեմնի երջանիկ Արաբիան:

Անգգալաբար կը դառնամ դէպի երկաթուղին որ Ափրիկեան խորհրուռն մէջ կը մխուի: Հոն ինձմէ առաջ եկող Հայեր կան, շատ տարիներ առաջ: Բոնուլթեան փոթորիկը արմատախիլ ըրած է զանոնք հայրենի հողէն ու խլեակի պէս նետած է այս ափունքը: Կը շնչեն, կ'ապրին, կը զարգանան ու կ'սպասեն: Ես ալ կրնամ միանալ ինձմէ առաջ եկողներու խումբին:

Դիմացը երբեմնի երջանիկ Արաբիան դարերէ ի վեր բռնապետութեան ներքեւ ընկճուած, դրօշ պարզած է այսօր և կը պայքարի ազատութեան համար: Ամեն օր խումբ խումբ կուգան հոս պաշար ու ռազմանիւթ փնտռելու համար, իրենց անտաշ ու փիւնիկեան դարու մակոյկներով: Վաղը պիտի մօտենամ իրենց ու սեղմեմ ձեռքերնին. պիտի ըսեմ թէ Հայ եմ... պիտի յիշեմ Կիլիկիոյ դիւանագէտ Հեթումը որ արաբ ամիրապետին եղբայրական համբոյր կ'ուղարկէր: Հայաստանի ազատութիւնը Մէքքէի և Մէտինէի առջև պիտի որոշուի: Համիտի վրայէն ամիրապետութեան գողցուած պատմուճանը երբ պատուուի, մէջտեղը հասարակ աւազակ մը պիտի մնայ: Պիտի գրեմ մեր յեղափոխականներուն որ իրենց ուշադրութիւնը Արաբիա դարձնեն ու հիմէն փորեն բռնապետութեան գահը:

Ու յետոյ պիտի ջանամ այս աննշան ու մոռցուած կէտը մեր ազգային դատին բրոքականտի համեատ վառարան մը ընել: Օտարներու հետ բարեկամութիւններ պիտի մշակեմ, պիտի ջանամ երգել ու ծանօթացնել մարտիրոսացեալ Հայաստանը:

Ասոնցմէ վերջ և ամենէն աւելի, աչքերս անդունդներէն անդին պարզուող հորիզոնին սեւեռուն, ծնրադիր Պայրընի ստուերին, պիտի գոռամ հողիով ազատութեան և յոյսի մեր երգերը, վերջնական յաղթանակի տենչանքներով խանդավառ:

*
* * *

Պիտի, պիտի՝ Ու երբէք պիտի չ'ընկճուիմ:

Հարաւի հուր խորշակը ոտքիս առջև ովկիանէն կոհակ մը մղելով կը փշրէ, ու կ'անցնի երկար ձողի մը ծայրը ալեծածան եռագոյն դրօշին ծալքերը կը ծփացնէ: Այդ դրօշին կը դառնամ, աչքերուս արտասուքը չորցած հիմակ: Ու երկնից վրայ փալիւսցող յաւիտենական մօր Հայկին և ազատութեան նւիրական ու յաւերժական դրօշին ներքեւ, կ'երդնում:

Իմ տարաբաղդ ու Սրբազան Հայրենիք, պիտի չ'ընկճուիմ՝ երբէք...:

Ա Ռ Լ ՈՒ Ս Ի Ն

Ս. Ի. Բարեկաթու Կոմիտաս:

ՈՒՐ ԻՆՁ աղուոր երազներըս անցեալին
Անվերադարձ յոյզերով,
Գիշեր մը լոկ ճակտիս վրայ թող փայլին
Մոռցըլած խանդն ու գորով:
Յիշէ՛, Լոսին, մտերիմներ էինք մերթ
Կը սիրէի՛նք մենք զիրար,
Երկուքս ալ նոյն Անծանօթին ձեռակերտ,
Ու մենութեան սիրահար:
Դուն մընացիր հատնումներէս անբաժան
Երբ ափերէն սիրական
Մըրըկավար կը դիմէի՛ ի դաժան
Ճակատազիրն, ապագան:
Մեր եփրատին ալեակներէն մինչև հոս,
Մինչև կոհակն ովկիանին
Շաւիղներուս քու շողերը վշտահոս,
Դալկահար լոյս մը տուին:
Եւ անապատն ըսաւ ինծի քու կեանքէդ
Ինչ որ չէի՛ երազած.
Ինծի պարզեց թափառումիդ լուսահետ
Գաղտնիքները միգամած:
Սորվեցուց թէ քու ժպիտըդ խուսափուկ
Յաւին փրփուրն էր միայն,
Ու զարնըլած դու նոյն բաղդէն յեղյեղուկ,
Աքսորականն ինձ նման...:

* * *

Կրկներկոյթն ինչպէս շատ հեղ կը բերէ
Անապատի հորիզոնին
Վրայ նըկարներ որ կը շարժին,
— Ափ մը տեսի՛լ մեզ անծանօթ ափերէ,

Մտածումը զիս քառսի՛ն տանի մուծ,
Երբ դուն մօրըդ գիրկն էիր դեռ,
Լուսի՛ն, հալած նիւթ ու շանթեր
Կը գոռային քու ծնունդըդ մօտալուտ:

Ընդվզումով մը նետուեցար անհունին
Գիրկն, ուզեցիր ընկերն ըլլալ,
Բիւր աստղերու կեանքը հրահալ
Ապրիլ, այրիլ յուզումներէ անմեկին:

Այլ օրէնքը կապտեց գեղգ ու շղթան
Անցուց վզիդ, գծեց մի ծիր,
Ըսաւ. « Ա՛յս է ուղիդ, դարձի՛ր
Քու մայր-երկրին բոլորտիքը յաւիտեան:

Մանկութիւնըդ երազներով երջանիկ
Անցաւ, գուցէ գարուն, վարդեր,
Եկան ծաղկիլ, սոխակ, թիթեռ
Երանութիւն, սէր միասի՛ն խայտացիք.

Այլ ժամանակը սլացաւ զուարթուն,
Մենութեան ցուրտը պատեց քեզ
Մարեց յոյսերըդ հրակէզ,
Հայրենաբաղձ ու կարօտով մեռար դուն...:

* * *

Նոյնն է մեր բաղդն, իմ աքսորի՛ մտերիմ,
Մայր-Եփրատէն մինչև ովկիան,
Նոյն ծիրին շուրջն անյուսուլթեան,
Երկրէն հեռու, կարօտակէզ կը մարիմ...:

Կը դիտեմ՝ վաղն ու անծանօթ ապագան,
Կը հարցնեմ զո՛ւր թէ մի օր
Իմ երբեմնի յոյսերն ազուր,
Մայիսին հետ արդեօք նորէն պիտի գա՞ն:

Պիտի դառնա՞մ արդեօք մի օր դէպի հոն,
Շուար մոլոր Եփրատին ափ,

Յուզումնալից ու հրատապ,
Ողջունելու Հայուն ազատ հորիզոն...:

* * *

Քու դիակըդ պատանք մ'ունի լուսաւոր,
Անհոնն եղաւ շիրիմ քեզի,
Ասողերուն լոյսն ալ կը հոսի
Ու կ'ամոքէ մենութիւնըդ ամեն օր:

Ա'խ, տեսնէի ե'ս ալ քեզ պէս մի գիշեր,
Թէ իմ ալ մայր—երկրիս վրան
Գարնան յոյսերը կ'երերան,
Լըսէի ձայնը որ գիս հոն կը կանչէր,

Ու չ'երթայի թող...: Այն ատեն աւագուտ
Ու հրատապ շիրմին պատկեր
Էութիւնըս չի'պտի' ընկճէր.
Ու գրկէի' պիտի անվախ մահը մութ...:

* * *

Տուր ինձ աղուոր երազներըս անցեալին,
Անվերադարձ յոյգերով,
Գիշեր մը լոկ ճակտիս վրայ թող փայլին
Մոռցըւած խանդն ու գորով:
Յիշէ', լուսի'ն, մտերիմնե'ր էինք մերթ,
Կը սիրէի'նք մենք զիրար,
Երկուքնիս նոյն անձանօթին ձեռակերտ,
Ու մենութեան սիրահար...:

Ճիպուղի

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

(ՅԻՇԱՏԱԿ ՌՈՒՍՕ-ՃԱՐՈՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ)

Ճիպոդի, 12 Ապրիլ 1906

Իմակ որ այդ մօտաւոր անցեալին վրայ իջաւ վեր-
ջապէս Պատմութեան սև վարագոյրը, և Ձուշի-
մայի աղէտալի ջուրերուն մէջ քայքայուեցան
ոռւսական տարաբաղդ նաւատորմին վերջին
բեկորները, տրտմազին ու երկիւղած սարսուռով կը մօտենաւ
այն օրերուն, կը թղթատեմ յուշատետրիս էջերը և կը վերապ-
րիմ այն ահաւոր յիշատակներուն մէջ:

Ճիպոդի. եղաւ վայրկեան մը, ուր աշխարհի սիրտը հոս
բարախեց և ես լսեցի այդ տրոփիւնը: Ռազմի դաշտն իջած
էին արեւելից Ալպիոնն ու արեւմտից Հսկան, ու դերակատար
տիտաններուն, — ահարկու մարտանաւերուն մեծ մասը իմ
աչքերուս առջեւէն անցաւ գնաց ու կ'երթայ տակաւին դէպի
մոռացումի անողոք անդունդները: Եւ ան ինչ գեղատեսիլ,
հուժկու, խրոխտ մարտանաւեր էին, կայմերնին դէպի երկինք
ցցած, ինքնավստահ, ծանրաքայլ, ահարկու: Աչքիս առջեւ
են դեռ, ինչպէս այն գիշեր, երբ Ծփանքներուս չորրորդ երգին
ուրականային աղաղակն անցաւ հոգիիս խորերէն: Ռօժտէսթ-
վէնսքին Ատլանտեանէն վար կ'իջնէր, կը բոլորէր Բարեյուսոյ
գլուխը, ու կ'ուղղուէր դէպի Հնդկաց Ովկիանոս: Միւսները,
Նաւարին և իր ընկերները Սուէզէն կուգային, կանգ կ'առնէին
Ճիպոդի քանի մը օր, պարահանդէս, հացկերոյթ, խրախճանք:
Ճիպոդին իրենց վերջնութեւ հանգրուանը կ'ըլլար: Վերջինը
պիտի ըլլար Սայկօն, ուր կաղն ի կաղ պիտի համնէր Նէպո-
կաթովի երրորդ նաւատորմը. համախումբ ղիմելու համար
դէպի խաղաղականին գերագոյն խաղաղութիւնը, ու Նաւա-
րինի տուած պարահանդէսէն աչքի առջեւ ունիմ խամրած
ծաղիկներու փունջ մը, սև շղարշով ծածկած, երբ զայն նուր-

րող ոսկեճամուկ զգեստներով սպան, իր հարիւրաւոր ընկեր-
ներուն հետ կը քնանայ հիմա Ձուշիմայի աղէտալի խորքե-
րուն մէջ:

* * *

Տարին հազիւ բոլորած էր Ճիպուղի հասնելուս, երբ այդ
դէպքերն անարկու վսեմութեամբ իրենց տողանցումն սկսան:
Այն օրերը, հիմակ իսկ յիշելուս ներսէս սարսուռի մը քալե-
լուն կ'ունկնդրեմ կարծես: Աշխարհի այս անծանօթ ափունքը
նետուած բաղդին հոսանքէն, ճառագայթային օղակ մը մնա-
ցեր էր միայն կեանքին և իմ միջև, մեզի իրարու կապող, և
այդ սգաւոր ճառագայթը արիւնոտ ցոլացումով ու դողդոջուն,
բռնկած կովկասէն, կիսայրեաց հայրենիքէ՛ն կը հասնէր:
Վրէ՛ժն էր, սրբազան վրէժը, զոր այրիացած ու ալևոր Մա-
սիսը կը կտակէր իր տարահալած գաւալներուն:

Ակնունին նոր հրատարակած էր «կովկասեան Վերքեր»ը,
ու Հայոց վիրաւոր Հայրիկը իր առիւծի մոնչիւնը արձակած
էր մարտիրոսացած եկեղեցիին կամարներուն ներքեւէն, խի-
զախ, մելամաղձոտ ու որոտագին: Ու հայ չիկար աշխարհի
վրայ, որ գուրգուրանքով չի հծծէր Վրէժ բառը, Վրէժ Ռու-
սիոյ դէմ, որ Մասիսի երկու կողմը արիւններու մէջ կը
խեղդէր, հոս Հոնական-Վանտալական բնագոյնը ու ժողջնելով,
հոն ցեղային դարաւոր ատելութիւններ շղթայագերծ ընելով
ու քանդելով Հայուն հայրենական տունն ու տաճարը: Հոն
Բլէհվէ, Կալիցին, հոս՝ Իզգէթ, Շէֆիք և ամենուրեք նոյն
ահաւոր տառապանքը որ կը ճնշէր մեր ճակատագրին վրայ:

Եւ այս տողերը գրողը, որ տրտմազին քնարը ձեռքը,
եկած էր թափառականի վրանն հաստատել վայրիկ մը, ստո-
րոտը Եթովպական բարձունքներու

« Ուր թխսն դիք և արծուիք »

Կը յեղյեղէր գուրգուրանքով այդ սրբազան բառը, երբ տեսաւ
տիտան մարտանաւերուն զալն ու գնալը, դէպի անդունդ:
Իրենց հսկայ իրաններէն ծուխի ամպեր ժայթքելով, ինքնա-
վատահ ու ծանրաքայլ, կուգային խարիսխ նետել և պահ մը
իրենց պարփակած փտութիւններն ու պղծութիւնները ցու-
ցադրել:

Քանի անգամ այդ ծուխի ոլորտներուն ընդմէջէն, կար-
մըրած հորիզոնին վրայ կարծած եմ նշմարել ալեզարդ խրիմ-

եանը, արտասուլազին աչքերով, որ թեւաբեկ խաչի մը նշանով այդ նաւերուն՝ անդունդը ցոյց կուտար:

* * *

Այդ պահուն ինծի համար անակնկալ մը հասաւ: Լոնտոնէն հեռագիր մը զիս «Տէյլի Մէյլ»-ի թղթակից կը կարգէր և կը յանձնարարէր տեղեկագրել Ռուսական նաւատորմին շարժումները:

Հարմգուրըթի, հիմա լորտուլթեան բարձրացած Նօրթքլիֆ անունով, անգլիական լրագրութեան Տիտանն է, լուրերու Նաթօլէօնը, ինչպէս կը կոչեն զինք Մանչի երկու եզերաց վրայ: Դեռ իր Վաթէրլօն չէ՝ ունեցած այդ մարդը, ոչ ալ Ս. Հելէնի հեռանկար մը կրնայ վրդովել զինք, որ երկրագունտին ամենէն հեռաւոր անկիւններն իր թղթակիցները ունի և աշխարհն իր հսկայի ձեռներուն մէջ բռնած է: Հեռագրական գիծը կը բացուէր ինծի ու կ'արտօնուէի հեռագրել օրն օրին պատահարներն ու իմ՝ կրած տպաւորութիւնները:

Այդ պահուն էր որ զգացի մարդու, թղթակցի և Հայու պարտականութեանցս իրար բաղխումը ներսի զիս:

Առաջին վայրկեանին իսկ, անոնց համար, որ հետեւեցան ուղադրութեամբ հին փառած Ռուսաստանի ճիգերուն, հապճեպ ու ճակատագրապաշտ որուշումներուն, ու մօտէն տեսան նաւատորմիդ անուան տակ ծածկուած գերեզմանական փտութիւնը, մարտին ելքը որոշուած էր անդառնալի կերպով: Բարքերու ապականութիւնը, մանաւանդ գողութիւնը իր ամենէն գարշ երեւոյթներով կը պարզուէր նաւերուն մէջ: Կուրծքերնին տասնեակ պատուանշաններով շողացող աւազակներ, առանց ամչնալու կը սակարկէին իրենց միջնորդէքը ու մոլփիկին քրտինքովն ու արցունքովը ողողուած բուպլիները խաղի կանանչ սեղանին շուրջ կը հալէին: Կարգապահութիւնն ամենախղճալի՝ էր: Ստորակարգեալները սոսկումի մը ներքեւ կը պահուէին շարունակ, ոստիկանութիւնը հոն ալ իր ուրուատեսիլ գանկը կը ցցէր ամեն անկիւնէ դուրս: Այդ այլազան ազգերէ հապճեպով հաւաքուած մարդոց մէջ կային սակայն ցանցաւ կերպարանքներ, հայրենիքի հաւատքովը զօրացած, որ կ'երթային մեռնիլ սրբազան Ռուսաստանի համար:

Հիմակ որ տարին կ'անցնի այն ճակատագրական ահաւոր օրէն, որ փտութիւնն ու նկարագիրը, գինովն ու դիւցազունը

ընկղմեց քով քովի, անծանօթ ովկիանին խորքերուն տակ, սրտի ցաւ մը կ'զգամ յիշելով զիրենք ու գրելով իրենց վրայ, կարծես թէ լուռ գիշերին մէջ, երկու դասակարգերն ալ, տրտում աչքերով ինծի կը նային...:

* * *

« Երսունեչորս Համպուրկ-Ամերիկա գծին պատկանող կամ անկէ վարձուած շոգենաւներ, հարիւր քսան հազար թօն ածուխով, Ճիպուղիի ծոցն հասան, Ռուս նաւատորմին համար»:

Այս առաջին հեռագիրս էր «Տէյլի Մէյլ»ի ուղղուած, որ յաջորդ առտուն արդէն աշխարհի շրջանը կ'ընէր: Այդ սեւաներկ, գիշերաստուեր շոգենաւները, գերման դրօշին տակ, հսկայական ագռաւներ էին կարծես, որ Եւրոպայէն մինչեւ Սայկօն հետեւեցան կամաց կամաց նոր դարու Արմատային, դիակ գիշատելու համար: Նոյն յաւիտենական գերմանը, որ դեռ երէկ ալ Թուրքիան լափել կը փորձէր:

Առաջին օրէն, մօտէն տեսնելով անկարգապահութիւնը, ռազմամթերքի ցաւալի պակասութիւնը և աղտոտ երեւոյթներ նաւատորմին մէջ, ստիպուած էի հակիլ յոռետեսներու գաղափարին պատերազմի ելքին մասին: Եւ անվերապահ մտածումս հաղորդեցի «Տէյլի Մէյլ»ին: Ահա թղթակցութենէս հատուած մը.

Ճիպուղի, 24 մարտ 1903

... « Բայց ամեն բանէ առաջ ժամանակ ունեցայ ուսումնասիրելու իրենց (Ռուս սպաներուն) մտային վիճակը: Օրէ օր կը լսէին թէ ճաբոնական բանակն ու տորմիդը կը յառաջանային նոր ու կարեւոր յաղթանակներով: Բօրթ-Արթիւրի անկումը՝ շատոնց նախատեսուած՝ ահռելի ցնցում՝ մը տուաւ անոնց՝ որ կ'երթային մահուան: Շատեր կը կարծէին թէ Քուրօբաթքինի մէկ յաղթանակը, Ռուսիոյ զինուորական պատիւը փրկելով, իսլաղութիւն պիտի բերէր: Այդ բարի լուրերը չ'եկան երէք: Թէ ուր կը դիմեն մարտանաւերը: Չեմ գիտեր տակաւին: Սակայն գիտեմ թէ իրենց համար լաւագոյնը պիտի ըլլար՝ Ե՛ս, հայրենիք դառնալ: Այն վարչութիւնը որ այս նաւաբաժինները դէպի անծանօթ ծովեր և ահաւոր վտանգներ կը ղրկէ, կրնայ իր կարեւոր պատճառներն ունենալ, բայց այդ որոշումը տալէ առաջ, լաւ կ'ընէր հաշուելով իսկական ուժին չափն ու

նկարագրի և կրթութեան աստիճանն անոնց, որ Ռուսիոյ նաւային ուժին բաղդը իրենց ձեռքին մէջ պիտի ունենային: Անուրանալի է թէ ինկածներու քով, մարտանաւերու մէջ, կան Ռուսաստանի արիասիրտ զաւակներէն շատեր, որ պիտի երթան մեռնիլ, մտածելով թէ իրենց պարտքը կը կատարեն: Սակայն Բեդրսպուրկի վարիչներուն կ'իյնար մտածել լրջօրէն ու պաղարեամբ, թէ արդեօք լաւագոյն չէ՞ր Ռուսիոյ շահերուն համար, պահել իր անձնուէր զաւակաց կեանքերը շաւագոյն ժամանակաց համար: »

Այդ հատուածին անկեղծ ոգին տիրեց թղթակցութեանս մէջ, սկիզբէն մինչև վերջը: Սակայն իսկապէս կոյր ճակատագիր մը կայ որ կը վարէ ազգերու բաղդն ու ապագան: Հակառակ Հայ ըլլալու, ու կուրծքիս ներքև վառող վրէժ-խնդրութեան կրակին, չի կրցայ չըսել սրտցաւ ճշմարտութիւնը: Սակայն Բեդրսպուրկի հեռագրական գործակալութիւնը երիցս պաշտօնապէս հարուածեց «Տէյլի Մէյլ»-ի Ճիպուղիի թղթակիցը, ու նոյն իսկ զանի երեւակայական մէկը հոչակելու չափ յառաջացաւ:

Երրորդ նաւատորմը, Նէպոկաթօֆի հրամանին ներքև երբ հասաւ հոս, Ճիպուղիի հեռաւոր ջուրերուն մէջ իսկ ճարոնաւան մարտանաւերու հանդիպումէն ու բաղիսումէն սոսկալով, տասը մղոն հեռու խարիսխ կը նետէր: Միակ անձը այս տողերը գրողը եղաւ, որ յանդգնեցաւ երթալ, շրջիլ նաւէ նաւ և իբր իր տպաւորութեանց խտացումը հետեւալը հեռագրել.

«Երրորդ նաւատորմը հասաւ, խարխուլ, հին նաւերէ բաղկացած, տղայ-նաւագներ, անփորձ սպաներու հրամանատարութեան ներքև: Կարծեմ ԱՆՋՆԱՏՈՒՐ ըլլալ կ'երթայ:»

Ստորագրած բառս ամիս մը չանցած իր գոյութիւնը պիտի արդարացունէր: Այլ ինչ որ հիանալի և ահարկու էր, ճակատագիրն էր որ կը մղէր այդ տորմիդները: Սովորական պարագաներու տակ, անուակի մը աւրուելը, դէկի մը խորտակումը, արգելք կը հանդիսանան ուղեւորութեան շարունակւելուն: Ռուսական նաւատորմին համար այնպիսի բան, այնպիսի նախախնամական դիպումած չի պատահեցա՛ւ երբէք: Գեղաշիններն ու խարխուլները, ծեր կամ մանուկ ղեկավարներով ամենքն ալ կրցան հասնիլ հոն, ուր ծովակալ Թօկօն և անկէ վեր, անկէ բարձր, տառապած ժողովուրդներու անէծքը կ'ըսպասէին ակնդէտ:

Վերջին մեկնողը ձիպուղիէն Քօսթրօման եղաւ. հիւանդանոց-նաւը, երկու հարիւրի մօտ գլթութեան դեռատի դիցանոյշներով: Ամպոտ օր մ'էր ու քիչ մ'ալ ալեկոծ. նաւակիւս վրայ կայնած, երկար ատեն, նայուածքով ու հոգիով, հետեւեցա՛յ իրեն: Հեռուն, հորիզոնին մօտ անյայտանալու վրայ էր, կը նայէի՝ դեռ: Հառաչի պէս տխուր, ու աւերակ հայրենեաց մինաւոր հիւղակի մը բուխերիկէն ոլորուող ծուխին պէս՝ մուլի ոլորտք մը բարձրացաւ իր ծխանէն: Այդ ծուխէն անդին, տեսայ Հայոց Հայրիկին աչքերը, որ հանդարտ, որ տրտմազին, կը ժպտէին ճակատագրին ետեւէն...:

*
* *

Այս քանի մը ամիսներուն սակայն առիթն ունեցած էի երկարօրէն տեսակցելու հետերնին ու նոյն իսկ շլանալու այն թագուն ճառագայթէն որ պահուած էր Ռուսիոյ ազնուագոյն երիտասարդ գաւակներէն մէկ քանիին կուրծքին խորը, բարձրացած և իրապէս սրբազան Ռուսաստանի մը կարօտովը տոգորուող էակներ: Անոնց մէկ քանիին հետ նոյն իսկ մտերմութիւն հաստատած էի և քանի անգամ իրիկունէ իրիկուն, կուգային քովս, երկու գաւաթի միջեւ անցեալին վիշտն ու ապագային ուրուականը մոռնալու համար: Իրենց մէջէն Քուրշինսքի անուն, նիհար, եղնիկի աչքերով անխօսուկ Բոլոնիացի մը, որ կովկասն ալ կը ճանչնար ու հեռաւոր երագներու մէջ խորասուզուիլ կը սիրէր, մասնաւոր համակրութեամբ մը կապուած էր ինծի: Շատ անգամ ծովին եզրը կուգար հետս ու առջեւէս կը քալէր մենախօսելով ինքնիրեն ու բռունցքը դէպի երկինք ուղղելով: Ամենքին մեկնումէն վերջ, շուրջս ահարկու լռութիւն մը ու հանդարտութիւն մը տիրել սկսաւ: Սրտատրոփ կ'սպասէինք մեծ դէպքին: 10 Ապրիլին, Ուաթնէյ, այն ատեն «Տէյլի Մէյլ»-ի—այժմ «Սթանտարտ»-ի արտաքին բաժնին խմբագրապետը կը գրէր ինծի. — «Այս նամակը ձեռքդ հասնելէն շատ առաջ, նաւային գերակշռութիւնը արդէն վճռուած պիտի ըլլայ Ծայրագոյն Արևելքի մէջ:»

Այս նամակը հասնելէն բաւական վերջը Ռուսական միացեալ տորմիդը կը մեկնէր Սայկոնէն: Հարուածն ուշացած էր, սակայն պիտի գարնէր վերջապէս...:

Աննախընթաց ջախջախումին լուրը բերող հեռագիրը այրեց մատներս: Խելայեղ տուն կը վազեմ: Երբորդ նաւատորմն

առանց գնդակ մը պարպելու անձնատուր է եղեր: Ռոժտեսթ-վէնսքի՝ գերի: Եւ ծեր առիւծը, ծովակալ Էնքուլիսթ, որուն համար կարելի է կրկնել, ինչ որ Հիւկօ ըսաւ Կարիպալտիին համար. — «Պատերազմի միակ անպարտելին» Մանիլլա կը մնար, օտար Բարեկամի մը անձնատուր: Տունէն կը սուրամ դէպի ծովեզրը: Վերջալուսային ժամերու տխրութեամբ տփու-ներ է արեւմուտք, Արեւելքէն, սակայն, ծովին խորերէն ար-ծաթի լուսին մը կ'սկսի վեր ելլել, Ձուշիմայի անդունդներէն իր վրայ առած կարծես դիակնատիպ դալկունութիւնը խեղդա-մահ Ռուսաստանին: Յաւիտեանիս արդար նժարը, հոն կը պատ-կերանար խոնաւ աչքերուս առջեւ, ու կը տեսնէի որոշակի Բագուի մէջ ողջակէզ հայ Ադամօֆի շիրմէն շանթի մը մեկ-նիլը, ծովակալ Մաքարօֆի մարտանաւին գլխուն, ու Հայ Եկեղիցիին Հայրիկը, որ արտասուագին «հոգոց» մը կը մըր-մընջէր Ձուշիմայի համայնակուլ վիհին վերև:

* * *

Ճիպուղի, 24 Յունիս 1903 (Օրագրէս հատուած մը).
«Տնիբերը — «ասպատակ» յաժանաւր, առտուն կանուխ հասաւ Ճիպուղի, լուռ, առանց թնդանօթի սովորական ողջոյն-ներուն ու կիսաշոգի կ'սպասէ նաւահանգիստին բացերը: Իրմէ վերջ, իրեն պէս քանի մը խլեակներ ալ պիտի գան կը մտա-ծեմ, ազատածները, ու նաւակիս մէջէն, ձեռքով կը խաղամ ալեակներուն հետ, որ անտարբեր խոյս կուտան փրփրացայտ ու ժպտագին: Դէպի Սայկօն մեկնած ատեն անարատ սեւով մը օժտուած էր Տնիբերը: Վերադարձին կամ աւելի ճիշտը սրընթաց փախուստին՝ Հնդիկ Ովկիանի կոհակները զարկեր մաշեցուցեր են ներկը, ու կողերուն վրայ տեղ-տեղ կարմիր, արիւնազոյն կարմիր մը թողուցեր են, որ լայն վէրքերու կը նմանի: Կամրջակին վրայ եմ՝ արդէն: Տարօրինակ խաժամուժ մը և ժխոր մը կը տիրէ: Հինգ վայրկեան կանգ կ'առնեմ՝ նա-ւապետ Սքալըսքիի քով: Ձեռքը կը սեղմեմ, ու կ'զգամ թէ ծովու ծերուկ այդ աշխատաւորին ձեռքերը կը դողան յուզու-մէն: Ներսը՝ սրահին մէջ, Սթ. Բիլտայի նաւապետն ու նա-ւաստիները անկիւն մը քաշուած, հանդարտիկ ծխամորճ կը քաշեն: Կարծես թէ իրենց նաւը չըլլար Տնիբերի ընկըղ-մածը, Դեղին Մովուն բացերը: Մտամփոփ, ու ելած ինքզին-

քէս, կը քալեմ նաւաստիներուն քով: Հոս, հոն, կարմրած աչքերով քանի մը սպաններ: Արմուկս յեց նաւեզրին, դուրսը, դէպի հոն կը նայեմ, ուր շատ չեղաւ, Նաւարին և իր ընկերները կեցած էին իրենց ահարկու շքեղութեամբ: Ծովային քանի մը թռչուններ կան, որ հոն, նոյն տեղը, կը խաղան ալեակներուն հետ:

Յանկարծ, քովս, ինծի փաթթուած ջղուտ բազուկներ մը կ'զգամ, ու գլուխ մը եղնիկի նայուածքով, որ կուրծքիս վրայ կ'իյնայ: Քուրչինսքին էր: Եղբօր պէս կը փարեմ իրեն, ու կը թողում որ զիս քաշէ իր սենեակը տանի: Սայկօնի մէջ ինք ծովակալին հրամանով Տնիբերէր է փոխադրուէր ու կեանքը այդ հրամանին կը պարտի: Իրարու ձեռք բռնած՝ չի կրցանք խօսիլ, իր ճակատն աւելի դալկազոյն ու էութիւնն աւելի ըմբոստ: Հարցուցի իրեն Պետրովիչը, Մարքօֆը, Եուվանովիչը, — մեր բարեկամներէն: — Այս աշխարհի վրայ ալ պիտի չի հանդիպի՞նք անոնց, կ'ըսէր աչքերէն կախուած անխօս արցունքի կաթիլը: «Հապա Լուհտէ՞ն, հապա Տէմքի՞ներ:» «Անոնք հոս են», ըսաւ նոյն տրտմազին ժպիտով ու ձեռքը ձեռքէս անբաժան, զիս վարը, միւս ընկերներուն գտնուած տեղը տարաւ: Չորսերնիս ալ լուռ, իրարու կը նայէինք: Մեր մէջտեղէն, լո՛ւռ, մահուան կանթեղը կ'անցնէր, իր դեղին ցոլքերը ճակատնուս զարկած: Թեթեւ դուռի զարկ մը, նշանակալից, երբ երեքը միասին ընդ առաջ նետուեցան և չորրորդ մը ընդունեցին ներս, նիհար, բարձրահասակ, կապուտաչուի, կուրծքը ոսկեհոռո ու ադամանդազարդ պատուանշաններով ողողուն: Ռուսերէն ծանօթացման քանի մը բառերէ յետոյ, նորեկը յառաջացաւ ինծի ու ձեռքս թօթուեց, մաքուր ֆրանսերէնով մը լուրեր հարցնելով: Նաւային բարձրաստիճան սպայ մըն էր, երիտասարդ, Ռուս հին ազնուականի մը միակ զաւակն ու ժառանգորդը: Շրթունքս փակուած էր կարծես: Ձէի կրնար խօսիլ: Նորեկը թիկնոցակը հանեց, մէկ կողմ՝ նետեց ու ցած ձայնով միշտ ոռուսերէն սկսաւ խօսիլ բարեկամներուս հետ:

Եւ յանկարծ ինծի դառնալով, — « Լսեցի թէ հայ ես. — Քուրչինսքին ու բարեկամներս կ'ըսեն թէ հոգիով համակի՛ր ես նոր Ռուսաստանին, զոր կը յուսանք հիմնել: — Նոր Ռուսիա մը, ուր գոյութիւն չունենան նախապաշարումի ու տգիտութեան կերտած ամբարտաւանները ժողովուրդի խաւերուն

մէջ և ուր Արդարութիւնը փայլի հաւասարութեան, եղբայրութեան և ազատութեան վերեւ: Ծերունի հայրս սրտին ցաւէն պիտի մեռնի, զիս նոր ուխտի զրօշին տակ երգուած տեսնելով, սակայն ընկերներու հետ պիտի մեռնիմ՝ մեր նշանաբանին համար. — « Դիակներուն վրայէն ընդ առաջ...»: Յուզումէն կը դողար խօսած ատեն և աչքերն անսովոր փայլով մը կը շողային:

« Ձուշիման բաւական չէ՝ բռնապետութեան գերեզմանն ըլլալու համար: Տգիտութեան խաւարն անդունդներու մէջ չի թաղուիր: Լուսաւորե՛լ պէտք է զայն », — վրայ բերաւ անդիէն Քուրշինսքին, որ շամբանեայի գաւաթները լեցնելու զբաղած էր.

— « Կախաղաններու կատարէն լուսաւորել, իբր ջահ կախուելով » — մրմուռաց ակօսներուն տակէն Տէմքին:

« Հարիւրաւոր, հազարաւոր կախաղանի ջահերն ի՞նչ են որ, շարունակեց նորեկը, տգիտութեան այն լայնատարած քառսին մէջ, եթէ ոչ հոս ու հոն՝ աղօտ, աստղային նշոյլներ, որ մուկին սոսկումը կը կրկնապատկեն: Գիտութեան արե՛ւը պէտք է մեր դժբաղդ աշխարհին համար, և անձնուէր, անյողդողդ գործունէութիւն մը:

— « Աստղալից գիշերներուն է որ կը յաջորդէ արեւը, ըսաւ Լուհտէ, որ մինչև այն ատեն կըր պատուհանին սևեռած էր աչքերը ու բառ մը չէր հանած բերնէն:

— « Դուք Կովկասի մէջ ափ մը ժողովուրդ էք, շարունակեց նորեկը, առանց ուշադրութիւն ընելու միւսներուն ընդմիջումներուն, սակայն ձեր յառաջդիմութեան շնորհիւ կարող էք դաս տալ լայնածաւալ Ռուսաստանին: Դարերով Ձեզ ճընշեր, խեղդեր, աքսորեր են, նոյն իսկ այս պահուս բռնկած է Կովկասը, այլ դուք կը տոկաք ու կ'ապրիք, արհամարհելով ամեն ճնշումները, որովհետեւ Լոյսը չի՝ խեղդուի, չի՝ մեռնի այլ կը ձևափոխուի, հոս ուժ, հոն ազադակ, և անդին շանթ ըլլալու համար: Թող լոյս տրուի Ռուսիոյ և ան պիտի ըլլայ, այսօրուան Ռուսիան, ի՞նք պիտի ըլլայ քաղաքակրթութեան ասպետական յառաջապահը:

— « Այդ լոյսը նահատակներու գերեզմանէն միայն պիտի ծագի, » կրկնեց վերստին Տէմքին, շրթունքը կծկելով ջղածգօրէն:

Գաւաթները ձեռքերնիս, մագնիսական տպաւորութեամբ

մը կարծես կապուած նոյն սեւեռամտածումին շուրջ, ու նոյն երազով գինովցած էինք: Կամաց ու դողացող ձայնով մը առաջինն ե'ս եղայ բաժակ առաջարկող Ռուսաստանի ազատագրողութիւն աշխատող բոլոր քաջորդիներու կեանքին:

Նորեկը խանդավառութեամբ բաժակը զարկաւ և «ամբողջացունեմ' առաջարկդ, ըսաւ: Խմենք, ընկերներ, Կովկասի ու հոն պայքարող Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան կեանքին: »

*
* *

Յուշատետրիս տողերն հոս կ'ընդհատին: Հիմակ սարսուռով կը վերապրիմ' այն օրուան կեանքը: Նորեկն իր ըսածին պէս գնաց փակել իր ծերունի հօր աչքերը: Շղթայակապ Սիւպերիա աքսորուեցաւ: Տէմքին ու Լուհտէ, իրենց երազածին պէս, գացին ջահի նման օրօրուիլ կախաղաններու կատարէն: Քուրշինսքին գնդակով մը զարնուեցաւ:

Ձուշիմայի անդունդէն ազատած, գացին հայրենակից դահիճներու ձեռքով իյնալու: Ու դեռ բիւրաւորներ իրենց պէս, կը տառապին, կը հիւժին, կը մեռնին, ու դեռ ընկա՛ծ է Կովկաս ու Հազատագրուեցա՛ւ Ռուսաստան: Այս աստղալից գիշերին խորէն, կ'ոգեկոչեմ' զձեզ, իմ՝ գաղափարի անվեհեր ու տարաբա՛ղդ ընկերներ, որ մատաղ կեանքերնիդ զո՛հ տարիք ազատութեան բագինին, ըսէ՛ք ինծի ե՛րբ պիտի ծագի սրբազան Արեւը, Արեւելքի ու Արեւմուտքի բոլոր ընկճուած ու գերի ժողովուրդներուն կեանքին վերև:

Ժ

Ն Ո Ր Տ Ն Ա Կ Ս

Այլ զարնըւին կոհակները ծովափին,
Ուրուականը որոտագին կը սուրայ,
Երկինքներէն բիւր կայծակներ կը թափին,
Անդունդին վրայ:

Անապատներ կը խլրրտին աւազէ
Յորձանքներու տակ հրատապ, անսահման,
Բորենիի կաղկանձիւն մ'ալ կը վազէ
Ի գերեզման:

Այս ձայներուն մէջ անծանօթ, ահաւոր,
Ննջէ՛, Տընակ, ստուերներով թախծագին,
Ամայութեանց դու քընացի՛ր հոս անդորր,
Իբրև հոգին...:

* * *

Կ'երազէի մերթ անտառներ անշաւիդ,
Կամ՝ մոռցըւած անտես վիհեր ցիրուցան,
Ուր ընկղմէր կեանքի վտակն 'ի բաւիդ
Լուռ ու անձայն:

Կամ՝ բարձունքներ զերդ Ողիմպոսն ու Բուրգեր
Ու Հիմալան, կ'ուզէի հոն շինել բոյն,
Մեծ Անհունը գտնել հոգւոյս իմ ընկեր
Յաւին հանգոյն:

Կեանքի խլեակ, կոհակ մը հոս նետեց զիս,
Որ պլլուի՛մ քեզի, Տընակ մենաւոր,
Երանութեան ստուերներուն ովասիս,
Խաղաղ, անդորր:

* * *

Գէթ չե՛ս զգար, որ հեռաւոր լեռներէն,
Պըսակ իբրև ճակտիդ չեկա՛ւ ափ մը ձիւն,
Ու Մայիսներ քեզմէ հեռու կը բուրեն,
Ժպիտ, աւիւն...

Չի դողացիր դուն սառնաշունչ փոթորկին
Գրկերուն մէջ: Արեւակէզ կուրծքէդ վար,
Բաղեղն աղուոր չի տարածեց անձկագին
Ճիւղեր դալար:

Արևին տակ այրէ ճակատդ ինձ նման,
Վտակներու տեղ ես օրօր թող ըսեմ,
Ովկիանն ալ ինձ: Ննջէ՛ Տնա՛կ սիրական,
Լքուա՛ծ Եդեմ...:

Գոհէ վտակ մը քովիկէդ թող սահէր,
Հորիզոնդ փակէր կանաչ մի բլրակ,
Որ գտնէի՝ սևեռելով դէպի վեր,
Սուրբ յիշատակ:

Որ զաւակս ալ սիրէ՛ր քեզի, ի՛մ Տնակ,
Վտակիդ շուրջը թող գար ման,
Կանաչ բլրակն ըլլար սահման
Իր երազին և իղձերուն բովանդակ:

Դեռ չի մոռցաւ, արտօսւրագօծ ու թոթով,
Քանի անգամ ուզեց ինծմէ մանկութեան
Հիւզակն ու վարդ: Դարձայ մունչ ու հոգեխոտով
Դէպի Ովկիան...:

* * *

Կը զարնըւին կոհակները ծովափին,
Ուրուականը որոտագին կը սուրայ,
Երկինքներէն բիւր կայծակնե՛ր կը թափին,
Անդունդին վրայ:

Անապատներ կը խլրրտին աւազէ
Յորձանքներու տակ հրատապ, անսահման·
Բորենիի կաղկանձին մ'ալ կը վազէ
Ի գերեզման:

Այս ձայներուն մէջ անծանօթ, ահաւոր
Ննջէ՛, Տնակ, ստուերներով թախծազին,
Ամայութեանց դու քընացիր՝ հոս անդորր
Իբրև հոգին...:

Տիրե-Տալա, 14 Յուլիս 1907.

Վ Կ Ա Յ Ա Կ Ա Ն Ը

ակառակ տարօրինապէս հզօր յիշողութեանս, որ իմ երանութիւնս ու դժբաղդութիւնս միանգամայն եղած է, կան իրողութիւններ, որոնց շղթային օղակները կորսուած, անհետացած են մտքիս մէջ ու պարապ տեղը կ'աշխատիմ վերակազմել դէպքեր, մտաբերել անուններ ու թուականներ, վերակազմել աղօտացած առ յաւէտ նկարներ: Չեմ կրնար:

Ամպ ամպի վրայ, մշուշ մշուշէ բարձր և անոնց ծալքերուն մէջ թաղուած դէպքեր ու դէմքեր, որ ալ պիտի չի ժրպտի՛ն ինծի: Ու կը կարմրիմ հիմակ խոստովանելու թէ Եփրատ Գօլէճին մէջ անցուցած պատնեկան վեց տարիներս, այդ խառնաշփոթութեան մէջ կը սուզուի՛ն, ճիշդ այն հիանալի գիւղականերուն նման խարբերդի դաշտին, որ զարնան քանի մը առտու՝ սպիտակ բամպակի մէզին ներքև անյայտացած կը գտնէինք: Բան մը միայն չեմ կրցած մոռնալ, անհուն տառապանքն է, լքուած որբութեան, վի՛շտը անկարող խոյանքներու և անիրականալի երազներու: Ուսուցիչներուս պաշտելի դէմքերն անգամ գրեթէ մշշապատ են, հակառակ ունեցած լուսանկարներուս, դեղին ու դալկուն: Իրենց հոգի՛ն է որ կը յիշեմ, նոյնացած Եփրատ Գօլէճի հոգիին և այդ բաւ է, որ ատենը մէկ զգամ աղօտացած աչքերէս կախուած արցունքի մէկ կաթիլ:

Դառնօրէն քաւեցի, անապատին մէջ՝ պատանեկան սայլթաքումներս, վեր, յաւերժապէս վեր սլացքս խորունկ պատճառը ունեցաւ, որ ստիպեմ օրին մէկը մեր անմահ Եփրատը, զիս՝ — անառակ որդի — վերընդունելու իր զաւակներու շարքին մէջ:

Քանի՞ հոգի էինք շրջանաւարտ, մոռցած եմ: Քանի մը հոգի միայն հազիւ կը ներկայանան մտքիս առջև, — Յուսիկ Մեղքոնը, անմոռանալի ուսուցչապետիս որդին, Արսէն Տիրանը, Յովհաննէս Գասապեանը ու Հէնրիկ: Կայի՞ն ուրիշներ ալ: Չեմ գիտեր, եթէ կային. թող ներեն ինծի: Աւարտականի տա.

րին, վերջին օրերը, հեռացած էի ամենէն, ես զիս հեռացուցած աւելի: Իրենցմէն մէկը «մնաս բարովի» երգը գրած էր: Ես չ'երգեցի միասին, ու վերջին ճառս, որուն նիւթը կեանքիս չափ տխուր էր — «Գերեզմանին Եզրը» — հեծկտալով արտասանեցի: Խուռն բազմութիւն մը կար սրահին մէջ. ոչ մին տեսայ, բացի Խարբերդի վեց տարիներու եղբայրակցէս Ռուբէն Ջարդարեանէն, որ եկած էր անմահ թլկատինցիին հետ, անցեալիս դադաղին վրայ խօսած դամբանականիս ունկնդրելու համար: Ոչ մէկուն ձեռքը սեղմեցի, վիշտը զիս այնչափ խրոխտ ու մարդատեաց ըրած էր: Վկայական մը դրին ձեռքս, ուրիշներուն վկայականին պէս կարմիր ժապաւենով մը կապուած, սակայն այնչափ սեւ ու սևագիծ, հոգիիս նման:

Պոլսէն բարեկամիս Մովսէսեանի ձեռքով ե'տ զրկեցի այդ վկայականը: Ինձմէ խզել կ'ուզէի հին անցեալը: Անկարելի եղաւ սակայն: Գատը-գիւղի ապարաններուն, Քիրմաստիի ու Պանտրմայի բուրաստաններուն, Գորտելիոյի Մայիսներուն ու Ճիպուղիի ամայքներուն մէջ Եփրատը հետեւեցաւ ինծի ու վերջապէս օր մը, յաւերժութեան չափ անմեռ, տեսայ որ իր բազուկները երկարեց ու վերադարձուց վկայականը ուսուցչախումբին խանդաղատ ու գորովագին համբոյրներով:

Ու գրեցին ինծի, աշխարհի ամէն կողմերէն, Քալիֆորնիայէն պաշտելի Մելքոնը, Նիւեօրքէն զգայուն ու պերճախօս Պէնէէեանը, Ասիւլայէն բարեհամբոյր Կարապետեանը, Պոսթոնէն Խանդաղատ Եշիլեանը, ու Խարբերդէն Հայրենի հողին հաւատարիմ անմահ թենէքեճեան, Նահիկեան, Սողիկեան և Որբերեան: Գուրգուրանքով պահած եմ իրենց գրութիւնները, Տօքթ. Պարնըմի և Նախագահ Րիկզի նամակներուն հետ: Անոնց ամենքն ալ պիտի կտակեմ զաւկիս որ օր մը կեանքի բարձունքները դէպի իր սլացքին, կարգայ ու քիչ մը աւելի յիշէ կեանքի թափառակա՜նն ու անապատի արդիւնքները:

Այդ նամակներէն մին միայն կը փորձուիմ օրինակել հոս, Փրօֆ. Նահիկեանինը, իր անուշ ու պարզ բովանդակութեանն համար:

Խարբերդ, Եփրատ Գոլէն, 10 Փետր. 1909

«Սիրելի Սանս,

«Կը ցաւիմ որ Ձեզի գրելու համար այսչափ մը ուշանալու ծուլութիւն ունեցայ: Ձեր 5 դեկտ. 1907ի նամակը, Մօքայի խահուէն ու վերջերս զրկած Ծփանֆներդ ընդունած եմ:

«Աւերջին նուէրդ ինծի համար սուրճէն աւելի արժեց, վասնզի մտքիս մէջ արթնցուց հին յիշատակ մը, զոր քիչ վերջը պիտի յիշեմ:

«Սիրելիդ իմ՝ Ռուբէն, թող որ զքեզ յիշեմ՝ դպրոցի մէջի աշակերտ վիճակիդ մէջ: Զքեզ տեսնել բարձրացած, դիրքի տէր եղած, մեզի փառք, պատիւ և ամենամեծ ուրախութիւնն է. բայց զքեզ յիշել դպրոցի մէջ, սեղանի առջև, աշակերտական տարիներու մէջ՝ անցեալի մեծ հաճոյքներէն մինն է:

«Աւերջի տարիներու պատկերդ շատ անգամ դիտած եմ, բայց սրտիս ու մտքիս մէջի Ռուբէնը, կարմիր ու լեցուն երեսներով ու մեծ աչքերով պատանի ու կայտառ Ռուբէնն է: Թող որ անոր հետ խօսիմ: Մայր Եփրատի և անոր անարժան ուսուցիչներու վրայ ունեցածդ սէրն մեծ ոգիի մը յատուկ առաքինութիւնն է: Մեծապէս կը գնահատենք: Իմ մասին մասնաւոր շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ:

«Ես բանաստեղծութիւն գնահատելու կարողութիւնը չ'ունիմ: Փրօֆ. Թենէքէճեան և Սօդիկեան մեծ գովեստով խօսեցան քու «Օփանքներ»-ուդ մանաւանդ «Աղամի անեծք»-ին վրայ: Միտքս դրի որ կարդամ: Անոնց գովեստին ազդեցութեան տակ բնականաբար ինծի ալ շատ վսեմ երևցաւ:

«Զայն կարդացածս իրիկունը միտքս դրի որ քեզի գրեմ ու յիշեցնեմ մասնաւոր պարագայ մը մեր «Պուզլուդի» այցելութենէն: Կը յիշե՞ս արդեօք որ սովորաբար Պուզլուդ երթալու ատեն, վերադարձին քովի բարձր ապառաժին վրայ կ'ելլէինք, պարզուած ընդարձակ հորիզոնը դիտելու համար:—մէկ անգամին՝ հետս ունէի «Օփերա կլաս» մը, որով ամենքդ մէյ մէկ անգամ ամբողջ հորիզոնը դետեցիք: Տղաք ամէնքը գացին, և տեսայ թէ դուն դեռ կը մնաս. խնդրանք մը ընելու դիրքով: Ըսի. «Ի՞նչ կ'ուզես, Ռուբէն»: Ըսիր. «Կը հաճի՞ս Օփերա կլասը տալ որ անգամ մըն ալ հորիզոնը դիտեմ»: Տուի և ըսի. «Ի՞նչ, Ռուբէն, դուն բանաստեղծ պիտի ըլլաս»: «Այո, կը յուսամ թէ, փրօֆէսօր», ըսիր, երկարօրէն դիտեցիր և գացիր: —Միտքս պահեցի, և երէկուան դէպքի մը պէս թարմ է այդ յիշատակը: Ուրախ եմ, որ խոստումդ պահեցիր:

«Իրիկուան այդ մտածումով անկողին գացի և գիշերը երազիս մէջ քեզ տեսայ, և երբ վերի այդ պարագային. վրայ կը խօսէի, քեզի հարցուցի —«Ռուբէն՝ բանաստեղծութենէն ի՞նչ կը թափի, փարայ ունի՞ս, փարայ: —«Այո՛, փրօֆէսօր,

շատ շատ ունիմ» ըսիր: «Աղէկ, աղէկ, ուրախ եմ» ըսի. «Ուրեմն որչափ ալ որ բանաստեղծութեամբ պարապիս, բան չե՛մ ըսեր»:

«Այս երազով արթնցայ և միտքս դրի որ երազս ալ գրեմ քեզի: Գիտեմ թէ վրաս պիտի խնդաս և ըսես թէ «Նահիկեանը տակաւին հին, չոր Նահիկեանն է»»: Այս երազը իմ չորութիւնս կամ թացութիւնս կը ցուցունէ թէ ոչ, չեմ գիտեր, բայց վերջապէս այդ երազը երազ մ'էր:

Հաճէ յարգանքս յայտնել Տիկնոջդ և ընդունիլ աչքերուդ համբոյրս, և տալ մէկ հատիկ զաւկիդ:

«Ռուբէն, Աստուած ինծի չորս զաւակ տուաւ: Անդրանիկ, Սուրէն և իր 20 տարեկան քոյրը, Վերոնիքա, Ամերիկայ են հիմա: Տունս ունիմ 18 տարեկան աղջիկ մը, Թերէզ, որ այս տարի Գոլէճէն շրջանաւարտ կ'ըլլայ և 8 տարեկան Գէորգ մը: — Պիտի սպասեմ որ Գէորգս մեծնայ և զիս ուրախացնէ:»

Մնամ Ձերդ

Խ. Գ. Նահիկեան

* * *

Ու մտածել թէ ալ ոչ մին պիտի տեսնեմ այդ հին սիրելի դէմքերէն: Սովորութիւն ունէինք դպրոցին մէջ, ամեն նոր տարուան գիշերը, ժամը 12ին դասընկերներով ծափողջուռնել նոր տարին: Որոշեցինք վերջին անգամ, որ հետեւինք այդ սովորութեան, աշխարհի որ անկիւնն ալ որ գտնուինք: Հոս գալէս ի վեր, առաջին տարիները, կ'սպասէի մինչեւ գիշերուան 12ը, ու կը զարնէի ձեռներս իրար, անձայն, անշշուկ, սպասելով արձագանգին որ չէր գար: Հիմակ կը հսկեմ նորէն մինչեւ կէս գիշեր, ճակատս առած ձեռքերուս մէջ և ալ չեմ ծափահարեր, վախնալով որ կը վրդովեմ հեռաւոր և անյայտ շիրիմներու դամբանային, նուիրական խաղաղութիւնը:

Ճիպուղի

ԺԲ

Ա Ղ Օ Թ Ք Ը

(Անմահանայի ուսուցչապետիս Ն. ԹԵՆԵՔԵՆԱՆԻ՝ ԸՆԴԻ.
Պատմութեան Լեւոնիդասի դասին օրը՝ արձատուելով մեզ
լացնելուն ի յիշատակ, նուէր):

Մ՝ ԱՆՄԱՌԱՅ ՀԱՅՐԵՆԻՔԷՍ քիչ մ'անդին,
Իբրեւ գագաթ մ'հըսկայի
Ապառաժ մը խորշոմներով իր ճակտին,
Վէս Եփրատին կը նայի:
Կը նայի նա, ամայութեան մէջ ցցուած,
Հին դարերու հոսանքին,
Սեպաքանդակ աղօթք մ'է նա առ Աստուած,
Լոած հառա՛չ մ'անձկագին:

Թափառական արծիւ մը մերթ կ'առնէ կանգ
Ու կը թռչի վեհօրէն,
Կտուցին վրայ սուր ճիւղ մ'իբրեւ արձագանգ,
Անյիշատակ օրերէն:

Լուռ աղօթքը իբրեւ պսակ ճակատին
Զերդ մի հսկան Հոմերի
Ապառաժը քարացած վի՛շտ մ'անձկագին
Վէս Եփրատին կը յառի:

Ինքը՝ անշարժ, ան՝ կը սուրայ զայրագին,
Ինք՝ լռութի՛ւն, ան՝ բողոք,
Գեան յաւէտ թռի՛չ, մինչ կապուած է իր հոգին,
Օրէնքին տակ անողոք:

* Մալաթիայէն Խարսբերդ ճամբուն վրայ, Եփրատ գետին եզրը, բարձր ապառաժ մը կայ, որուն վրայ սեպագիր՝ Քետացի Թագաւոր մը առ Աստուած աղօթք մը քանդակել տուած է: Եփրատ Գօլէճ իր վեցամեայ երթեւեկութեան՝ այս օրին պէս կը յիշէ այդ ապառաժին իր հանդիպումը, գրախտագեղ Մալաթիային այն զաւակը, որ գէթ Թափառումներուն մէջ, Չայլտ Հարօլտի բաղդակից պիտի ըլլար:

Այնչափ մօտ այլ իրարմէ զա'տ յաւիտեան,
Հին կայքին մօտ դրախտին,
Ուր ծառին տեղ կեանքի ու՛անմահ Գիտութեան
 Լացող ուռիք կը փթթին.
Ժայռին աղօթքն ու ընդգոլմն ալիքին
 Կը միանա'ն իրարու,
Այլ ափսո՛ս, նոյն ամայութեա'ն կը յանգին,
 Անպատասխան, ահարկու...:

Եւ ինչ տենչով մ'անգուսպ, անյագ, խօլական
 Այդ աղօթքը երկնային
Յաղթանակովն արբշիռ, հպարտ, հին արքան
 Դրոշմեց ժայռի ճակատին:
Աւելի վե'ր մոռացումէն տրտմպին
 Կարծես կ'ըսէ՛ր դարերուն,
Ես՝ օծում, դուք՝ անմահութի'ւնը կեանքին
 Պիտ' նուիրենք իրարու:

Ինքն ու բանակն իր սահեցան ու զացին
 Եփրատին պէս դէպ' առաջ,
Ինչպէս հողմին առջև ինկած առանձին
 Բեկորն ամպի մշտավազ:
Շիրիմ մ'ունի՞: Չե'մ գիտեր, այլ դեռ մանուկ
 Ձո՛ւր փնտռեցին իմ աչեր
Արքան, որմէ ոչ իսկ ստուեր մ'յեղյեղուկ
 Ժայռին ներքև կը հանգչէր...:

* * *

Դեռ պատանեակ այլ իղձերով անսահման
Քանի անգամ տառապանքի ուխտաւոր,
Գացի խնդրե'լ տագնապներուն իմ դարման
 Ժայռին անդորր:

Խորշոմն աղօթք մը գծեց լուռ ճակտիս վրան,
Ձոր կարդացի'ն ամեն աստղերն երկինքին,
Ու սիրտս հեծե'ց յիշատակի զերդ խորան
 — Յաւի' բագին...:

Կեանքս ուղեցի կապել իրեն յաւիտեան,
Աղօթք մ'ըլլալ եփրատին քով ծնրադիր,

Գինովութիւնն ըմպել անոք մենութեան
Զերդ տարազիր:

Տարահալած գտայ զիս ավին ովկիանին,
Եւ զրացի՝ անդունդներու մոնչոզ,
Ուր կոհակներ երկինքներու կը բաղխին
Կայծակնաշող:

* * *

Այլ դուն հոն ես ապառաժին իբր ընկեր,
Դիւցազնական ցեղ, մարտիրոս հայրենիք,
Որ Եփրատին մէջ կը դիտես քու պատկեր,
Սէգ, խաղաղիկ:

Ճակտիդ վրան աղօթք մը կայ ողբալի,
Ճակատազիրն չի հասկըցա՛ւ զայն փսո՛ս,
Այլ որուն շեշտը հոգւոյս մէջ կը հալի
Արտասուահոս:

Սեպաքանդակ աղօթքըդ ավին Եփրատին,
— « Տէ՛ր, ալ բա՛ւ է խաչելութիւնս այս անհուն,
« Պայծառագոյն արշալոյսնե՛ր ալ ծագին
« Թող հէ՛ք Հայուն:

« Ու դուն, Եփրատ, գետ դրախտի՝ քաղցրանուն,
« Ալեակներէդ սլանայ թող նոր մի Մովսէս,
« Մեռած յոյսեր հրաշքով առնեն յարութիւն
« Յիսուսի պէս »:

* * *

Այնչափ մօտ այլ իրարմէ՛ զատ յաւիտեան,
Հին կայքին մօտ դրախտին
Ուր ծառին տեղ կեանքին 'ւ անմահ զիտութեան
Հացող ուռիք կը փթթին,
Ժայռին աղօթքն ու ընդվզումն ակիքին,
Կը միանա՛ն իրարու,
Ա՛խ, արդեօք միշտ ամայութեա՞ն պիտ' յանգին,
Անպատասխան, անարկու...:

Ճիպուղի

ԺԳ

ՄԵԿՆՈՂԻՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

(ԱՆՊՐՈՒՄԷՆ ԳՐՈՒԾ)

Ն Ա Խ Ա Ռ Ս Ն

ՀՈԳԻԽՍ ՄԱՐԻՈՆ. —

Լիւեամ՝ Սթէտի «Ճիւլիային Նամակները» տարիներ
առաջ կարդացած, լացած ու մխիթարուած էի:
Աւետարանէն վերջ անդրաշխարհի առաջին պատ-
գամը եղած էր ինծի համար այդ գիրքը, որուն ընթերցումով
անգամ մըն ալ հաւատացած էի Հաւատքին և Անմահու-
թեան: Դէպի անապատ ընտանովի աքսորանքիս երկար
ու թախծագին գիշերներուն, նայուածքս յաւէտ սեւեռած
բեւեռային աստղին ընդնշմարել փորձեր էի տարակոյսի ու
կասկածի խորքերուն մէջ դողդոջուն նշոյլ մը, որ գերեզ-
ման մեկնող սիրելիներէն հասնէր: Տարիներու փորձէն
վերջ, հիւանդագին պայծառատեսութեան մը յանգած միտքով,
կը գտնեմ թէ մօտեցած եմ այդ նշոյլին, որ շրջմոլիկ հուր մը
լինելէ դադրեցաւ, մանաւանդ այն օրէն ի վեր, ուր մտերիմ
հոգիի մը թռիչն ալ դիտեցի դէպի այդ սահմանագիծը, որ պող-
պատի պէս հատու և պաղ, կ'անցնի սիրելիներու միջևէն: Տե-
սեր էի ուրիշ շատերուն անվերադարձ մեկնումը, որ երբ իջ-
նէին գերեզման՝ անթափանցիկ վարագոյր մը կ'իյնար իրենց
և իմ միջև: Այն հոգին, որ մեկնեցաւ վերջին անգամ, բաց
թողուց վարագոյրին մէկ անկիւնը, թէև ես աչքերով չիտեսայ
զինքը հողը դնելին, ու հաւատացի միայն, երբ օր մը, հե-
ռաւոր ամայութեանց մէջ լքուած հողակոյտ մը ցուցուցին:
Մարմինը հո՛ն. էր, ըսին: Կրնա՛ր ըլլալ: Լացի հո՛ն, ինչպէս
ուրիշներ: Սակայն յամառ վստահութեամբ հետեւեցայ իր հո-
գիի թռիչներուն: Այս երկիրներուն մէջ, ոչ վայրի և ըմբոստ
գեփիւռը, և ոչ ալ փշալից անտառներուն մէջ սուրացող թռու-
չունի դայլայիկները կը բերէին արձագանքը իր առ յաւէտ
մարած ձայնին: Անվհատ կը հետեւէի սակայն իր յիշատակ-

ներուն, հոս ու հոն ցիրուցան, Ճիշտ աղանիի մը թօթափած աղուամազին նման, որ կ'ըսէ քեզի թէ թոչունը անցաւ անկէ։ Ու գիշեր մը հասա'յ իրեն, լսեցի իր ձայնը, ու տեսա'յ թէ կ'ապրէր ան տակաւին։ Հին ոտանաւոր մը կը կրկնէր, կիսատ ու տխրահունչ թարգմանութիւն մը։—

«Կոթնելով ապառաժի մը,

«Մենաւոր կը մտածեմ,

«Թէ ինչո՞ւ երբ դուն գացեր ես,

«Աշխարհի վրայ դեռ կ'ապրիմ...»

Անապատ կեանքիս հրեշտակին հետ միասին լսեցինք այդ ձայնը, և լուռ ու դողդղազին իրարու ձեռք սեղմեցինք, շունչերնիս բռնած, որ շուտ չի մեկնէր մեր քովէն։

Եւ այն գիշերէն վերջ յաճախ այցելեց մեզի։ Գրիչը ձեռքս, թողի որ սահէր թղթին վրայէն։ Ես չ'էի՝ գրողը, այլ կ'օրինակէի՝ պարզապէս, ինչ որ կ'ըսէր Ոգին։ Ընդօրինակուածը մերթ նամակի մը երեւոյթը կ'առնէր, ու մերթ ալ օրագրի, այլ միշտ ագնիւ տառապանքի ու հատնումի դրուագ մըն էր, զոր այսօր կարգի դնելով հրատարակութեան կուտամ։ Ուրիշները հոն կրնան գտնել ցաւի ողբազին մըմունջը, կամ մխիթարութեան սրտապնդիչ աղաղակը։ Մենք զանի կարդալով, մեր անապատի ու մենութեան երկար տարինե՛րը պիտի յիշենք և իրարու նայինք։ Անոր համար, ցաւի, արցունքի և հաւատքի փալիւլացող ժպիտը այս թերթերուն վրան, կը խնդրեմ որ նուիրես զայն մեր պաշտելի մայրերուն յիշատակին։

ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱԿ

17 Յունիս, 19..

— Այսօր երկրորդ տարեդարձն է մահուանս, և առտուն կանուխ սիրելիներս բոլորուած կը գտնեմ վերստին, մենաւոր ու լքուած հողակոյտիս բոլորտիքը, աչքերնին արցունքով լեցուն ու սրտերնին անմխիթար։ Ես իրենց քովն եմ, կ'ուզեմ սփոփել գիրենք ու չեմ կրնար։ Կ'ուզեմ պատմել իրենց մոռացումին ու մահուան անհուն երանութիւնը, սակայն ձայնս չի՝ հնչէր իրենց հողէ ականջներուն։

Անոր համար կը գրեմ քեզի ով իմ պահապան Հրեշտակս որ հոգիիս հողէ պատեանին ընկեր եղար օրօրոցէս մինչեւ գերեզման, կը գրեմ ինչ որ պիտի ըսէի իրենց, ու կ'ուզեմ որ

այս նամակներս և օրագիրս տանիս անոնց, որ տրտմութեան հովիտին մէջէն կը քալեն դեռ և տիտուր աչքերով զիս կը փնտռեն: Դիւրաւ պիտի ճանչնաս զիրենք, աշխարհի մէկ անկիւնը մեկուսացած, ճակատին խորշոմէր է արդէն, այն երկուքը, պիտի ճանչնաս զիրենք անհուն սիրոյ լուսարձակ աղամանդի այն երիզէն, որ տարիներէ ի վեր կը կապէ սրտերնին իրարու և պիտի կապէ յաւիտեան: Մեկնած պահուս իրենց բոյնին մէջ միայն մէկ ճուղի ունէին, հիմակ երկուք ունին ու երկրորդը... անունը սորվելու պէտք չունիս, տուր անոր այն անունը, որով կը կանչէիր զիս երբեմնի կեանքիս մէջ և ան իր պայծառ ու սև մարգարտի շողացող աչքերով պիտի ժպտի քեզի: Կը գրեմ մանաւանդ, որ երբ օր մը մեծնան, կարենան զիս յիշել իմ ցիրուցան զաւակներս, ու չի մեղադրեն մայրերնին, որ այնչափ անժամանակ մեկնեցաւ քովերէն: Միշտ մէկէն միւսին անարիւն քով կը սուրամ, կը համբուրեմ զիրենք, — այնչափ հեռո՛ւ են իրարմէ, կը հսկեմ երբ քնանան, այլ իրենք զիս չե՛ն տեսներ: Դէմքս աղօտանալ սկսաւ իրենց մանկային մտքերուն մէջ, և յիշատակս կը վախճամ թէ պիտի մոռնան օծել արցունքով: Կը ներես ինծի, իմ պահապան չրեշտակս, եթէ այս երանութեան անդրշիրմէն նորէն վիշտով է որ կը գրեմ: Ամէն բան կը փոխուի՝ վարագոյրին այս կողմը, մայրենի սրտէն ի գատ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿ

16 Յունիս 19...

Այսօր վերջին օրն է որ կ'անցնեմ աշխարհի վրայ: Երեք զաւակներս հեռացուցեր են քովէս: Հնգամսեայ զառնուկս ալ կը տանին անշուշտ, սակայն զայն զիրկս սեղմած եմ և մարդու չեմ տար: Առտուն կանուխ հոս եկանք պանդոկէն, — գետնայարկ սենեակ մը: Քալելով եկայ, սաւանս իմ ձեռքով շիտկեցի: Գերմարդկային ուժ մը կը ծաւալէր մարմինիս ամեն կողմը: Ձէի՛ ուզեր որ տեսնե՛ն թէ կը մեռնէի: Ժպիտը շրթունքիս՝ կը խօսէի ամենուն հետ, փոքրիկիս շրթները թոյլ ու անարիւն ստինքիս փակած: Աչքերս պայծառ էին մինչեւ իրիկնամուտ, երբ երակներուս մէջ կրակ մը կը վառէր: Երկու մոմ վառել տուի: Ժամը եօթն է արդէն ու խափշիկ սպասու-

հին կը մրափէ անկիւն մը: Խեղճ կինը օրերով չէ՛ քնացած ինծի հետ: Սիրտս անցնիլ մը կ'զգամ ու կը տեսնեմ որ մոմին լոյսին դողացող ստուերները կերպարանք կ'առնեն, կը շարժին ու ինծի կը նային տրտմազին: Ճիշտ սնարիս մօտ, առաջին անգամ ըլլալով, քեզի տեսայ իմ պահապան բարի Հրեշտակս, քու ժպիտդ քաղցր ու երկնային՝ նոր կեանքով ողողեց էութիւնս: Դուն, անտես ընկեր իմ կեանքին, կը տեսնէի զքեզ և ան ինչ անուշ էր քու դէմքդ: Ու ճիշտ քու քովիկդ, փետրագարդ թեւերովդ փարած, մայրս կը ժպտէր ինծի, մինչ վաղամեռ հայրս, յոգնած և աւելի լուրջ, անկիւնը, պարապ աթոռին վրայ կը հանգչէր: Ինչ վշտազին ու քաղցր է նոյն ատեն բաժանուժը այս անցաւոր աշխարհէն: Ժամը ութին վարագոյրը ինկած էր աչքերուս առջեւէն և ականջներս աւելի զգայուն, սկսան թրթռալ միւս կեանքի յաւերժական մեղեդիներէն: Դէպի Գողգոթա վերելք մը եղած էր կեանքս: Ոտքերս կը դողային, ցաւատանջ մարմինս ալ ուժ չունէր աւելի վեր ելլելու: Բարձունքին միւս կողմը կը տեսնէի Աւետեաց խոստացեալ երկիրը ուր վիշտ ու ցաւ չի կան: Այնչափ հրաշալի ու զեղեցիկ, սակայն մեկնողը՝ առանց ուզելու, այդ բարձունքէն դէպի վար կը նայի, անցեալ կեանքին, և ակամայ կը հառաչէ այս կողմի փշալից ուղիներուն ետեւէն, թէ և կը տեսնէ հեռուն, անմահութեան բուրաստանները: Այդ ժամէն իսկ սկսայ հեռանալ, զգացի թէ կը բաժնուիմ ինծի սիրելի ամեն իրերէն: Թող որ քեզմէն առաջ անցնի և սնարիս աւելի մօտ գայ մայրս, իմ պահապան բարի՝ Հրեշտակ. թող զգամ իր շուրջը և ան ըսէ ինծի, թէ ինչպէս կրնայ մայր մը բաժնուիլ իր զաւակներէն, ինք որ տարիներ առաջ մեզի մինակ թողելով հեռացած էր մեզմէ:

Աւելի մօտ, մայր իմ, քիչ մը աւելի՛ մօտ, տես, հնգամսեայ գառնուկս, դեռ փարած է սքինքներուս, ու կուլայ, դուն առ զայն իմ զրկէս, եթէ կրնաս, ու տուր զայն քու միւս զաւակիդ, որ կ'արտասուէ անշշուկ:

Մայրս քովս է, ձեռքը ճակատիս վրան և ալ կրնամ մեկնիլ: Անդրաշխարհի սահմանազօրին վրայ, գլխու պտոյտ մը կ'զգայ հոգին, անորոշ տատանում մը, մէկ այս ու մէկ ալ այն կողմ հակում մը, ճիշտ մատուռի կանդեղին պէս, որ շիջանելէն առաջ յանկարծական պայծառութեամբ մը բոցավառի:

Ժամը 11. զաւակս անօթութենէն ու գաւէն յոգնած՝ կը

քնանայ: Ժամը 12. կը ներեմ անոնց որ լացուցին զիս: Մարմինս կ'իյնայ անկողնիս վրան, օրհասականի ջղաձգումներով և ալ չ'եմ տեսներ, չ'եմ խօսիր, զաւակս չ'եմ կրնար գրկել: Աշխարհի հետ կապերը խզուած չ'են բոլորովին, որ հոգին թռիչ առնէր ու ոչ ալ կ'ուզեմ որ սլանայի: Մնալ պէտք էի, սակայն հարկ է մեկնիլ: Պահապան հրեշտակս մեղմօրէն ճակատս կը հանգչեցնէ բազուկին վրան ու կը մըմնջէ

« Մեկնի՛նք յոգնած հոգի,

« Տառապեցար ալ բաւ,

« Դադրի՛ն այլ ևս կեանքի

« Ցաւերն անբաւ... »:

Ու հիմակ փայլակի պէս կ'անցնին հին օրերը, մարած աչքերուս առջևէն, օրօրանէն մինչև շիրիմ: Կը դիտեմ կեանքս որ յիշատակ եղաւ ու դէպի անդի՛ն կը հակիմ: Մենկնինք...:

— (Յաջորդ նամակներուն ու օրագրին հրատարակութիւնը ընդհատուած, Մարիիս փափաքին համաձայն:

Ռ. Ռ.

ԺԴ

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Մ Պ

(ՄՐԲՈՒՀԻՒՆ ՅԻՇԱՏԱՆԻՒՆ)

Քանի մ'օր ալ, քոյրիկ, հոս եմք տակաւին,
Ու պիտի գանք մոլոր տկար քայլերով,
Ընկերանալ այն մինաւոր քու շիրմին,
Ուր կը հանգչին մայրենի սիրտդ ու գորով,
Ու տառապած քու մարմինն:

Կը կարծեմ թէ կ'զգաս արդէն ու տըկար
Մեզ կը հասնի ձայնդ հրեշտակի թեւաբեկ,
Երանութեան վայրկեանները ետ չե՛ն գար,
Սիրելիներս, քիչ մ'ալ ինծի մօտ կեցէք,
Ա՛խ, զիս մինակ մի՛ ձգէք:

Այլ դուն մինա՛կ թողի՛ր տնակդ ու գացի՛ր.
Որբուկներըդ անմայր ու մեզ վշտագին,
Կեանքի յոյսեր, իդձ ու ժորժոք ցանուցի՛ր,
Ինկա՛ր նման բուրաստանի այն ծաղկին,
Որ կը կոտորի՛ չի՛ հիւծի՛ր:

Ծաղի՛կ, ինչ թարմ է յիշատակն անցեալին,
Երբ անապատն եկար այնտեղ բուրել դուն,
Թոչո՛ւն, որ հոն ծնողագուրկ, անձկագին,
Դայալլիկն հոս՝ որոնեցի՛ր զուարթուն,
...Հանդիպեցար պատրանքին:

Անբա՛ղդ աղջիկ, որ կանուխէն վշտագին
Տեսար մայրըդ, որ ձեզ մինա՛կ կը թողուր,
Նախանձեցա՛ւ իրեն, քոյրիկ, քու հոգին,
Որ մեկնեցա՛ր այնպէս անձայն ու տխուր,
Աչքերդ յառած սև հողին:

Մտասեւեռ, մնաս բարով մ'իսկ չ'ըսա՛ւ,
Գնաց հողին, ինչպէս կ'երթան տունէ տուն,
Մտածեցինք թէ կը մնա՛ր, ինք տակաւ
Կը վերանա՛ր թռիչներով ոստոստուն,
Երանութեամբ մը ամբաւ:

Քանի մ'օրէն պիտի մեկնի՛նք, այլ ինչպէ՛ս,
Ինչպէս թողունք ամայքին մէջ իր շիրիմ,
Այսչափ հեռուն ու մինաւոր...: Վշտակէզ
Գէթ մի՛ն ըլլար տառապանքի մտերիմ,
Որ այցելէ՛ր մերթ իրեն,

Որ այս երկրի՛ն փշեայ անբոյր ծաղկունքով,
Ատենը մէկ խա՛չ մը բերէր իր վրան,
Ըսէր թէ մենք չե՛նք հեռացած, այլ իր քով
Մեր հոգիներն օր ս'հանդիպիլ կը յուսան
Զերդ արտասուքն ու գորով:

Ըսէր իրեն թէ շատ անգամ դողդոջուն
Կը հաժբուրե՛նք ձագուկները իրեն տեղ,

Պատրանքն ունին՝ թէ կը մնայ իրենց բոյն,
« Մայրիկն ուր է կը հարցնեն երբ անմեղ,
« Իզմիր գնաց » կը ստենք:

— Իզմիր, բայց ան մեզի մինակ չէ՛ր թողուր
— Իզմիր, ... բայց զո՛ւն պիտի ծածկես երբ մսինք
— Իզմիր, ... կ'ուզենք մե՛նք ալ գնալ մօ՛րաքոյր,
— Հոգինե՛րըս, մե՛նք ալ կ'երթանք օր մ'ըսինք
Ու լացի՛նք...:

* * *

Ա՛խ, երկինքներ լուսանշոյլ հեռաւոր,
Իզմիր, սիրոյ, երջանկութեա՛ն հայրենիք,
Պիտի կտրե՞նք օր մ'անդունդներ ծովին խոր,
Ու դէպի ձեզ պիտ' թռչի՞նք...:

Ամայութեան մէ՛ջը մնաց իր շէրիմ,
Սիրտերնիս հոս այլ կարօտնիս դէպի հոն,
Հոս մենութիւն ու վի՛շտը մեզ մտերիմ,
Հոն՝ լուսաւոր հորիզոն:

Այլ կարծեմ՝ թէ կ'զգայ արդէն ու տկար
Մեզ կը հասնի ձայնն հրեշտակի թեւաբեկ,
« Երանութեան վայրկեանները ետ չե՛ն գար,
Սիրելիներս, քի՛չ մ'ալ ինծի մօտ կեցէք,
Զիս հոս մինակ մի ձգէք ... »:

Տիրե-Տալա, 24 Յուլիս, 1908

«ԼԵԶՈՒ ԵԼԼԷՐ ԵՒ ԸՍԷՐ ԻՆՄԻ»

Սուրէն Պարթեւեանի «Կիլիկեան Արհաւիրքը» նախապէս կարդացած էի յօդուած առ յօդուած, Բիզանդիոնի, Ազգի, Արեւելեան Մամուլի և Դաշինի մէջ: Անդունդներէ բարձունքներ հե ի հե խոյանք ու վերանկում կրկնուեցան ցաւատանջ հոգիիս մէջ, երբ աչքէ անցուցի նորէն դիւցազնական երգերու այդ շարքը օղակաւորուած իրարու: Ովկիանի մէկ քմայքը պիտի ըսէի, դրացնութեամբս մեծ ովկիանին, երբ ամեն օր կը տեսնեմ հեռաւոր փոթորիկներէ կուրծքերնին լեցուած կոհակներ, որ կուգան իրարու ետև, մին աւելի բարձր միւսէն, անծանօթ հեւքերով ու հառաչներով ուռած՝ զարնուիլ յաւերժական ժայռերուն:

Ա՛խ...:

Կամքէս անկախօրէն գրչիս ծայրը թռիչ առնող այս հառաչը կը պրկէ կուրծքս ամեն անգամ որ կ'ուզեմ սլանալ դէպի հին անցեալը, որուն համար անծանօթ մը եղայ այլ եւս: Առաջին տարիները աւելի մօտ էի անոր: Բարեկամներ կային որ ատենը մէկ՝ քանի մը բառ, քանի մը տող կը զրկէին կեանքի թափառականին: Բարեկամական կապերը թուլցան հետզհետէ: Յուրտ մենութիւնը և դալկահար յիշատակներ՝ մինակ մնալ սկսան: Եւ մոռացումէն աւելի հզօր՝ մահը զարկաւ, խղեց այդ կապերէն շատեր, ու վերադարձին՝ տառապանքի ուխտաւորը, Հալէպեանին և Յովհաննէս Ունճեանին, Պետրոս Տիւպէրեանին ու Սայա Ագնաւորեանին, Գամպուրեանին ու Տօնիկեան Մկրտտիչին, Անդրանիկ Վարժապետեանին և Գարեգին Բաբազեանին և այնչափ շատերուն տեղ իրենց շիրիմները պիտի գտնէ վրանին արտասուելու համար:

Վերադա՛րձ: Այլ դէպի ո՛ւր: Դէպի հոն՝ ուր մահուան դալուկը իջաւ մեր դալարագեղ սարերուն վրայ, ուր դրախտի զոյգ վճիռ գետերը ի բոսոր մկրտուեցան:

Դէպի ո՛ւր: Հոն՝ ուր Շնորհալիի յաջորդը ալ չի հաւատար Աստուծոյ «եթէ Ան նոյնն է անօրէններու Աստուծոյն հետ»:

Եւ արտասուազին ու պաղատագին կը վերակրկնեմ հառաչս անզուգական Հարօլտին ուղղուած.

« ... Բռնէ՛ ձեռքէս զողբողուն,
« Երթանք փնտռել միասին նոր հորիզոն, նոր երկիր,
« Գաղտնիքներուն անդ քննել անվերջ ինչպէսն ու ինչուն
« Նոր Աստուած՝ մը որոնել տառապանքի՛ն կարեկիր... »:

* * *

Եւ այդ ցնցումը, էութեան խորը կատարուած այդ հաւատքի, յոյսի և սիրոյ երբեակ ու միաժամանակ փլուզումը, որովհետեւ Ազատութեան արշալոյսին առաջին շողերը Ատանայի աղէտին վրայ կարմրեցան, ու խանդավառ ու գինով խոյանքներու անձնատուր Հայութեան կուրծքը, ճիշտ սրտին. եղբայրադաւ դաշոյնը խրեցաւ: Ինքնախաբուծեան եղկելի հմայքներէն զարթնումը ցաւագին ու տաժանելի՝ եղաւ: Ու Տորոսի բարձունքներէն իջած այդ աղաղակը, փոթորկավար. հասաւ աշխարհի ամեն ափերը, տարագիր ու տարահալած Հայութեան՝ հայրենիքի վերստին մեռնելուն ահագա՛նգը հընչեցնելով:

« Ո՛ր տայր ինձ... այլ ո՛չ զառաւօտն Նաւասարդի ու ո՛չ զգարնանագեղ հրճուանքներ, այլ, Լըքօնթ Տը Լիլի պէս,

« Եւ սակայն ես այդ փառաւոր ճակատագիրն երագեցի,

« Արևուն տակ իյնալ ինչպէս նախահայրերը կ'իյնային,

« Երիտասարդ և ողբացուած դիւցազներէն ու կոյսերէն... »:

Ամեն դարերու մեծագոյն բռնակալին անկումը աւետող հեռագրի՞ն ճիշդ քովի՛կն էր Կիլիկիան հրդեհներու սկզբնաւորութեան գոյժը:

Առաջինով խելայեղ, երկրորդին ուշադրութիւն չ'ըրի՛նք, աչքերնիս այնչափ պղտորած էր երջանկութեան արցունքներով: Երկրորդ օրը սակայն և յաջորդ օրերը, հեռագիրը աւելի բացորոշ ու մահուան զօղանջէն աւելի զարհուրելի կը դառնար: Սուգը կ'իջնէր մեր սրտերուն մէջ անգամ մըն ալ: Խաչուած կիւնէն ու զաւակները մորթող մայրէն վերջ՝ կախաղաններ, շղթաներ, բանտեր: Շնորհալիին յաջորդ «արտասուալի» կաթողիկոսը գլխիկոր ու հեծեծագին ու վարը՝ հարաւի ափերուն վրայ խելահեղ ու թափառական, վտարուած իր հայրենիքէն, նայուածքը ուղղած Տորոսի բազնին ուր ազգի մը կեանքը կ'ողջակիզուէր, կը տեսնէի քեզ, տարաբաղդ Մուշեղ, ձեռներդ բացած խաջած և անդունդներ ասդին կը լսէի հեծկլտանքիդ

շե'շտը.— «Աստուա՛ծ իմ, Աստուա՛ծ իմ, ընդէ՞ր թողեր կի-
լիկիան»...»

Ու նոր Եսայի, տառապած այլ յաւէտ հոմերական կաթո-
ղիկոսներու մեծագոյնը, Սահակ՝ բոռնցքը սեղմ ու պիրկ,
նայուածքը հրացայտ ուղղած դէպի բիւզանդական ամերը
«Աստուծոյ ստուերին, կ'որոտար—«Եթէ կիլիկեան աւերները
չի վերաշինուին, ու եղեոնապիղծ հրէշներ չի քաւեն այս
աշխարհի վրան իսկ իրենց ոճիրը՝ այն ասէն պիտի քարձաղնեմ
ձայնս երկնային արդարութեան: Մեծ Օսմանի յաջորդներէն և
ոչ մին ինքզինք դէմ առ դէմ գտած էր այդ խաղաղ այլ ահա-
ւոր սպաննալիքին: Եւ ո՞վ գիտէ, ինչ մտածեց կայսրը, երբ
կարդաց «ձայնը երկնային արդարութեան բարձրացնելուն»
այդ սպաննալիքը, ինք որ երբեմն բանտարկեալ ու գերի տե-
սած էր դժոխային իր նախորդին ահաբեկ անկումը, ուրիշ
մեծագոյն դժբաղդի մը Սուլթան Մուրատին արցունքներէն
ու անէծքէն հալածական ու զարնուած...»

Ելեէջներու տարօրինակ ու մոգական թատերաբեմ՝ մըն է
այս մեր աշխարհը, ուր Երևոյցէն Ալլաթինի, Կապիտուլէն
Տաբաեան, Ռոսսոնսն ու խաչեցիկ կը յաջորդեն իրարու:

Մեծ Օսմանի յաջորդներէն և ոչ մին ինքզինք դէմ առ
դէմ գտած էր այդ սպաննալիքին ըսի վերը: Սխալեցայ: Կը
տեսնեմ թէ անապատը բթացնել սկսեւ է յիշողութիւնս և կամ
պաշտած դէմքերս միւսնոյն փառաւոր արշալոյսի մէջ հալած
ձուլած եմ: Սահակ կաթողիկոսէն առաջ բռնապետութեան է՛ն
զարհուրելի օրերուն, Համիտ ալ լսեց նոյն բառերը և Հա՛յ մը
ըսաւ իրեն: Զի հաւատաք զուցէ, եթէ սակայն մէկէ աւելի
ապրող վկաներ գոյութիւն չ'ունենային, այնչափ լուռ ու ան-
շշուկ մեկնեցաւ այդ դիւցազն ու պաշտելի հոգին, խառնուե-
լու խրիմեաններու, Վարժապետեաններու խնկելի ստուերնե-
րուն:

Սեբաստիոյ կոտորածէն քիչ վերջը, ծերունագարդ այլ
յաւէտ կորովի և երիտասարդ առաջնորդը Պետրոս Սրբազան
Պոլիս կուգար: Զեռքը խալիֆային դաշնագիրը բռնած, որով
կը պատուիրուէր քրիստոնեաներուն հետ սիրով վարուիլ իբր
«աստուածային աւանդներ» ուղեց ընդհանուր եկեղեցականու-
թեան հետ դիմում ընել Համիտին, կոտորածի և հալածանքի
վերջ մը տրուելու համար: «Ո՞ր օրուան կ'սպասենք ըսեր էր,
եթէ մեր ժողովուրդը պիտի մեռնի ի՛նչ կ'արժէ մեր ապրիլը:»

Այդ եկեղեցականները զարհուրանքով մերժած էին միանալ իրեն, և ցուրտ հեգնութիւն, այդ նոյն սևազգեստ և անարի հոգիներէն ոմանք, ազատութեան հռչակումին հոգեհանգիստներու նախագահեցին եւ սրբազան արշալոյսը տարփողեցին շոնդազին ցոյցերով:

Պետրոս Սրբազան չի յուսահատիր: Այն ատենուան Ներքին Գործոց նախարար Մէմտուհի առաջնորդութեամբ կը ներկայանայ կայսեր, ինքը մինակը ձեռքը Խալիֆային հրամանագիրը բռնած:

— « Սուլթանը հարցուց ինծի թէ ի՞նչ խնդիրք ունիս, Տէ՛րվիշ, որ այս տարիքիդ ելեր մինչեւ հոս եկեր ես: » Նուիրական հրամանագիրը ձեռքը տուի և ըսի թէ « Որբանոցիս համար ողորմութիւն ուզելու եկած եմ: » Յայտնապէս բարկացաւ և խուսափողական կերպով. « Եթէ կ'ուզես քեզի ամսաթոշակ կապեմ » ըսաւ: Մերժեցի ըսելով թէ « Մէկ ոտքս գերեզմանին մէջ է արդէն, մինչեւ հիմակ փառք Աստուծոյ, ժողովուրդս զիս ապրեցուցած է և պատառ մը հաց կընայ տալ ինծի. ես եկած եմ քեզմէ, ժողովուրդիս հօրմէն, որբերու համար ողորմութիւն խնդրելու: « Ի՞նչ ըսել է, մենք քու զաւակներդ ենք, հայր մը իր զաւակները կը խրատէ, կը յանդիմանէ, բանտ դնել կուտայ բայց չի՛ ջարդեր: Խալիֆային հրամանագիրը նուէր բերի քեզի և կը յիշեցնեմ թէ քեզմէ աւելի բարձր Աստուած մը կայ, Անոր առջեւ հանելէ առաջ սրտինս, քեզի կը դիմեմ, որ աշխարհի վրայ անոր ստուերն ես... »:

« Սուլթանը բարկացաւ և նշան ըրաւ որ զիս դուրս հանեն: Ելած միջոցիս ըսի. « Որբերս մի՛ մոռնար եթէ ոչ զիս ալ սպաննել տուր: »

Ելլալով դուրսը քառորդի մը չափ զիս սպասցուցին ու վերջը բերին ինծի նուէրը որքանոցիս հաւնար Սուլթանին կայսերական բարեկներով:»

Եօթը տարիներ անցած են այս պատմութիւնը իր իսկ, Պետրոս Սրբազանի բերնէն լսելէս ի վեր, ու ճիշտ հիմակ, գրած ատենս, կարծես դողդոջ իր շեշտերը կուգան ականջիս. — « Քեզմէ բարձր Աստուած կայ, Անոր առջեւ հանելէ առաջ սրտինս քեզի՛ կը դիմեմ, որ աշխարհի վրայ Անոր ստուերն ես: »

Համիտ լսեց թերևս նոյն բառերը, երբ տարիներ վերջ, ուրիշ Հայ մը, պատգամաւորութեան մը հետ միասին գնաց ըսել իրեն,

«Ազգին կամքով քեզ գահընկեց կ'ընենք...» :

*
* *

« Եւ թողուցի որ սլանան ալիքներն իմ խոհերուս,
« Երազք և յոյսք, աւագանքը վատնուած ուժերու,
« Որոնցմէ բան չի՝ մնար, եթէ ոչ դառն յիշատակ:
« Ովկիանոսն ինձ ձայնով մ'եղբայրական խօսեցաւ,
« Վասնզի նոյն աղաղակը զոր ծովը կ'արձակէ,
« Մարդն Աստուծոյ կ'ուղղէ զայն, ունայնօրէն, մշտական:»

ԼԸ ՔՕՆԹ ՏԸ ԼԻԼ

Ա՛խ, ան ալ երազ մնաց: Բոցակէզ աւերներու, կիսայրեաց տաճարներու և քսան հազար Նահատակաց աճիւններուն վերեւէն եղբայրութեան սրտագին ճի՛չը լսեցինք ու կարծեցենք թէ ցանկալի միութիւնը իրականացած էր: Արշարունի պատրիարք, Սապաղեան Գերերջանիկ և Յակոբ Պօյաճեան, փութորկին առջև միացած իրարու, ձեռք ձեռքի տուած, մէկ օր միայն, եպարքոսին դիմեցին: Մայր եկեղեցիէն բաժնուած երկու հատուածները ինքնաբերաբար, գրեթէ բնազդօրէն, նոյն խոովքին տակ, ազնիւ ու իտէական սլացքի մը անձնատուր կ'ըլլային:

Եւ ի գո՛ւր յուսացինք, թէ գոնէ Ատանայէն, մարտիրոսներու աճիւններէն, Սրբազան Միութիւնը պիտի թորի՛չ առնէր: Այդ խոյանքը մէկ վայրկեան միայն՝ տեւեց: Մէկ հատուածը իր նայուածքն յաւիտեական քաղքին յաւերժական էջմիրածինն կը դարձնէր: Միւսը խաչեցեալ Յիսուսէն՝ խաչուած հայրենեա՛ց կը դառնար:

Ի՞նչ էր որ բաժնեց զանոնք վերստին իրարու գրկէն, և անմիութեան թոյնը անգամ մըն ալ ներարկեց արիւնաքամ Հայրենեաց երակներէն...: Ու ոչ մէկ գերմարդկային ձայն չի բերաւ գոռ ու խրոխտ շեշտերը վերադարձի ու միութեան երկնային երգին, այն երկրին համար, ուր ըստ բանաստեղծին,

«Երկիր, ուր որդիք ալ նախահարց չունին արիւն»...:

Այդ մտածումներուն տակ ընկճուած, անապատականի աշտարակիս մէջ ամփոփ՝ ամիսներ առաջ, սենեակս՝ զիս դէմ առ դէմ գտայ Մէյճըր Տըվթի Ուսայլիի հետ — Ատանայի անգլիական նախորդ հիւպատոսը, որ դէպքէն վերջ Միսնիլիքի երկիրը փոխադրուեցաւ նոյն պաշտօնով: Ինք դալկահար ու

մեկամաղձոտ, այն օրերուն ուրուականը միշտ աչքին առջեւ, քանի որ իր կեանքի ընկերուհին՝ զուարթ ու ծիծաղկոտ, առանց սարսուռու հազարաւոր վիրաւորներու վիճակը կը բացատրէր մեզի, հին ու փորձ հիւանդապահի պաղարիւնով, երկար ու դարձդարձիկ ասուլիսներէ վերջ.

«Հիացում կը տանիմ հետս հայրենակիցներուդ նկատմամբ ըսաւ Մր. Ուայլի: Երբէք չ'էինք կարծեր թէ այնքան ուժգնօրէն դիմադրութիւն մը պիտի կազմակերպէին Հայերը, իրենց նիւթական ինչքերէն աւելի բարոյական պատիւը պաշտպանելու համար:

Մութ ուժեր զարհուրելի թիւրիմացութիւն մը ձգեցին հայրենակիցներու միջև և հրահրեցին զայն մինչեւ որ հրդեհը բռնկեցաւ և ալ անկարելի եղաւ մարել զայն: Ոմանք մեղադրեր են զիս, իբր թէ Հայոց զէնքերը հաւաքելով երկրորդ ամօթալի ջարդին տեղի տուած ըլլամ՝ իրենց ինքնապաշտպանութեան միջոցը ձեռքերէն առնելով: Զգուելի սուտ մըն է այդ: Կրցածս ըրի համերաշխութիւն գոյացունելու համար և իրօք խրատեցի որ մնացած հրազէնէին յանձնեն, երբ գիտէի թէ փառփառօրէն հասած էր այլևս: Մուշեղ Եպիսկոպոս սքանչելի եկեղեցական մը է որ տարիներով յաջողեցաւ Պահրի Փաշան գրեթէ մագնիսացնելով իր ժողովուրդը հովուել: Եթէ հոն ըլլար, վստահ եմ թէ առաջին զոհերէն մէկը պիտի ըլլար, թէև իր ներկայութիւնը կրնար ժողովուրդին անհուն ուժ ներշնչել: Լսեցի թէ վերադարձեր է դէպքը լսելուն պէս, մինչև Մերսին հասեր է: Սակայն շատ ուշ էր և իր ներկայութիւնը աւելորդ էր, պարապ անձնագոհութիւն մը պիտի ըլլար ըրածը: Սխալ է թէ թուրք կառավարութիւն արգիլեց Մուշեղ Եպիսկոպոսի ցամաքելը: Ես իսկ չեմ, որ գալա՞ս զրկեցի և անզլիական նաւուն հրամանատարին որոշ հրահանգ տուի որ չի թոյլատրուի Մուշեղին ելլելը, որովհետեւ՝ վստահաբար գիտէի թէ այդ կիրքերու գրգռութեան միջոցին զալը մեռնիլ պիտի նշանակէր, ու կ'ուզէի, կը մաղթէի՝ որ Մուշեղ շատ տարիներ ապրէր, ինք՝ դեռ երիտասարդ, կրակոտ, խելացի, Հայութեան համար...»

Գնդակահար բազուկը երիցս վեր բարձրացուց Մր. Ուայլի, ու ձեռքը ճակտին տարաւ: Կոտորածի ուրուականը նորէն կ'անցնէր աչքերուն առջեւէն: Հիացում՝ յայտնեց Սահակ կաթողիկոսի համար, որ ալեւոր ու ծերունի, սակայն գիտցած է

տողալ անձուռնչ և հետապնդել վերաշինումի մեծ զործը:

— « Ատանան, կործանած և աւերակ կիլիկիան պիտի վերաշինուի » ըսաւ վերջապէս Մր. Ուայլի, մեկնած ատեն. վստահ եմ ատոր հոգիով: Մաղթեցէք միայն, որ Հայուն հաւասֆը Աստուծոյ եւ իր ապագային վրայ անսասան մնայ: Իսկ ես ուր ալ որ ըլլամ, պիտի ցաւիմ այդ սքանչելի քաղքէն մեկնելու համար, ուր այնչափ բարեկամութիւններ հաստատած էի և զոր կը յուսայի օր մը վերածաղկած տեսնել...:

* * *

Գիշերի այս ուշ ու վշտագին ժամերուն, օրօրոցին մէջ աչքիս դէմ է անապատականի կեանքիս վերեւ նորածագ հրեշտակը, — Սրբուհի — Արուսեակս, որ սկսեր է ժպտիլ դէմքերու և իրերու, որոնք ես չեմ տեսներ: Վստահ եմ թէ կը կարդայ հոգիս, ու կը տեսնէ ապագան, և անոր կը ժպտի: Ախ, մէկ վայրկեան, լեզու ելլէր և ըսէր ինծի, մոլորատանջ ուղեւորիս, թէ հեռուն տեսաւ ինք Արդարութեան Արուսեակին նշուագեղ փողփողիլը այն սգապատ հորիզոնին վրայ, միութեան ու երանութեան փառաւոր արեգակին և ալ անվերջ արշալոյսնեւրու իբր աւետաբեր և այդ տեսիլքի՛ն ժպտեցաւ...:

Վայրկեան մը միայն լեզու ելլէր ու ըսէ՛ր ինծի...:
Ճիպուղի, 10 Յուլիս 1910.

ԺՁ

Վ Ա Ր Դ Ե Ն Ի Ն

ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻ բուրաստանիս մէջ սիրուն
Ու մարմարէ աղբերակի մ'եզերքին,
Վարդի մէկ ծիլ, զերդ յուշիկ հին օրերուն
Դեռ չի դիմած պանդխտութեան դառնագին,
Իմ մատներով տնկեցի:

Մէկ արշալոյս հազիւ և կեցայ իրեն քով,
Տերեւները խամրած, հովէն կը դողար,

Մէկ անգամ ջուր տուի իմ տաք արցունքով
Ու մեկնեցայ դէպ' ուղիներն վշտահար,
Օտարութեան, տաժանքի:

Ոչ մանկական երգերս օրօրն եղան իր,
Եւ ոչ ալ ի՛նք բուրեց կեանքիս գարնան հետ,
Զի քաղեցի՝ իրմէ ծաղիկ մ'իսկ կարմիր
Իբրեւ նուէր իմ երազի՛ս սիրաւէտ,
Ու պաշտումիս լուսածիր:

Տրնակս ինկաւ ու կը քցեցաւ վշտահար,
Մամուռներով լցաւ աղբիւրն մարմարի
Եւ ա՛լ չ'երգէր, — այլ վարդենին միշտ դալար
Բիւր վարդերով կը սարսըռայ, կը վառի
Իզձերոս պէս անհամար:

Ամայքներուն մէջ դուն ինչո՞ւ կ'ապրիս դեռ,
Մէկ գարունէ դողդոջ կ'անցնիս միւսին,
Ու գեփիւռի՛ն կուտաս աղւոր քու թերթեր,
Ինչո՞ւ դալար, երբ ձայները լռեցին,
Ու սոխակներ չե՛ն երգեր...:

Ծաղիկներըդ որո՞ւ ճակտին կ'սպասէն,
Դուն, իմ աւեր հայրենիքի՛ս վարդենին,
Յոյս չի՛ ծագիր մութ ամպերու քառսէն,
Ու հաւատքին նշոյլները կը հատնին,
Հոգիին մէջ վշտագին...:

* * *

Սարսուաց տունկը: Անապատիս խորերէն
Լուսնի գոյզ շող կապեցին մեզ իրաւու,
Անդրաշխարհի իբրեւ երազ լուսեղէն,
Իբրեւ հծծի՛ւնն անցնող անուշ օրերու,
Եւ իր ե՛րգը լսեցի:

— « Ինչո՞ւ խամրիլ, երբ գարուններ կը ծաղկին,
Ու երբ կայծեր կընա՛նյառնուլ մոխիրէն,

Քանի յոյսեր կրնան դառնալ դեռ կեանքին,
Ու երազներ դեռ կը խայտան, կը բուրեն,
Դաշտերուն մէջ հայրենի:

Որ վշտահար ու գլխահակ հեռացար,
Քու հիւղակէդ օտարութեան, հէ՛ք քերթող,
Ու կտրեցի՛ր մուժ անդունդներ, ձոր ու սար,
Կեանքի խուժին դէմ տիրական ու յաղթող,
Ու բարձունքի՛ն սլացար,

Դարձի՛ր, հոգի՛ տուր հիւղակիդ աւերակ,
Դարձուր երգը աղբերակիդ մարմարի,
Քե՛զ կ'սպասեն դրախտի գետն ու բիւրակ,
Ու հին ուղին տակաւին քե՛զ կը յառի
Հիմա լքուած ու մինակ...:

Առ վարդերս, սփռէ անյայտ շիրմաց վրան,
Կախէ՛ քրնարըդ ճիւղերէս տրտմագին,
Ու մըմնջէ՛ երգը անմահ Հայութեան,
Թէ չի՛ մեռնիր Հայրենի՛քը թանկագին,
Քանի ծաղկի՛ վարդենին...

Արցունքիդ տեղ՝ ոռոգեցի՛ր որով զիս,
Խոռված հոգիդ պիտի կապեմ անդորրին,
Ու երբ մահուան դալուկներով տոգունիս,
Եկուր գտնել, հո՛ս, հոգիիս մտերիմ,
Ըստուերիս տակ մէկ շիրիմ...:

Ճիպուղի, 10 Օգոստոս 1915

Ճ. ԿՕՐՏՈՆ ՊԷՆՆԷԹ

նչ որ է Լօրտ Նօրթհքլիֆ, — երբեմն Ալֆրէտ Հարմզուրթ — Անգլիոյ համար, նոյնը և աւելին է Կօրտոն Պէննէթ Ամերիկայի համար: Երկուքն ալ լրագրութեան տիտաններն են, մարմնացումները բարձրագոյն իտէալին, որուն կրնայ ցանկալ լրագրապետ մը մրցումներու և տաժանքներու այս աշխարհին մէջ: Առաջինը հիմնադիրն ու տէ՛րն է Տեղի Մեղին և քանի մը ուրիշ օրաթերթերու ու պարբերականներու: Սնայները կը հեգնէին զինքը, նոյն իսկ կը ծիծաղէին, տեսնելով այն տարօրինակ եւ առասպելական յեղաշրջումը, որ կ'որդեգրէր հնաւանդ Անգլիայի այդ հսկայ զաւակը, լրագրութեան մէջ: Հիներն ահագին փրփի մը ակընկալութեամբ կ'սպասէին: Հարմզուրթ կը բարձրանար լեռնաձև մակընթացութեան մը ահագնութեամբ առանց տեղի տալու սակայն: Ու կատարուած իրողութեան առջեւ զխիկոր մնացին բոլոր հեղնաբաններն ու բոլոր արհամարհողները, որ կը դիտէին անդունդին մէջ սուզող լերան մը նման հնամենի ու մեծ Թայմզին իսկ սասանումն ու փլուզումը:

Ազնուապետական Անգլիային մեծագոյն կայսրը էտուարտ՝ կը նուիրագործէր նորութիւնը հսկային ճակտին Լօրտութեան պսակը շնորհելով: Մօտէն հետեւեցայ այդ տիտանի ճիգերուն եւ Ռուս եւ Ճաբոնական պատերազմի շրջանին՝ իբր «Տէյլի Մէյլ» թղթակից և իբր Հայ յարգանքով ու երկիւղածութեամբ շնորհաւորեցի մեծ հսկային աստիճանի բարձրացումը:

Կօրտոն Պէննէթ սակայն այլապէս բարձր ու վիթխարի ոյժ մը կը ներկայանայ: Առասպելանման Ամերիկայի զաւակ, ուր Ասթօրներ, Մօրկաններ, Ռաքֆէլլերներ յաջողած են օրէնքի գծած բիրտ սահմաններուն մէջ իսկ դրամի ահագին կայսրութիւններ հիմնել և որոնց ուժին առջեւ պիտի դողար նոյն իսկ Աւսթրիլիցի դիւցազնը, Կօրտոն Պէննէթ գրիչը դարձուց այն մոզական ճպտին, որ ուղղելով արեւին, կրնայ կասեցնել անոր յաւերժական թաւալումը, որ ովկիանն ու ցաւաք կը տեղափոխէ, և զայրագնաց գետերը կը հմայէ ու

կ'անդամալուծէ: «Նիւ Եօրք Հէրալտ» ի ծնողն ու տէրն է ինք: Այդ թերթին ծանօթները միայն զիտեն անոր նշանակութիւնը, հրատարակուած միաժամանակ Նիւ-Եօրքի ու Փարիզի մէջ հիանալի կազմակերպութեամբ մը և աշխարհի որ և է մէկ կողմը տերեւ մը չի շարժիր առանց սօսափիւնին արձագանգը բերելու անոր: Արդիական թերթ մ'է «Հէրալտ», միշտ նոր, շարունակ դալար: Ինքը Կօրտօն Պէննէթ սքանչելի Սթորթսմէն քանի Բաժակներ նուիրած է համաշխարհային մրցումներու համար, մանաւանդ նաւարշաններու: Հետեւելով իրեն Նօրթհքլիֆ, աշխարհի մէջ միակ արժանի մրցակիցը Պէննէթի, ինք ալ մրցանակներ հաստատեց. այն էր որ Պլերիոյի վճարեց հազար անգլ. ոսկի, սաւառնակով Մանշը անցնելուն համար, ու երկու անգամ տասնական հազար անգլիական՝ օդային մրցումներու:

Ամերիկա սակայն ազնուապետական տիտղոս մը չունի՝ տալու Կօրտօն Պէննէթի: Ու լօրտութեան պսակին տեղ, որ կը փայլի Նօրթհքլիֆի նամակագլուխներուն վրայ, Կօրտօն Պէննէթ, իբր զինանշան, բո՛ւ մը ունի փորագրուած մատանիի ակին վրան, բո՛ւ մը ամեն օրուան Հեռախօսներուն ճակատը, բո՛ւ մը զրօշակին վրան ու թերեւս սրտին մէջ, սա տարօրինակ արձանագրութեամբ. —

« La nuit porte conseil ».

* * *

Եւ ալ կարելի է գուշակել երանութիւնս երբ առտու մը ծովեզերքը, սովորական պտոյտիս, տեսայ բուռի դրօշը լայն պարզած հիանալի զօսանաւին, որ կը ճեղքէր մեր ջուրերը: Լայսիսթրաքս Կօրտօն Պէննէթի եաթն է, որ կը շրջի իր տիրոջ հետ բոլոր աշխարհի ծովերը: Ի՞նչ բան մղեց զինքը գալ քանի մը օր անցնել այս մեր մոռցուած անկիւնը, չի կրցայ բացատրել մինչև հիմա, ինչպէս անբացատրելի մնաց՝ երբ Չայլոս Ֆրիք, Բիդսպուրկի մեծ միլիառատէրին միակ զաւակը եկաւ այս տարի գնալ անապատի ամայքներուն մէջ առիւծի որսորդութեան:

Կայծակի արագութեամբ կ'որոշեմ ընթացքս: Անմիջապէս զրազիրս կը զրկեմ շոգենաւ, իբր Տեյի Մեյի թղթակից այցետոմսովս, և փափկօրէն զիս իր տրամադրութեան տակ կը

դնեմ: Արդէն իբր Ամերիկեան կառավարութեան առևտրական թղթակից, կերպ մը պարտականութիւն ալ ունիմ, քանի որ պաշտօնական հիւպատոս չիկայ տակաւին: Կօրտոն Պէննէթ շատ սիրով կ'ընդունի զրազիրս, որմէ կը խնդրէ ընկերանալ քաղաքի մէջ մտադրած պտոյտին: Զի մոռնամ ըսել թէ իբր հիւր իր հետ ունի պարոնուհի Ռիւթերը, հռչակաւոր հեռագրական գործակալութեան տիրող կիներ: Յամաք ելլելուն կառք մը կը դնեմ տրամադրութեան տակ ու զրազիրս կ'առաջնորդէ զինք հոս ու հոն, ինչ որ կայ շահագրգռական այս նորաշէն քաղաքին մէջ: Մեկնած միջոցին կը հրաւիրէ զիս երթալ այցելել իր գրասանաւը:

Յաջորդ օրը Արթինիս հետ միասին կ'երթանք նաւ: Սանդուխին գլուխը, երկայնահասակ, կապուտաչուի, կայտառ, ուղղաձիգ կեցուածքով ծերունի մը, միշտ ինձմէ աւելի երիտասարդ — ձեռքը կ'երկարէ ինծի, պարզ ու ազնիւ շեշտով մը:

— Որբերեա՞ն:

— Մը. Պէննէթ:

— Yes, welcome!

Եւ ինք անձամբ կ'առաջնորդէ զիս նախ ընդունելութեան սրահը: Ամեն կողմ մեծ վարպետներէ ստորագրուած իւղաներկ նկարներ, հիանալի գրադարան մը: Պարոնուհի Ռիւթերը իր պատուակալ օրիորդներով: Դրախտի բեկոր մը: Իրօք այդ ամենը տեսնելես վերջ, ալ հոգ պիտի չ'ընեմ եթէ երկինք չ'երթամ: Տեսայ զայն աշխարհիս վրան: Եւ այդ՝ չնաշխարհիկ ճոխութեանց վերեւ, սև, թափծու պրօնգէ հիանալի... Բո՛ւ մը, իր զինանշանը: Եւ ամեն կողմ բո՛ւն յիշեցնող արձանագրութիւններ:

«Owl's right Owl's well, when the and is well.»

Քանի մը վայրկեան հանգիստէ վերջ կը շրջինք սենեակները: Հոդ իրօք մարդ կ'անմահանայ:

Սեղանատունը ուրիշ հրաշալիք, խոհանոցը նմանապէս: Քիչ մը անդին՝ անկիւնէ մը, վեց զուիցերական կովեր, — թարմ կաթի անսպառ աղբիւր, կը բառաչեն: Հապա մեքենաները, հապա մաքրութիւնը, համաշափութիւնը: Վեց հազար ձիու ուժ: Հրաման մը կուտայ և ահա նաւուն երկու կողմերէն երկու շոգեմակոյկ և վեց առագաստանաւակ վար կ'իջնեն: Մրցում մը պիտի կատարեն, Մօնթէ Քարլօյի, Քանի պէս: Ժամ մը վերջ վար կ'իջնենք զաւկիս հետ: Երկուքս ալ

զլիսու պտոյտ ունինք: Նաւուն ցոռկէն նոյն գիշերաստուներ, ահագին յուն դէպի կոհակները կ'երկարի: Կը հեռանանք նաւէն, աչքերս միշտ մագնիսացած դէպի հսկայական բուն, որ կարծես դէպի ինծի կուգայ, չի հեռանար: Այդ սքանչելի նաւը իր անպատմելի գանձերով գրչի արդիւնք է ուրեմն, ատոնց տէրը, մեծ ծերունին, լրագրող մըն է ուրեմն...:

Եւ այդ պահուն, ինչպէս շատ ուրիշ եղերական պահերու, յիշեցի քեզ, իմ հէք Եղիաս, դուն, Երկրագունքի ու Շարժումի խմբագրապետ, դուն մեծ բանաստեղծ Հայոց, որ չուան մը չի գտնելով, գոտիովդ կախեցիր քեզի, թշուառութեան բոյնիդ մէջ...:

* * *

Յաջորդ օրը պիտի մեկնի Լաշիսիքաքա: Մտածումը կ'առնէ զիս: Պէննէթ պիտի գա՞յ այցելել ինծի: Մինա՛կը կ'ուզեմ գտնել այդ մարդը, մինակը խօսիլ իրեն հետ: Ինք ոչ մէկի չէ այցելած: Եւ ո՞ր պիտի ընդունիմ զինքը եթէ գայ: Մինչև այդ ատեն սաղոնս բան մը կ'երեւար աչքիս: Միւսը տեսնելէս ի վեր իմս այրելս կուգայ: Ձերկարեմ: Առտուն ժամը իննին թղթատուն կ'երթամ նամակներս առնելու: Ահագին բազմու թիւն մը, որ ակնապիշ, պարզ նստարանի մը վրայ հանգչած Պէննէթը կը դիտեն: Ձեռքը հարիւր յիսունի չափ հեռագիր ունի: Կը բանայ, կը կարդայ ու վերջը քովը փոքր պայուսակի մը մէջ կը տեղաւորէ: Վերջը կը հասկընամ թէ նիւ Եօրֆ Հէւրայիսն ուղղուած բոլոր հեռագիրները օրը օրին իրեն կը ղրկուին եղնք աշխարհի որ մասին մէջ ալ որ գտնուի:

Վայրկեան մը աչքը վեր կ'առնէ ու զիս նշմարելով « Հէլո՛, Որբերեան, կրնա՞ս ինծի Ռիւթէրի հեռագիրները բերել » կ'ըսէ: — Անշուշտ, և վայրկեանէ մը կը դառնամ ուզածներովը:

« Հիմա քեզի պիտի գամ մնաս բարովի » կ'ըսէ և կը շարունակէ ընթերցումը: Կը վազեմ տուն և արագ աչք մը կը նետեմ... սալօնիս վրայ: Խեղճ սալօն...:

Քառորդէ մը աստիճաններէն վեր կ'ելլէ հաստատ քայլերով, այնչափ առոյգ, որ վայրենի նախանձ մը կը ճմլէ սիրտս, շիտակը ըսեմ:

Այդ օրերը Անգլիացիք Սօմալիլանտի ներքնաշխարհը պարպած էին, զօրքերնին քաշելով: Բաւական երկար այդ նիւթին վրայ կը խօսինք, անկէ կ'անցնինք Ապիսինիա, ամե-

րիկեան անուտուրը, և ուրիշ հազարումէկ նիւթեր: Ու յանկարծ, յանպատրաստից բռնելով զինքը.

— «Գիտէ՞ք, Մր. Պէննէթ, թէ ձեր խօսակիցը Հայ մըն է:»

Կապոյտ, խելացի և սուր աչքերը վրաս կը սեւեռէ ու կը թողու որ շարունակեմ:

«Գիտէ՞ք որ աշխարհի վրայ ամէն Հայ վշտացած կ'ատէ քաղաքակիրթ մամուլը, այդ ութերորդ մեծ ու մեծագոյն տէրութիւնը, որուն կարելի է է՛ն հզօր ներկայացուցիչն էք դուք:

Ակամայ ինչո՞ւ մը կը թռչի բերնէն:

«Որովհետեւ դուք կամաւոր թէ ակամայ մեղսակցու թեամբ նպաստեցիք Համիտեան Ռէժիմին շարունակման, դուք ականատես եղաք տարաբաղդ ազգերու մարտիրոսացումին ու լոնցիք. դուք տեսաք աւերակ Կիլիկիան և չի գոռացի՛ք հեղիւնակներուն դէմ»:

Արիւնը գլուխը խուժեց նախ, և անմիջապէս, գունատ, ոտքի ելաւ: Որոշա՞ծ էր մեկնիլ կարծեմ: Տեղէս չի շարժեցայ և հատիկ հատիկ, դամբաններու մէջէն խօսող ձայնի մը նման ըսի.

«Զեմ՝ կարծեր թէ աշխարհի վրայ ալ հանդիպինք իրարու: Իբր Հայ, ըսի՛ ըսելիքս, ու դուք պիտի չի կրնաք մոռնալ խօսածներս: Դուք կրնայիք ամերիկեան հանրային կարծիքը լուսաւորել և նպաստաւոր հոսանք մը ստեղծել մարտիրոսներու ի նպաստ: Զըրի՛ք, և պատմութիւնը պիտի դատէ զձեզ...»

Զի մեկնեցաւ. ներսէն, Արթինիս մայրը, որ տեղեակ էր քանի օրէ ի վեր ըսելիքներուս, զուր կ'ազդարարէր ինծի մեղմ խօսիլ:

Զի մեկնեցաւ, ու հիմակ այդ դալկահար ծերունին, եկաւ ճիշտ քովս, նստաւ ու թողուց որ խօսիմ:

«Մի՛ կարծեր թէ համակիր չեմ՝ Հայուն, ըսաւ: Սասունի շարդերուն՝ ես էի որ մասնաւոր թղթակից մը ղրկեցի մինչև այն հեռաւոր լեռները: Սակայն հիմակ, որ Սահմանադրութիւնը հռչակուած է, ջանացէ՛ք բարեկամանալ Երիտասարդ Թուրքիոյ հետ և օրէնքի սահմանին մէջ պաշտպանեցէ՛ք ձեր իրաւունքները: Ամերիկան շատ հեռու է և բան մը չի՛ կրնար ընել: Ես կը յուսամ թէ Երիտասարդ Թուրքերը խրատուած անցեալի փորձառութենէն, պիտի գիտնան լաւագոյն կառավարութիւն մը հիմնել ջանալ:»

Պէննէթ դեռ չէ՛ր ճանչցած Երիտասարդ Թուրքերը: Հասան Պէյլիի մատուռն ալ քանդուած չէ՛ր տակաւին, մեր շատ մը յոյսերուն նման: Երկու ժամ անցուց քովս: Մեկնա՞ծ ատեն ներուժ խնդրեցի ակամայ պատճառած յուզումիս համար և ձեռքը համրուեցի: « Զիպուդին և Հայերը պիտի չի մոռնամ », ըսաւ ան մեկնած պահուն:

Եւ չի մոռցաւ: Մեկնելէն քիչ վերջը իր երիտասարդական օրերու լուսանկարը կը դրկէր ինծի, շնորհալի նամակով մը, և իր ու անապատի ողեգորին թղթակցութիւնը կը շարունակուի ցարդ: Իր գաղափարը շատ չանցած փոխեց և զարմանալի չի գտայ, երբ Երիտասարդ Թուրքերուն համակիր Պէննէթը իր մեծ թերթին ճակատը կը դնէր կծու քննադատութիւն մը Մակեդոնիոյ վարչութեան, Ալպանիոյ և Եէմենի խնդիրներուն նկատմամբ, իթթիհատականներուն օրով:

Կ'ըսեն ինծի թէ հանգիստ է հիմալ Մակեդոնիան, ու գրեթէ ազա՛տ Եէմէն ու Ալպանիան: Կը մտածեմ ու կ'արտասուեմ: Ե՛րբ պիտի վերաշինուի Հասան Պէյլիի քանդուած եկեղեցին: Ե՛րբ պիտի խաղաղի Հայաստան:

Զիպուդի 4 Հոկտ. 1912.

ԺԸ

“ԾՓԱՆՔՆԵՐ”ԷՍ ԵՐԵՔ ԿՈՀԱԿ

1

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն Ք

Ա. Ա. Լօրս Պարբն

Ա.

Դուն որ իբրև ուրական, մոայլ դարու մ'առաջին Մեծ ողբերը երկնեցիր, հոգիիդ մէջ խռոված. Որ արձագանգը բերիր անդունդներու հառաչին, Տրտո՛ւմ փայլակ, անբաժա՛ն սև ամպերէ մշտայած, Մըրկածին, մշշածին, թափառեցար Եւրոպան, երբ միւս Մեծ Թափառողն՝ իր աչքերը կը փակէր Ի Սէնթ Էլէն, մենաւոր, անփառունակ, — խօլական Յընորքին անձնատուր, մոռացումին լոկ ընկեր:

Բ

Երկուքնիդ ալ հանճարի փայլատակում՝ մի անճառ,
Յեղաշրջման նա ծոցէն, վիշտի քառսը քու մայր,
Փառքի ուղի՛ն նա ընտրեց, դուն երգերո՛ւն սըլացար,
Նա զհաներու, թագերու, դուն՝ ովկիանի՛ն սիրահար:
Եէնա, Վակրամ, Օսթէրլից, ու Վաթէլլօ, Սէնթ Էլէն,
Կապիտոլէն ի Տարպիան, ի լոռութիւն դամբանին,
Այս էր իրեն ճակտի գիր, — մինչ դու թռչուն՝ երգելէն
Կը սուրայիր Արեւելք, երազներով անձկագին:

Գ

Խառնուող մ'արծուի ու անգեղ, ծիծեռնակին, սոխակին,
Նոր Պրոմէթէ անկաշկանդ, երկինքներու գողցած հուր,
Դարուց սփինքս, հոգիով առիւծ, սակայն սրտով՝ կին,
Խրոովայոյզ գերդ Ալիս, ու Եփրատին պէս տխուր,
Մին ի զարմէն դիւցազանց, ջնջուած ցեղէն սուրբերու,
Նարեկացի նորածագ, սուրբ կիրքերու խաչակիր,
Այլ ամբարիշտ կոչնական Բագոսին, չա՛ր համբարու,
Անկումին մէջ պաշտելի, Եղեմին հէ՛ք տարագիր...:

Դ

Մոլորատանջ գիսաւոր, Քօլոսէին վերն առկախ,
Յոգնած յորձանք մ'ովկիանին, ի Սուրբ Ղազար գրտած նինջ,
Սահող ըստուեր մ'յեփեսոս, ուր Արտեմիան՝ իր նուազ
Նայուածքով գուր կը հայցէ ժամանակէն համաջինջ
Տաճարն ու իր պաշտողներ. — լացող վրհուկ բոցին քով,
Որ մըտերիմը՝ Շէլլին՝ կը փոխէր ափ մ'աճիւնի, —
Նոճեաց սարսուռն ի Պուճա, ուր տակաւին արցունքով
Րիզենց աղբիւրը մենիկ, կաթիլ կաթիլ կը հատնի...:

Ե

Նոր Լեանտըր. յելլեսպոնտ, ալեակներուն մէջ աղօս
Մ'յօրինեցիր, որմէ վար պիտի հոսէր Եւրոպան,
Ժողովրդոց յուզումէն ցնցումը, վէս ու գոռոզ,
Դէպ՝ Ասիա, մերթ դըրախտ, արդ նեխումին աւազան.
Եւ Ապոլոն յարուցեալ, գացիր դէպի Մարաթօն,
Թէրմոպիլէ, Աքրոբոլ, մոռցած Ալպիոնն ու ովկիան
Արծուի նայուածքդ վերջին՝ դէպի կարմիր հորիզոն,
Մըմնջեցիր — « Ես մեռնիմ, թող ազատի՛ Ելլադան... »:

2

Աթէնքի կոյսը փակեց աչերըդ դեռ կիսաբաց,
Ու ժպտազին ու գինով արշալոյսէն նորածագ,
Հոգիդ թըռաւ Ողիմպոս, կայանը դից, դիցունհաց,
Որ կը փայլէր վերըստին, ճակատը վեհ, սպիտակ:
Դար մը կ'անցնի անկէ ցարդ, գուրգուրանքով կը հակես,
Որ դրօշակը երկնագոյն չ'առնէ ըստուեր մ'իւր վըրան,
Որ չի դառնան հին օրեր, ու գերութեան ողջակէզ
Զըլլայ, չ'իյնայ վերըստին, ապրի՛ ազատ Յունաստան:

է

Դար մը կ'անցնի անկէ ցարդ ու բարձունքէդ դիտեցիր
Յոյզերը՝ որ զերդ փայլակ կտրատեցին Եւրոպան,
Գերի ազգեր, որոնք պահ մ'յիշատակիդ ծընրադիր,
Մագըլցեցան դէպի վեր, ազատութեան Գողգոթան...
Ողջունեցիր ցնծագին, արիարանց ոգիներ,
Որոնց շուրթը քու երգեր, իրենք քեզմով հըրդեհուած,
Դէպի բագին գիմեցին, հաստատակամ, անվեհեր,
Կաթիլ մը լոյս հայցելով ապագայէն ամպամած:

Ը

Խորհրդանիշ Սուրբ Դատին՝ քեզ յառեցան Վենետիկէն
Դժբաղդ ցեղի մ'անսահներն, Բագրատունին, Ալիշան,
Դրիշդ հոն էր, այլ ափսոս, երգերու տեղ հլրեղէն,
Հառաչներու կամուրջէն ողբի ձայներ սըլացան...:
Արարատին անծանօթ՝ այլ սիրեցիր մեր լեզուն,
Մեր գիրերուն վըրայ մերթ խոնարհեցաւ քու ճակատ,
Դար մը կ'անցնի անկէ ցարդ, մեր հայրենեաց վշտասուն
Գերի են դեռ գաւակներն, տարահալած, յուսահատ...:

Թ

Ըստորոտէն Տորոսի՝ գերդ թիթեռնիկ մ'ազագուն,
Հիւսիսայգէդ շլացած՝ դէպի բարձունքդ առի թեւ,
Տարիներով թափառիկ, շրջմովիկ հուր մ'ոստոստեւն,
Շիրմաց ընդմէջ, այլ քեզի սեւեռելով յարատեւ,
Աւերակէ աւերակ որոնեցի ձայնըդ գոռ,
Գետերուն հետ սահելով հասայ մինչեւ կոհակին,
Քեզմով լեցուն ամէն ինչ, այլ աչքերէն իմ պղտոր,
Խոյս կուտայիր անցեալին իմ իտէալ թանկագին...:

Ժ

Հասած հիմակ անապատն անմարդաձայն գիշերին,
Քանի անգամ հրայրքով մ'երազեցիր զոր այնքան,
Քեզ անծանօթ ովկիանի մ'ափն ուր ալիք կը փշրին,
Եւ իրենց հետ իմ յոյսեր, կը պաղատի՛մ ողբաձայն,
Հարո՛ւտը տուր ինձ ընկեր, բռնէ ձեռքէս ղողղոջուն,
Երթանք փնտռել միասին նոր հորիզոն, նոր երկիր,
Գաղտնիքներուն անդ քըննել անվերջ «ինչպէս»ն ու «ինչու»ն
Նոր Աստուած մը որոնել, տառապանքի՛ն կարեկիր...:

ԺԱ

Մտերմութիւնք թողած հոն, Շէլլիիդ պէս ափ մ'աճիւն,
Հայրենիքէս տարագիր, — Հարո՛ւտը տուր ինձ ընկեր,
Հրատուջոր աւազէն կը մեռնին կեանքս ու աւիւն,
Տառապանքն հոպ անհոն է, ա՛խ, զիս մինակ մի ձգեր...:
Կը գառնանք շուտ անոր հետ, ու գոհէ՛նա պատմե՛ քեզ,
Ինչ որ երբէք չի տեսաւ երբեմն ստրուկ Ելլադան,
Հայրենիք մը սրգազգեաց, բազմիդ վրբան ողջակէզ,
Բոբնկած Կովկասն ու յաւէտ ապերժանիկ Հայաստան...:

ԺԲ

Գուցէ իջնես միանգամ քու բարձունքէդ այն պահն,
Քնարիդ շեշտերը յուզեն պոռնրկացած Եւրոպան,
Եւ ալեւոր Մասիսի ձիւնասպիտակ գագաթէն
Ազատութեան մոռցըւած հ'րգը գոռաս Հայութեան...:

Ճիպուդի, 14 Յուլիս 1906

Ծ Փ Ա Ն Ք Ն Ե Ր

Ե Ր Գ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

Դ Է Պ Ի Ա Ն Դ Ո Ի Ն Դ

Ա.

ստղի մը պէս հեռաւոր, անհետացած ի վաղուց,
Որուն շոյլը նուազ զեռ կուգայ մեզ կամարէն,
Ընդհարում մը թէև բիրտ առանց շողի զայն թողուց,
— Զարհուրելի վախճաններ արեւներու համօրէն, —
Մեր ճակտին տակ մտածկոտ կ'զգանք յաճախ մոլորուն
Կայծի մը հեւքը դողդոջ, ու կը կարծենք թէ յոյսին
Աստղը կ'ապրի տակաւին, եթերին մեջ դարերուն,
Մեռաւ, ափսոս, նա վաղուց, հաւատքին հետ միասին:

Բ

Հանդիպեցան իրարու ովկիանի մ'ափն անծանօթ
Քարանձաւի մը բերան՝ ուր նայեաղներ խոյս տուին
Գիտութենէն հալածուած, մարդկութիւնը մտածկոտ
Թողած մենիկ և ալ զուրկ երազներէն անցեալին.
Հարուտը՝ դար մ'ալեւոր, միւս ոգին զեռատի,
Այլ ընկճուած աւելի, ա՛խ, Ունայնը տեսաւ ան,
Երբ զեռ մանուկ՝ կը խայտար ալեկացն հետ Եփրատի,
Ու կը յառէր մոլորուն ասուպներուն գիշերուան:

Գ.

Հարուտը՝ դար մ'ալեւոր, ովկիանն փակած իր ուղին,
Ովկիանն՝ որուն մէջ զգաց ան Անհունին վէս նըկար,
Այլ միւսը ըսկեպտիկ, յառած աչքերը հողին,

Յուզուճմներով բոցակէզ յոգնած թոխ մը տրկար,
Իրարու ձեռք սեղմեցին, ու նորեկը սարսուռով
Մտերմութիւն ուխտեց հոն, ուխտեց գրնալ անբաժան
Ուրուականին հետ մէկտեղ, դէպ' իտէալն անխրոով
Որ կը փայլէր շատ հեռուն, խորքերուն մէջ մըթութեան:

Դ

Ճամբայ ելան միասին, երազն իրենց տուած թեւ,
Խորհրդաւոր մի գեփիւռ մըղեց զանոնք Հերակլի
Սիւներէն ներս և աղօտ արշալոյսով մը թեթեւ
Միջերկրականը տեսան, իր խորքերովն ահալի.
Ծով ծովերու սըրբազան, ընկղմեցան որուն տակ
Աստուածները՝ որ բերին Տիբեր, Ալիս ու Նեղոս,
Որուն վրայէն սուլեցին գեփիւռն Յոնիոյ ու հրատաք
Սահարայի փոթորիկ ու պատգամներ երկնախօս:

Ե

Ատլանդիկին հետ կապուած ժապաւէնով կապտագեղ,
Ադրիոյ խորն երկարած իր մէկ բազուկն հսկայի,
Կուրծքը Վէսուվն հերարձակ, իր վիհերովն հրազեղ,
Գլուխը դրած յունական փերուն մօտ գեղանի,
Ծով-Ըսփինքսն է, ծընրադիր Տորոսի վէս լեռներուն,
Կամ աւազանն՝ ուր խառնեն մութ Ափրիկէն՝ իր խորհուրդ,
Ծեր Ասիան՝ Տառապանք, ու Եւրոպան՝ մոլորուն՝
Խուլ հարցերու շունչն այրող, դէպի քառսն անյագուրդ:

Զ

Անապատի ու գարնան միջեւ պառկած յարաշարժ,
Կոհակները իր կը նետէ մինչեւ խորքը ամպերուն,
Կապանքները խորտակել կ'ուզէ սակայն չի կրնար,
Ու կը դառնայ իր խորքին, իբրեւ վիշապ գալարուն,
Աստղերը զուր կ'ողողեն զայն շողերով ցոլացիկ,
Արեւը զուր կը խառնէ ցոլքն՝ սպիտակ փրփուրին,
Ապերջանիկ ծովն է Ան, սևով շաղուած իր ալիք,
Ոճիրներու դարաւոր ծածկող դամբանը խորին.

Է

Ափերն համակ օծեցին խորհրդաւոր մի շունչով
Արիական ցեղերու իրար գըլոզ հասանքներ,
Հինտուքուշէն երբ իջան,—կամ առասպել հոգեթով,
Երբ ազգերը զատուեցան ըստորոտէն ալեհեր
Արարատին, անոր շուրջ թողած մի ցեղ երկաթի,
Որ կեցաւ հոն անսասան, մրրիկներու ղիմագրաւ,
Երբ պետութիւնք հընամի, կը փշրէին ամէն դի,
Եւ իրենց հետ՝ փառք, անուն, մեծութիւն, ուժ և համբաւ.

Ը

Փիւնիկեցին նախ թրուա թեթեասահ՝ ափէ ափ,
Նաւակներովն իր խախուտ՝ հրաւէր կարգաց կոհակին,
Մանուկ ազգեր՝ փառամոլ՝ հետեւեցան հըրատապ
Յոյզով՝ ի ծովն անսահման, երազամոլ, անձկագին,
Ու բարձրութեանց կատարէն տեսան, ափսոս, թէ՛ ան ալ,
Սահման ունէր: Վայրահակ խոնարհեցաւ ճակատին,
Եգիպտոս, Հոովմ, Ելլազա որոշեցին ընթանալ
Մէկգմէկու ետեւէ՝ դէպ՝ իտէալն անհունին:

Թ

Կեանքը կարճ էր ու անյագ, ... ըստիպուեցան յօրինել
Մին՝ իր մոմիան, ու միւսներն իրենց դաշտերն Եղիւսեան
Կեանքը կարճ էր, այլ անուշ, պէտք էր բաւի՝ դ մը անել,
Ուր փառատենջ հոգիներ մոլորէին յաւիտեան:
Զուր բուրգերու զագաթէն կոչում ըրին աստղերուն,
Պարապութիւնը հեգնեց իրենց ճիգերն մանկական,
Արձաններու բազնին քով, տառապեցան գալարուն
Այլ խոր գիշեր և անլոյս, անշող մնաց ապագան:

Ժ

Ծովը գիտեց այս ճիգերն իր ծիծաղովն ահարկու,
Հեզնոտ, դաժան, թողուց որ Կեսարն անցնէ իր վըզին
Շղթան Հոովմի երկաթէ, բազուկներովն իր հուժկու,
Րոպէ մը վերջ բազն հոն էր, գաշոյնովը Բրուտոսին:

Ազատ ծովը եղաւ ան, թէև իր վրան փորձեցին
Պարզել բիւր բիւր երփնագոյն, հողմածածան զրօշակներ,
Րոպէ վը լոկ և անցան, ինքը մնաց առանձին,
Անկաջկանդ, վէս միապետ, գաղտնիքներուն իրեն տէր:

ԺԱ.

Քայլ մը դէպի արևելք, Լիբանանէն քիչ մը վար,
Կը հեծէ հէք մի ծովակ,—Մեռեալ ծովը մենաւոր,
Զոր զիտեցին մեր երկու ուխտաւորներն հողմավար,
Ու կանգնեցան պահ մը հոն, յիշատակին անձնատուր.
Երկիրն ու ծովն է մեռած ու վահն անգամ մեռաւ մերթ,
Թէև հիմա չի մեռնիր մէջն ամբարիշտ մեր դարուն,
Հողն Աւետեաց երկնաշունչ իր վէպերովն հրաշակերտ,
Ընտրեալ ցեղին բնավայր, օրրանը սուրբ երգերուն:

ԺԲ

Հոմերական տաղ մ'է նա, այդ երազուն ցեղին բաղդ,
Գերութենէ գերութիւն, մշտամուրը, թափառիկ,
Յաւերժապէս ծընրադիր Եհովային մեծայաղթ,
—Կրակի, ամպի սիւնն հրակայ, կամ մորնչող փոթորիկ.—
Յեղ մկըրտուած բուրգերուն և ըսփինքսին ըստորոտ,
Սեմի զաւակ, ծրծած կաթն արիական հաւատքին,
Դիւցազնական մի երգի շեշտը խրոխտ բամբորոտ,
Կամ Նեղոսի, Եփրատի ավերն հառաչ ողբագին...

ԺԳ

« Փարաւոն, թող Իսրայէլն ազատ »—ամպի կրակի
Սիւնը ինկաւ առջեւինն ու քալեցին գայթ ի գայթ,
Կտրեցին ծով ու սարեր ու նետուեցան շեշտակի
Անապատի ծոցն անհուն, քառսուն տարի անընդհատ.
Քառսուն տարի, հին սերունդն իր ոսկորներն աւազին
Խառնեց մինչեւ նորն՝ հասաւ նախնիքներուն իր երկիր,
Տառապանքով մաքրուած, բաղձանքներով կաթողին,
Այնքան ապեն սիրական հայրենիքէն տարագիր:

ԺԴ

Քառստուն տարի,... կայ սակայն ցեղ մը նրման միւսին,
Քառստուն դար է քեզ համար, Ազատութի՛ն ցանկալի,
իր նահապետ լերան շուրջ՝ արցունքն արիւնն կը հոսին,
Քու կարօտովդ հայրենեաց, մշտատրիսուր կը հալի...
Ո՛ւր ես արդեօք, աշխարհի վըրան այլ ես չիկա՞ս դուն,
Կը խուսափի՞ս այն ցեղին զաւակներէն պաշտող քեզ,
Չունին անոնք առաջնորդ՝ ոչ ամպի, ոչ կրակի սիւն,
Այլ հայրենիք մ'աւերակ, բագնիդ վըրան ողջակէզ:

ԺԵ

Թմբուկներով փողերով պարիսպները սարսեցին,
Խըրոխտ արէն իր ճամբան անոնց համար առաւ կանգ.
Երիքովի կը մըխան դեռ հիւղակներն առանձին,
Չազալներու լըսելով վայնասունին արձագանգ.
Անպարտելի յաղթական, իրենց հետ էր Եհովան,
Փոշիի պէս ցրուեցան Ամաղէկը, Քետացին,
Օծեալ իրենց արքաներն խելայեղ ու տիրական
Յաղթանակի ու սիրոյ անմահ քնարը լարեցին:

ԺԶ

Տեսած սանդուխն ի Բեթէլ, ընդմէջ երկնից ու երկրին,
Ղրկած մարմնով ի դըրախտ մեծ Ազատիչն ու Եղիան
Հաղորդակից ամեն օր զաղտնիքներուն ամբաւին,
Ու ճանչնալով նախանձի, սուրի, հուրի Եհովան,
Օր մ'ալ ըմբոստ ու ահեղ, ճակատ տուին երկինքին,
Շղթաները փորձեցին փշրել, թէն ինքն Աստուած
Դարբնած ըլլար: Ու վերէն իր շեշտերով զայրագին,
Մեծ Նախանձողն իր որդւոց վրէժի անէ՛ծքը գոռաց:

ԺԷ

Անյուծելի հանելուկ, գաղտնիք, մարդն ու իր հոգին,
Փակուած հողին՝ աստղերէն վար՝ անոնցմէ թուչի վեր,
Ինքը տրկար ու հիւլէ, այլ կուրծք կուտայ փոթորկին,

Ու կոհակին, մի հպարտ ընդվըզումով անվեհեր:
Կարճ է ճամբան քալելու սակայն անհուն իր կորով,
Դէմքը տըժգոյն՝ այլ ներսէն՝ հիւսքը երկաթ ջիղերու,
Թէեւ շուրջը կործանին ամեն ինչ, ինքն անխըռով
Իր իտէալն կ'երազէ, — Աստուածն ըլլալ Աստուծոյ:

ԺԸ

Եւ Իսրայէլ անկէ վերջ նման աշնան տերեւին
Գլորեցաւ սարէ սար, օտար ափեր գերութեան,
Քանի անգամ դարձաւ ետ, սուր յուշերէ անմեկին,
Շինել տաճարն ուր սակայն ալ չի դարձաւ Եհովան:
Խըլեակի պէս կոխեցին զինքը Պաւսիկն, Ասորին.
Նեղոսէն ետք Բաբելոն՝ լացող գետին ուռիներ
Ունկնդրեցին գիշերներն ներքեւն իրենց ըստուերին
Հեծեծանքը՝ սուրբ ցեղին, բղխած սրտէն կարեւելը:

ԺԹ

Հոս՝ Եսայի, քիչ մ'անդին՝ Եզեկիէլ տեսանող,
Որ Մովսէսի բաղդակից՝ ընդնշմարեց ամպէն վեր,
Կապոյտին մէջ իր փառքով՝ ձիւնասպլտակ, լուսաշող,
Սուրբ Աստուածը հնութեան, խորշում ճակատ, ալեհեր,
Կամ Երեմիան, կամ Եզրաս, Արտաթի դաշտն անսահման,
Որուն աչքի վարագոյրը վերացաւ մէկ գիշեր,
Անդըրշիրմին գաղտնիքներ՝ դեռ չի մեռած տեսաւ ան,
Լըսեց ձայնն իր հրեշտակին, որ զինքը վեր կը կանչէր:

Ի

Մարգարէները համայն, այնչափ հեռու դարերով
Եւ իրարու անծանօթ, որ նոյն քնարը հընչեցին,
Սպասումով մը լեցուն, յուզումնալից, մշտախռով,
Կարծես տըժգոյն փայլակներն եղան այն մուլթ քառասին,
Որ մարդկութիւն կը կոչուի, և որ գերը վէսն ովկիան,
Երկնակապոյտ ծալքին տակ, անլոյս գիշերն ունի խոր,
Լի կարօտով մի շողին երազներու տուընջեան,
Յղի յաւէտ մտածմամբ, անյուսութեամբ ահաւոր:

ԻԱ.

Լուսինը դեռ կը նայի դաշտերուն վրայ Մովաբու,
Ուր քարաշէն քաղաքներ աւազին տակ կը նիրհեն
Լըռութիւնը կ'ընդհատեն վայրի չափաւ, յովազ, բու,
Մեռած ծովուն ալեակներն կը խոսափին ափերէն.
Սողոմ, Գոմոր կը ծածկեն անիծապարտ իրենց բաղդ,
Խաւի մը տակ ծրծումբէ, որմէ ելած գոլորշին՝
Կը ծաւալի թունաւոր ու ճիշով մը յուսահատ,
Մայրիներու թռչնակներն անկէ հեռու կը փախչին:

ԻԲ

Կամաց կամաց ու դողդոջ առանց երգի մըմունջի,
Աւազներու ընդմէջէն կը թաւալի Յորդանան,
Ալիք չունի ու կարծես յաւերժապէս կը հանգչի
Գետն անիծուած, արիւնի ու նեխումի անկենդան:
Զուր կ'որոնէ աչքը հոն Եղիայի կառքն հրեղէն,
Նիհար, ոսկրուտ Եսային, սո՛ւրն հրեշտակին ոճրադատ,
Տապանակին առջեւ վառ լոյսն անբաժան կանթեղէն,
— Թաղեց զանոնք իրեն տակ անծայրածիր անապատ:

ԻԳ

Մոռացումը չի թաղեց սակայն զքեզ իրեն տակ,
Երանի թէ ջնջուէին քրսան դարերըդ աշխարհէն,
Յիսուս, ու մենք ըլլայինք դէմն Աստուծոյ շանթարձակ,
Ու խաղալիկ իր կամքին, քրմայքներուն իր ամէն,
Կը գինոփնար Նա ծուխէն ողջակէզի ճննճերին
Ու կը ներէր շատ անգամ իր ապստամբ զաւակաց,
Քրսան դարերդ կը ծածկեն ահաւոր վիհ մը խորին,
Լի արիւնով, ոճիրով, անէծքներով մշտայած:

ԻԴ

Օգոստեան մեծ դարուն մէջ Հոովմի շղթան իր վրդին
Ի Բեթլեհէմ աննըշան, գերի Աստուածը կուգար
Ծիլն Հըռութին, Բոոսին, Բերսաբէին ու Դաւթին
Նահապետաց, Աղամին և Աստուծոյ ալեփառ:

Իսրայէլին ժառանգած քընարն արցունքն ու խորհուրդ,
Ու մարդկութեան խրտացած վիշտն իր մատաղ ճակտին տակ
Կուգար աշխարհ, մինչ անի, նայուածքով մը հեգնոտ, ցիւրտ,
Կը յօրինէր ոտքին տակ, կորուստի վիհն անյատակ:

ԻԵ

Քանի մը մոգ ալեւոր, Արեւելքէն մոլորուն,
Եկան աստղին հետ հրաշող, ողջունելու Մեսիան,
Ու լուսարձակ, լուսասփիւռ, հրեշտակներու ալելուն
Խաղաղութեան երգին հետ՝ դէպի երկինք բաբձրացան:
Դաշտ հրաշալի՝ ուր հօտեր կ'արածին դեռ օրն ի բուն
Ու գեղջկուհին կը վազէ ժամերուն մէջ իրիկուան
Դէպի աղբիւրն կիսաչոր, ուռիին տակ, մօտ ճամբուն,
Լըսել սրբինքն իր հովուին, մեղամաղծիկ, ողբաձայն:

ԻԶ

Ու ծերունին ալեհեր, որուն բազուկը դողդոջ,
Գրկեց կորիւնն Յուդայի, ու ճակատը վայրահակ՝
Իսրայէլին ողջունեց սուրբ յոյսերուն այդ բողբոջ,
« Արձակեա՛մ, Տէ՛ր », մըմնջեց, « մեկնելու է ժամանակ »...
Նոյն երգե՞րն են երազի, ա՛խ, Նոյն ա՞ստղը լուսաշող,
Նոյն Ծերունի՞ն, որ շատ հին դարերուն մէջ մթութեան,
Գացին մէկտեղ ողջունել, իբրև աշխարհը փրկող,
Հիմալայի ըստորոտն, արքայածին Սիստարթան...

ԻԷ

Ինչո՞ւ հողմին, ալեակին պէս չապրէինք յաւիտեան,
Գէթ սարէ սար, ծովէ ծով կը յածէինք անընդհատ,
Կարելի է սրլացիկ, կը տեսնէինք մի վայրկեան
Քառսին մէջ լուռ գաղտնեաց, գիտութեան սուրբ ճառագայթ,
Գոհնէ չէինք ըզգար մենք մեր ճակտին տակ՝ մոլորուն
Կայծի մը հեւքը դողդոջ, չէինք կարծեր թէ Յոյսին
Աստղը կ'ապրի տակաւին, եթերին մէջ դարերուն,
Մեռա՛ւ, ափսո՛ս, նա վաղուց, հաւատքին հետ միասին...

ԻՐ

Երկու տարու և արդէն արեան հոսանքն սկըսաւ,
Ռաքէլ լացաւ որդեակներն, անմխիթար սրգաւոր
Բեթլէհէմի խրճիթներն պատեց մահին մաշող ցաւ,
Ու լոցին հին երգեր, շրթանց վըրայ վիւաւոր:
Արեան լիճէն խոյս կուտար Աստուածորդին Եգիպտոս,
Յիշէ՛ց արդեօք կեանքին մէջ, իր առաջին զոհերուն
Դալկուն ճակատն ու անմեղ արտասուքներն յորդահոս,
Ու մայրերուն յօշոտուած տառապանքը զալարուն...:

ԻԹ

Մահն ամեն տեղ կը զարնէ կեանքը իբրև աշնան հով,
Այլ ահարկու է մինչդեռ կը մօտենայ հիւղակին,
Երբ որ մանկան կը մեռնին նախկին ճիչերը թոթով
Ու ծընողքը կը դառնան գերեզմանէն տրտմազին:
Խրճիթն ընդհուպ մէջքը կոր, կը ծալլուի իր վըրան,
Եւ ալ փնտռէ երբեմնի երանութեան ցուքը հոն,
Քայլերն ընդհատ ու դողդոջ քիչ մ'ատեն ալ կ'երերան,
Մինչև ստուեր, մոռացում, գան հաստատել իրենց բոյն:

Լ

Վարագոյրը կը ծածկէր Սրբութիւնը Սրբոց մերթ,
Ուր կը մընար Տապանակն ուխտին անտես ամբոխին,
Գաղտնիքն ու իր ըստուերներ կը պահէին հրաշակերտ
Դելփեան փոսը կամ Վեստեան սրբատեղիքը նախկին,
Կայ երկիր մ'ուր հաւաքուած հանելուկներն անցեալին
Մարգարէներ ու կրօնի հիմնադիրներ քաշուեցան,
Պահ մ'առանձին, վըրանին խորհրդաւոր քօղ մ'առին,
Հաւատքի մէջ խորասոյզ, կեանքը մոռցած իրական:

ԼԱ

Նեղոսն հագիւ ափ մը հոն դալար կուտայ իր ափանց,
Անմոռնչ ալիք չեն խոռվեր Մադիամու դաշտն՝ ուր Մովսէս
Գընաց պատմել իր ցաւեր գիշերներուն անթափանց,
Անապատին հետ խոկալ և արտասուել դառնապէս:

Հոն թաղուեցան մանկական տարիներն ալ Յիսուսին,
Աւագապատ խրճիթին մէջ՝ ըսփինքսէն ոչ հեռու,
Չայն կըթեցին Անսահմանն ու Անցեալը միասին,
Եւ օծեցին մարգարէ բիւր ապագայ դարերու:

ԼԲ

Եւ անկէ ետք ոգի մ'է լուսապըսակ, թռչրտուն,
Ջերդ առաջնորդ խղճալի ձկնորմներու խրմբակին,
Թափառական իբր ասուպ, նայուածքն յառած աստղերուն,
Խոնարհ դասուն գըթացողն ու կարեկիցն առաջին.
Օձերու պէս խորագէտ, միամիտ գերդ աղաւնին,
Գըտաւ սըրտի տըկար կողմն ուղեկորոյս մարդկութեան,
Յոյսի բառեր մըմընջեց գերի անլոյս ամբոխին,
Ու սիրոյ մեղկ Աստուծոյն փոխակերպեց Եհովան:

ԼԳ

Երբեմն այսպէս կը փլչին ստորերկրեայ անդընդոց
Մէջն անգլին բարձունքներն յաւերժական լեռներուն,
Եւ անոնց տեղ կը խուժէ ծովն անհանդարտ, ալեկոծ
Ու կը թաղէ իրեն տակ, ծաղիկ, դալար ու գարուն:
Հոգիներու մէջ փլաւ հին Աստուածը շտնթարձակ,
Յիսուս կարծեց հոսել հոն խաղաղութեան շունչն ու սէր,
Այլ ԵՍն ազատ ասպարէզ գըտաւ անվախ, համարձակ,
Իր մոլուցքին, որմէ վար ոճիր, արիւն կը հոսէր:

ԼԴ

Սլացիր կատարն թափօրի կամ զընա ծովն Գալիլեան,
Մին՝ ապառաժ մենաւոր, միւսը յուզուած, անհանդարտ,
Փնտռէ Աստուածն այլակերպ, կամ զանի՝ որ հըրաման
Կուտար հողմին, փոթորկին, կեցիր հոն մէկ ակընթարթ,
Գիշերն իջնէ թող վըրադ ստուերներովն իր երկար,
Ու երագէ անշշուկ, — հին անցեալէն ոչ մի ձայն.
Պիտի գայ քեզ վրդովել, լոկ շըշունչը դողահար
Ժողովողին՝ որ հեծեց « — Ամենայն ինչ ընդունայն... »

ԼԵ

« Աստուած Սէր է, մարդն ալ սէր կը պարտի իր ընկերին,
« Եղի՛ք բարձր ու կատարեալ՝ ինչպէս Ձեր Հայրն երկնաւոր. »
« Մի՛ ատէք այլ սիրեցէք Ձեր արիւնի թշնամին. »
« Մարդն անմահ է, շիրմէն ետք դեռ յոյսեր կան հեռաւոր. » —
Ասոնք եղան սկըգբունքն ու կտակներն իր վերջին,
Որոնց վերայ կը յուսար հիմնել նոր կեանք, նոր կրօն,
Ափսո՛ս, երազ վաղահաս ու յոյս անդարձ կը թռչին,
Երբ մթաստուեր, ամպամած ու տխուր է հորիզոն:

ԼԶ

Բանաստեղծի նայուածքով ու հոգիով մարգարէն,
Տեսաւ անդունդն ահագին, որ կը բռնար ապագան,
Զգաց հոգին մարդկութեան, որ իր նսեմ խորքերէն,
Կասկած, նախանձ կոտոր դուրս ժայթքումներով խօսւիւան:
Հացաւ մէկ օր, գիշեր մ'ալ — « Հայր » մրմնջեց ողբագին,
« Բաժակն անցորդ այս ինձմէն » — չ'եկաւ կոչին պատասխան: —
Մըտերի՛մը ողբաց նախ, մտերմութեան թանկագին
Դաւն ու մահը արտասուեց ի մենաւոր Գեթսեման:

ԼԵ

Կ'երթանք գրկել մահն անվախ, երբ կը կանչէ պարտքը մեզ,
Հրացայտ աչքով, խանդավառ կ'երթանք կուրծք տալ զընդակին
Գաղափարին համար սուրբ, յօժարակամ ողջակէզ
Կ'ընենք մատաղ մեր յոյգերն ու երազներ թանկագին, —
Այլ դառնագոյն ու նրսեմ, անմըխիթար է վախճան,
Երբ կը հանգչի ճակատնիս, մտերմութեան անձնատուր,
Ու կ'զգանք թէ կուրծքերնէս բազումին անոր դաւաճան
Կը մխէ ներս մատնութեան դաշոյնն հատու սայրասուր:

ԼԸ

Արտասուալից աչքերով, կամաց կամաց դէպի վեր
Ելաւ ըմպել մարդ-Աստուածն անարգ խաչէն մահի թոյն,
Մատնութիւնն ու ուրացում՝ բազմացուցին իր ցաւեր,
Ու նախազգաց ապագայ ժամանակներ դառնագոյն,
Զգաց անշուշտ թէ ժայռուտ ու փշալից Գողգոթան
Պիտի ըլլար Իտէալն հոգիներու տառապող,
Ու խաչն անարգ՝ գերագոյն մխիթարն հէք մարդկութեան,
Որ մութերէն շատ անդին պիտի ժպտէր լուսաշող:

ԼԹ

Մեռաւ Աստուած ու յարեալ: Անոնք՝ որ շատ սիրեցին
Զինք, զայն տեսան վերստին, 'ի յանապատն 'ի ծովափ,
Ուր կը գընար դեգերիլ ու երազել առանձին,
Լիբանանի զեփիւռին դարձած ճակատն հըրատապ:
Օրհնեց զանոնք ու ներեց զինքն ուրացող Պետրոսին:
Սրբագործեց իր սիրով՝ Մատլէնին հետ կինն ինկած,
Ճակտին մոայլ չի բերաւ ալ մահացու կեանքը սին,
Մինչեւ հրաժեշտն իր վերջին, անմահ լեռնէն Ձիթենեաց:

Խ

Այս երազէն դիւթական, գէթ ճառագայթ մ'անըստուեր
Մընար ու լոյս տար մեզի, որ կ'սպասենք դարերով,
Զոհած պատիւ, հայրենիք, յօշոտելով մեր սրտեր,
Կարօտակէզ կը կտրենք անհիւրընկալ սար ու ծով:
Հիւղակը մարդ չի մընաց, որ չի փարէր Սուրբ խաչին,
Ամեն ուղիք տարին մեզ դէպի ժայռուտ Գողգոթան,
Մեռանք: Մէկ ձայն չի բերաւ արձագանգ մեր հառաչին,
Զիկա՞յ արդեօք յարուժիւն յոյսերուն հէք Հայուժեան...

ԽԱ.

Փոքրիկ իբրեւ ձիւնագուռնտ զոր զազաթէն սարերուն
Կը գլորէ ձեռքն անմեղ, զուարթածայն մանուկին,
Որ նախ մեղմիւ ու տակաւ պլլըւելով թաւալուն
Նոր խաւերու կը կազմէ ձիւնակոյտը ահագին,
Նոր կրօնն ալ զերդ աղբիւր, ալ մ'արիւնի, արտասուաց,
Քալեց իբրեւ մի վըտակ, հեծկըլտուքով մ'անմոռնչ,
Այլ քիչ մը վերջ հոսանք մ'էր լավաներու զայրագնաց,
Որ անցեալը կը փշրէր, խիզախ թափով մ'հրաշունչ:

ԽԲ

Սիրոյ արեւն բոցավառ կը հրդեհէր հորիզոնն,
Մարդ-թիթեռներ շըլացած՝ նախ այրեցին թեւերնին,
Կամ թեւաբեկ՝ քաշուեցան անապատներն, հոս ու հոն,
Ճգնել մենիկ ու բաղձալ երանութեան դամբանին.
Խաղաղութիւն երկնային, որուն յառած հեգնեցին
Գարուն, ծիծաղ ու դալար, ընտրեցին հուր կախաղան,
Կամ՝ խելայեղ, փորձեցին տանջանքն ապրիլ Միածնին,
Փշրել կեանքն ու իր կիրքեր, երագներով խօլական...:

ԽԳ

Գինովութեան հին օրեր, որոնք անցան այնչափ շուտ,
 Հին, նոր Հոովմ սարսափած այս հսկայէն նորածին
 Որ կը ցնցէր հաւատներն անցեալներու կիսափուտ,
 Քանի անգամ արիւնով զանի խեղդել փորձեցին:
 Երկարատեւ խուլ պայքար, որմէ ոչ մին յաղթական
 Ելաւ: Մարդն ալ կրօնքն ալ, զիջումներով փոխադարձ
 Ձիրար խաբել ջանացին. մինչեւ մեռան իրական
 Նըպատակներն Յիսուսին, ու սին կեղեւը մընաց:

ԽԴ

Յայտնութիւնը՝ տեսնուած Պատմութեն լերկ, անբընակ,
 Խաբկանքի տարրը ծընաւ ու ոսկեպատ դրրախտին
 Երազն անգամ շլացուց Յանկութեան սիրտը անյագ,
 Ու մարդն ուզեց հոս ապրիլ՝ այդ իտէ՛ալն երկնային:
 Սկըսաւ նախ կաշառել Յիսուս մանուկն ու իր Մայր,
 Հագցուց դիպակ ու բեհեղ խանձարուրի փոխարէն,
 Ձկնորսներու խմբակին՝ տարահալած ու թափառ՝
 Սուրբի տիտղոսը տըւաւ, պըսակներով լուսեղէն:

ԽԵ

Թագերու վրայ դրաւ խաչ, գոհարազարդ, ոսկեշող,
 Բռնակալին սուրն հատու՝ օծեց իւղով, աղօթքով,
 Ու Պետրոսին փառամու, Տէրը երէցս ուրացով՝
 Որ գլխիվայր էր խաչուած, իր անցեալէն հոգեխոով՝
 Գահ մ'ի Հոովմ տըւաւ հին գահերուն տեղ կեսարաց,
 Շղթաներով արծաթի կապեց խիղճն ու ազատ Բան,
 Եւ սկսան նոր շրջան մի մթազին ամպամած,
 Նոր ծուղակներ ինքնահիւս ու նոր դարեր գերութեան:

ԽԶ

Բիւր տաճարներ կ'ողողեն արդ Սուրբ քաղաքը Դաւթի,
 Եօթնակործան, այլ ընդ միշտ վերաշինուած հաւատքով,
 Մոմ ու կանթեղ կը մըխան ու կը հեւան ամեն դի,
 Ազգ ու ազինք կը դիմեն հոն ծնրադրել քովէ քով.
 Կ'ըսեն թէ մահն հոն մեռաւ, գուցէ անոր դիակէն
 Ծաւալեցաւ նեխումին ու փտութեան գոլորշին,
 Որ ամպոտեց խիղճն ու սիրտ ու հաւատքի փոխարէն,
 Կասկածի որդը զըլաւ հոն ցաւերով մոլեգին:

ԽԷ

Սակայն անկիւն մը կայ լուռ՝ Յովսափատու ձորին մէջ,
Ուր իրարու խառնուած, երջանիկներ կը ննջեն,
Անոնք, որոնք հաւտացին և զգացին լոյսն անշէջ,
Կաթած իրենց հոգւոյն վրայ, երկինքներու բարձունքէն:
Գերերջանի՛կ դիակներ... որ կ'սպասեն անտրտունջ,
Լըսել կեանքի հրեշտակին որոտագոչ փողին ձայն,
Ժամն՝ ուր Աստուած ալեւոր պիտի իջնէ հըրաշունչ
Իր շեշտերով կտրել հոն, կեանքերու հուսկ դատաստան:

ԽԸ

Սելովամէն քիչ մը վար, շաւիղ մը կայ մոլորուն
Մէջքերնին կոր շէնքերու բաւիղին մէջ խեղդուած,
Որ կը պահէ տակաւին հին խունկերու ծուխերուն
Ամպի գոյնը անորոշ, տրտմութիւնը միգամած.
Այդ շաւիղէն կ'անցնէր մերթ Սուրբ ուխտին հին Տապանակ,
Որուն առջեւ պարելէն՝ Երգիչ Արքան կը գընար:
Ու կը վառէր ոսկեղէն եօթնաստեղեան աշտանակ
Իսրայէլն ալ կը ցնծար յաղթանակով տենդավառ:

ԽԹ

Երգ-Երգոցի չքնաղ վարդն ու Սարօնի շուշաններ
Փունջ փունջ այնտեղ բուրեցին, յօրինեցին ծաղկաւետ
Կեանքի ուղին Իմաստնոյն. ու մրայօն, սեւահեր
Գեղուհիներ քալեցին նոյն շաւիղէն լուսահետ
Դէպի Տաճար, ուր փառքով կ'ընկողմանէր Եհովան
Երազանքի մէջ մոռցած աստուածութիւնն ու երկին,
Երբ առաջին շողերուն մէջ լուսասփիւռ առաւրան,
Կը հալէին շարականն ու ալելուսն ցնծագին:

Խ

Շաբաթ օրերն հիմակ ալ նոյն շաւիղէն կը քալեն
Ցնցոտիներ վրրանին Իսրայէլի զաւակներ,
Ծեր, կաղ ու հէք, վիզերնին ծուռ, քայլերնին դողալէն,
Կ'երթան պատի մը առջեւ, ժամանակէն կիսաւեր
Ու կ'արտասուեն անշըշուկ: Դուն, Աւետեաց Պաղեստին,
Փառքի օրերդ տեւեցին բաղեղներու ծաղկին պէս
Մէկ արշալոյս ու դուն զուր կը յուսաս թէ վերստին
Զաւակներուդ թափառիկ՝ դարձը պիտի ողջունես:

ԾԱ.

Կիսակործան այդ պատը կայ տաճարին յիշատակ,
Սակայն անկէ քիչ մ'անդին՝ միւս շէնքը փառաշուք,
Որ կ'երկարէ ի կապոյտ՝ գմբէթ, կամար, աշտարակ,
Իբրեւ դամբան անցեալին՝ որ կը հանգչի անշըշուկ:
Հին Տաճարին մարմարներն իրարու վրայ են շարուած
Իբրեւ ժխտում՝ դրրական Աստուածորդւոյն անէծքին,
Սրբազործուած Տիտոսի հրդեհներէն կիսայրեաց,
Յաղթանակի մի կոթող, հսկայական ահագին:

ԾԲ

Արիւնի մէջ թաթխուած դրօշակներ կը ծրփան
Վրանին ինկած արծաթի մահիկն աստղով մը յըղի,
Անոնց ներքե կը հանգչին փառք, յիշատակ ու դամբան,
Ամօթահար խաչն անգամ ծալքերուն տակ կը կըքի.
Զի մարեցին դեռ դարեր. հին տաճարին վրայ նոր
Այդ մզկիթէն կը լըսուին իբրեւ հառաչն օրհասին՝
Արձագանգներ կատաղի մըրիկներու հեռաւոր
Երբ ազգերը կուգային բաղխելու հոն միասին:

ԾԳ

Մին՝ ինչակիր, սեւեռած միւսն աչքերը մահկին,
Այլ ամենքն ալ փառատենջ՝ մէկ երազով զինովցան,
— Ճգմել զիրար, — մինչ անդին՝ ստուերներով տրտմագին՝
Խաղաղութիւնը կուլա՛ր բաղդին վրայ մարդկութեան:
Կը կարծես թէ հոն են դեռ, ու զէնքերը կը շաչեն,
Դիակնարոյր գեփիւռէն հեւքեր կուգան անծանօթ,
Թէ մաս մը կայ ռազմերու խուլ, ահաւոր մոխիչէն,
Զոր չեն կարող մոռցնել ալելուներ նուաղկոտ...:

ԾԴ

Պէտք է մոռնալ. այլ ափսո՛ս, ցեղերու ձայնը հըզօր,
Կ'աւանդըլի դարէ դար, սերունդներուն ապագայ,
Արիւնի գէ՛մ՝ պէտք է որ թափուի արիւնը բոսոր,
Մէկ արցունքի փոխարէն, պէտք է որ ազգ մը սըգայ:
Մին՝ խաչին, մին Մահմէտին սուրը քաշած սայրասուր,
Զարկին զիրար դարերով, Մարսիլիայէն Վիէննա.
Յուստինեանը իր շիրմէն տեսաւ կարմիր մահաբոյր
Դրօշը մահկին պարզուած իր տաճարին իսկ վըրայ:

ԾԵ

Ու ցանկալի, սպասուած Հազարամեան չ'եկաւ դեռ,
Ամեն կուրծքի տակ Յանոսն՝ իր տաճարն ունի բաց,
Զի տարածեց ամեն դի խաղաղութիւնն իր թեւեր,
Հորիզոնը կարմիր է ու երկինքը՝ միզամած:
Կը փոթորկին ուժգնօրէն հոգիներու փառամոլ
Կիրքն ու տենջանք ամեն օր, իրարու վրայ կը փշլին
Պետուլթիւններ ու չի գար ժպտի մը շողն երկնացոյ,
Որ ամոքէր սգախոռով մարդն ու անսանձ իր հոգին:

ԾԶ

Թող բարձրանար մէկ գիշեր իր դամբանէն Մեռեալ Ծով,
Նեխած ջուրերն իր նետէր Սաղէմին վրայ և իր տակ
Անյայտանար ամեն ինչ, անցեալն իր սեւ յուշերով.
Թող ընկըղմէր մոռացման վիհին ներքեւ անյատակ:
Յորդանանը կանգ առնէր ու լեռները՝ զարհուրած՝
Վեր նետուէին արմատնէն, և անսահման, ամայի,
Անապատ մը երկարէր երկրին վրան Աւետեաց,
Ու տարածուէր անէծքի լըոռութիւնը ամեհի...

ԾԷ

Ու Կըրօնքը քայքայուէր... Պիտի ներե՞ս արդեօք դուն
Քու տարագիր մէկ զաւկին, ո՞վ մարտիրոս Հայրենիք,
Մատուռներուդ շուրջ նըսեմ՝ անցան աղւոր թռչնառուն
Իր մանկական երազներն՝ արդ փոթորկին խաղալիկ:
Դուն ծընրադիր կուլաս դեռ, կը զարնըւի՝ նա խաչին,
Անիծելու համար զո՞ւր կ'որոնէ հոս Եհովան,
Աստուած խոլ է, չի լըսեր քու սրտակէզ հառաչին
Ու կը թողու որ կաբմի՛ր հագնին շուշան, Շաւարշան...

ԾԸ

Քանի անգամ կրնայիր խաչի փոխան՝ առնել սուր,
Դուն մերթ առիւծ, մերթ արծիւ՝ նախընտրեցիր Գառնուկին
Դրօշը պարզել ու դարեր պաղատագին հայցել զուր,
Սին երազներ՝ որոնք միշտ ափերէդ խոյս կուտային...:
Երակներուդ մէջ արեան կաթիլ մ'անգամ չի մընաց,
Թողըւցիր որ քեզ զարնեն, սրտիդ խորէն շեշտակի,
Ոտքի կոխան եղար դու նենգ, դաւաճան թշնամեաց,
Յօշոտեցին որոնք կոյս մարմինըդ հէք հրեշտակի:

ԾԹ

Կարծեցիր թէ կը մընար էջմիածինը՝ հեռո՛ւն,
Աստուածորդւոյն շիրմին մօտն իսկ ղրկեցիր սգազգեաց
Զաւակները՝ որ կանգնեն տաճար ո՛ւ քու վիշտերուն
Թարգման ըլլան, այլ ափսո՛ս, Ամբաւն հոն ալ լուռ մընաց...
Մատուռները մընացին ստուերներով տրտմագին
Լուռ, ամայի, աստուածներդ՝ առանց զիրենք պաշտողի,
Պըլլըւեցար խելայեղ, լալահառաչ Արաքսին,
Ըսիր. « Մընանք միասին, առանց շաղի ու շողի... »

Կ

Գընանք, Հարօլտ, անդունդի՛ն, նե՛ղ է աշխարհն ու տըխուր...
Թոիչ առնենք դէպի քեզ ծանօթ Պարապն ամայի,
Սուրանք, մինչեւ հողագունտն՝ իբրեւ ցաւի մը փրփուր,
Արտասուքով մեր պղտոր նայուածքներէն անհետի...
Դէպի անդո՛ւնդ, և ալ ետ չի դառնայի՛նք, ա՛խ, երբէ՛ք,
Եւ կամ գայինք փոխ առած Յաւիտեանէն իր շանթեր,
Ու ներո՛ւմը գերագոյն, իմ սրտաբե՛կ Հայրենիք,
Զոր հայցեցիր դարերով, որուն համար կուլաս դեռ... :

Տիրե-Տափա, Օգոստոս 1906.

Մ Ե Ր Յ Ե Ղ Ը

(ԾՓԱՆՔՆԵՐՈՒ Ն Երկրորդ Երգէն հասնում մը)

Սիրելի Ուսուցչապետք բոժ. Մեկ-Քոնի
յիշատակին նուիրում.

Ի

Ի ՏԵՍԱՅ որ կը սուրար խաչանշան զըրօշին
Ծալուց սեւեռ նայուածքովն իր երազոտ ու մըթին,
Դէպ' Արեւելք Արեւմուտք կամ' Բեւեռներն հակընդդէմ,
Միշտ եզրերէն կասկածի անարձագանգ անդունդին,
Դաւաճանուած շարունակ, այլ և յաւէտ խանդավառ
Երկըրպագու Անհունին, Իտէալին, Վսեմին,
Շուրջն իր ազգեր կ'իյնային ալևորած, հեւասպառ,
Ան' կը սուրար յաւիտեան, մշտանորոգ իր հոգին
Աստղի լուսով ողողուն, ամայքներու մէջ մոայլ... :

• • • • •

ԻԱ.

Գացի Դեղին ու Կարմիր, Սև, Սպիտակ ծովուց ափ,
Անցայ մշուշը Մանշի, ու բարձրացայ Հիմալան,
Ատլանդիկէն իջայ վար ու փրփրակոծ, հրատապ
Դէպի ովկիանն լուսաշող, հորիզոնով վէս ու լայն,
Այրեցեալին ուրականն ու գետին երգ ներդաշնակ
Եկան բաղխիլ ճակատիս ու բաբախել սրտիս հետ,
Ամենուրեք, վիշտին պէս ու Երազին հանգունակ
Հանդիպեցայ մեր ցեղին, յիշատակով խնկաւէտ... :

ԻԲ

Ու ճանչցայ զայն հետքերէն իր խաչանիշ ու զիկզակ,
— Ուղեկորոյս ուխտաւոր, տօգոյն ու միշտ յուսալի՛ր,
Իտէալով որ գինով՝ կը մըմնջէ՝ շարունակ —
« Պիտի ապրի՛մ՝ քանի որ Մասիսը չի՛ կործանիր »...:
Զինքը կապող դարաւոր շղթաները մաշեցան,
Նկուղներու խորն անլոյս արփաւետե՛ց գարնան պէս,
Արհամարհե՛ց ժահն անշուք ու երգերով յաղթական
Անմահութեա՛ն խոյացաւ, միշտ անյողդողդ ու միշտ վէս...

ԻԳ

Եւ անպէ՛ս ելաւ հողմավար, որ աստղերուն կարօտով,
Յար դէպի վե՛ր սլացաւ, փայլալէներով կուրծքն ուռած,
Որ արցունքի, վտակի ու կոհակի փոխուեցաւ,
Ու մերթ մըմունջ, մերթ մօխնչ ու միշտ բողոք ու հառաչ
Զարնըւեցաւ երկինքին ու գահավէժ ինկաւ վար,
Ասուպի պէս շողալով, գերդ հրեշտակն ապստամբ
Խաչն իր ճակտին և ուսին, տրտմաթախիծ, վշտահար,
Եօթնապատիկ մարտիրոս, երազներէն հիասթափ:

ԻԴ

Այլ միշտ գոռոզ ու ժպտուն, Արարչութեան շուարուն
Նոր անառակ այս որդին՝ նորէն սուրաց դէպի վեր,
Դէպի արեւն ու աստղեր, դէպի գէնիթն ու Անհուն,
Եւ հմայքովն իր ընկճե՛ց ժամանակն ու իր դարեր...
Անմահութեան ապացոյց, ու թափառիկ գերդ Հրէան
Այլ ինքնուրոյն, ինքնատիպ, ու մշտապէս անայլայլ՝
Փոթորկին դէմ դարերու խրոխտ ոգին Հայութեան
Նահատակի, հերոսի կրկին թագով լուսափայլ:

ԻԵ

Եւ զոր ազգն այս աշխարհին անցաւ ընդ հուր և ընդ սուր,
Տարագրեցաւ խմբովին, մկրտուեցաւ բիւր անգամ
Իր արիւնին մէջ բոսոր, և կուրծքին տակ սայրասուր
Զգաց նետը մատնութեան և ցաւերու անզգամ
Ու ճակատը սուրբ մնաց, օծուն անմահ միւստոյով,

Ու ձեռքերով պողպատեայ յաւերժապէս պարգեց վեր
Դրօշը իրաչին ու կրօնի ո՛ւ Ազատութեան հոգեթով,
Յառաջապահ մարտական և ախոյեան անվեհեր...:

ԻԶ

Ուրիշները կանգնեցին հսկայական զերդ արձան
Մատնանշող իրենց փառքն ու փայլուն անցքն աշխարհէն,
Բուրգ ու դամբան և սփինքս ու կոթողներ բազմազան,
Ու մեռած դից 'ի հանգիստ բիւր տաճարնե՛ր հոյաշէն,
Սակայն ոչ ո՞ք Հայուն պէս զիտցաւ ծովուն կոհակէն
Երկնել Նարեկն ու անմահ իր աղօթներն հրաշունչ,
Ոչ մի՛ն ծնաւ Շնորհալին, որ շուրջն աւեր, ոխ ու քէն
Երգեց փառքը արևուն, ու շարականն երկնահունչ...:

ԻԷ

Ու նոյնն ես դուն յաւիտեան, բաղդահալած Հայութիւն,
Աստուածախօս քու լեզուով ու հոգիով բոցակէզ,
Զան միգամած Իրանին, խանդն ի կովկաս և աւիւն,
Որ ափունքէն Վոսփորի եռանդազին կը կրկնես
Ու կը գոռաս երգը զոր դուն Երկիրքէ՛ն ստացար,
« Բռնութիւնը մեռնի՛ թող, ո՛ւ Ազատութեան թանկազին,
« Եղբայրութեան մոռցըլած ու Հաշտութեան լուսավառ
« Այս աշխարհի վրայ թող արշալոյսները ծագին »...:

ԻԸ

Քալէ՛ ուղիղ անդադար, ցե՛ղ նահատակ ու հերոս,
Արևելքի ջահն եղիր, Մասիսի շուրջն հրդեհող.
Անցիր դարուց միջեւէն, ճակատող վէս ու զոռոզ,
Ճշմարտութեան դարձուցած, 'ւ ապագայի՛ն յուսաշող,
Եւ երբ աշխարհը մեռնի, շիրիմներուն մէջ ազգաց,
Հողակոյտ մը լինի պարզ թող քուկդ անշուք, միայնակ,
Որուն վրայ հրեշտակներ դէմքով ժպտուն ու անլաց,
Կեանքիդ խաչը գետեղեն, իբրև անմահ յիշատակ...:

Ճիպուղի, 21 Սեպտ. 1909.

3

ԱՌ ՈՎ ԿԻԱՆ

(ԾՓԱՆՔՆԵՐՈՒ ՁՈՐՈՐԴ ԵՐԳԻՆ ՎԵՅԻՆ ՈՒՏՈՒԹՅՈՒՆ)

ԽԹ

... Որ որոտովն անընդհատ կոհակներուդ զայրագին,
Խըռովեցի՛ր երազկոտ տարիներուս դաշն ընթաց,
Ու նետեցի՛ր խելայեղ՝ զիս աստղերէն անդունդին,
Բեկեռներէն՝ Այրեցեալ, Տարակոյսէն առ Աստուած,
Ա՛ռ թովանքդ հոգիէս, թող խոհերս որ թռչին,
Դէ՛ս արեւակներն անցեալին, լքուած յուշերն մանկութեան,
Թող սլանամ մի ըոպէ իմ առաջին մրմունջին,
Ու դառնամ գիրկդդ նորէն, իմ մոայլ վէս ովկիան...:

Ծ

Անապատէն կուրծքիդ մէջ մխուած ժայռի մը վրան,
Արծուի մը գերդ թեւաբեկ՝ ուխտաւորը առաւ կանգ,
Ու հոն համրեց տարիներ, ու կ'ուզէր հոն յաւիտեան
Մնալ, լսել թաւալող մոխնչներուդ արձագանգ,
Տեսնել անհուն յորձանքիդ գալ, փշրիլը ոտքին տակ,
Երբ իր անթարթ նայուածքը սուգած խորը մթնութեան
Ծագն արևուն կ'սպասէր անդունդներէն անյատակ,
Այլ կ'ընկղմէր աւելի իմ մոայլ, վէս ովկիան...:

ԾԱ.

Ընկողմանած իր կուրծի կեղևին վրայ դիւրաբեկ,
Մերթ հիւսիսը քշեց գայն, մերթ հարաւի հուր խորշակ,
Վրադ ինկած մենութեան ցուրտ պատանքէն ահաբեկ,
Քանի անգամ մխուեցաւ անդունդիդ տակ անյատակ,
Ուր ճաշակեց մոռացում մը մահերէ՝ քաղցրագոյն,
Երբ իր կուրծքը բաբախեց քու սրտիդ հետ մի վայրկեան,
Ու փոթորիկը՝ կեանքի, հմայքով մը գերագոյն
Իրարու գիրկ մոռցաւ ձեզ, իմ մոայլ, վէս ովկիան...:

ԾԲ

Օրէնքի տակ բանտըւած, դուն՝ անհոն մը հունաւոր,
Իր ցաւատանջ հոգւոյն պէս, — զգացիր թէ ապստամբ՝
Խուսափեցա՛ւ խորերէդ, և իր սրտին վիրաւոր,
Բողոքներուն հակառակ, օր մը զեղուն դառնութեամբ՝
Բարձունքներուն սլացաւ, մեծ Անհունին 'ի խնդիր,
Մագլցեցաւ բուրգերէն, Արաֆաթն ու Հիմալան,
Հանգիստ ու բոյն տուին հէք ուխտաւորին տարագիր,
Կը հեգնէի՛ր երբ դու զայն, իմ մոայլ, վէ՛ս ովկիան...:

ԾԳ

Հոս՝ Լոռիթեան աշտանակն, ուր սև անգղեր խուռներամ,
Մահին ե՛րգը կը կոծեն, դաշնակութիւն գերդ կեանքին,
Հոն՝ սրածայր էջքերով երկնասլաց Բակոսան,
Ուր քընացող խորհուրդներ՝ անէութեա՛ն կը յանգին,
Ու վերջապէս անհանդարտ, յարադողդոջ կղզի՛ն այն,
Որ առջի՛նն արեւուն կ'ողջունէ շող գեղերփեան,
Ուր բոցավառ հիմէն վե՛ր կը սլանայ Ֆուճիաման,
— Ըմբոստութեան մարմնացում, — իմ՝ մոայլ, վէ՛ս ովկիան...:

ԾԴ

Տեսար սլացքն իր խրոխտ, ու խորերէդ գոչեցիր,
— « Եկա՛ւր ոգի՛դ ապստամբ, հանգցուր ճակատդ ալեւոր,
« Արարչագործ՝ գերդ Հոգին ու խոհերդ ցանուցիր
« Տուր երկինքի հովերուն, անհունիս մէ՛ջ հունաւոր... :
« Մեծ Անհունին 'ի խնդի՞ր... գերդ էօֆօրիօն Ֆառաթի,
« Ոչ մէկ բարձունքն աշխարհի կրնայ պարզել աչքիդ զայն,
« Թող ճակտիդ տակ անհանդարտ՝ սուրբ մոռացումը կաթի,
« Ու դուն սեղմէ կուրծիդ վրան քու մոայլ, վէս ովկիան...:

ԾԵ

« Քանզի տեսայ հրեշտակներ անհատներէ գերագոյն,
« Որ կրնային սլանալ ականթարթի մը մէջ լուռ
« Արհտոռաւէն Որթօն, ու լուսնակէն աստղերուն,
« Հին գերմարդեր՝ աչքերնին ու սրտերնին բոց և հուր.
« Երբ Եհովան յոգնաբեկ, կոհակներուն վրան ինկած,

« Եղիցի լոյս, կ'որոտար անթափանցիկ մթութեան,
« Անոնք 'ի զուր յածեցան միջոցին մէջ միգամած,
« Մեծ Անհունին 'ի խնդիր ու կ'որոնեն յաւիտեան...:

ԾԶ

« Եկուր հանգչէ խորքիս մէջ, տառապանքի՝ ուխտաւոր,
« Փոսփորաշող աչքերով ուր պարիկներ կը պարեն,
« Ուր Սափովներ դարերու՝ ճակտիդ վրան ալեւոր,
« Անմահութեան դափնիներ պիտի հիւսեն նկարէն,
« Ընտրէ քեզի բնավայր ամայքներն իմ հիւսիսի,
« Կամ մօտ աղւոր ափերուն՝ ուր դողդոջուն կը սողան
« Աւերներու զոյգ գետերն, իրար ձուլուած միասին,
« Հին Եփրատէսն ու Տիգրիս՝ դէպի մոայլն ովկիան...:

ԺԷ

« Բաժնէ ինձ հետ գիշերները պատմութեանս աստղազարդ,
« Ու լուսնակը մեր վրան թափէ ոսկի իր վարսեր,
« Հետըդ շարժինք ու խայտանք, մրրիկներու հետ զուարթ,
« Ու ծիծաղինք շանթերու, սարսուռներու իմ ընկեր:
« Եկո՛ւր, ալ բաւ քաղցիր կորաքամակ ու տրկար,
« Նոր Պրոմէթէ հակոտնեայ, երկնից հուրէն գողցըւած,
« Անհունը քե՛զ կ'սպասէ վայելչագեղ, մեծափառ,
« Հանգչէ այլ եւս մոռացման թեւերուն վրայ մոայլամած...:

ԾԸ

Ըմբոստութեան մարմնացում՝ Ֆուճիամային կանգնած վրան,
Լսեց այս կոչն ովկիանին, պանդուխտ արծուին թեւաբեկ,
Ու դէպի վե՛ր նայեցաւ: « Հոն արեւներ կը շողան
« Ու դեռ կրնամ սլանալ, մտածեց լուռ, վշտաբեկ...:
« Կրնամ երթալ, հարցնել յաւերժական աստղերուն,
« Ո՛ւր կը յանգի այս ուղին գիշերաստուե՛ր մթութեան,
« Կա՞յ ելք մ'արդեօք վիհէն դուրս կասկածներու մոլորուն
« Մեծ Անհունին՝ կ'ուզեմ ես ընկերանալ յաւիտեան:

ԾԹ

Պաղ սարսուռ մը ընդհատեց մտածման թեւն իր յանկարծ,
Հարուտն էր որ գլխիկոր կը մրմնջէր ականջին,
— Հէք մոլորած դու հոգի, շրջմուխի հուր, նախահարց

« Տեսար մեռած կրօններ ու դիտեցիր վշտագին,
« Աստուածներու սև թափոր, որ կը ներհնէ յաւիտեան,
« Դարձիր դէպի արեմուտ, տե՛ս Սիպերիան դալկահար,
« Նկուղներուն խո՛րն իջիր, ըմպէ ժա՛հրը գերութեան,
« Եւ զգա՛ հոն իրական կեանքի տե՛նչը տենդավառ...:

Կ

« Մնաս բարո՛ւ, ես կ'երթամ՝ շղթայակապ ամբոխին .
« Հետ տառապիլ ու երգել ու թողուլ սիրտըս նորէն
« Միսօլլենկի մ'իբրեւ նոր Սիպերիային վշտագին,
« Ուր երկինքը կը սարսռա՛յ տառապանքի ժխորէն.
« Իսկ դուն սուրա միշտ հեռուն, տե՛ս լեռները բոցավառ,
« Ու յիշէ թէ մէկ Աստուա՛ծ կ'իշխէ միայն մեր կեանքին՝
« Որուն առջեւ զոհ կ'լինան բիւր ճակատներ դալկահար,
« Արդարութեան Աստուա՛ծը, Ազատութի՛ւնն իր բագին »... :

ԿԱ.

Լոեց...: Ընկճած ինք իր վրայ, ուխտաւորը կը քեցաւ,
Մուտն արեւին կը հասնէր Սիպերիայէն մթագոյն,
Անդին սուգեց իր նայուածքը պըղտորած արդ տակաւ,
Հոն՝ ուր Մասիսն ալեւոր, ողջո՛յն կուտայ դարերուն:
« —Այդ Սուրբ բարձունքը մոռցայ, խոկաց լացա՛ւ տրտմագին,
« Դառնամ զողո՞ջ քայլերով վշտակարկաչ վտակին,
« Գտնեմ տնակս աւերակ, ուր աղբիւրի մըմունջին
« Հետ գեփիւռը կ'օրօրէ՛ յիշատակն ու վարդենին »...:

ԿԲ

Լուռ քայլերով իջան վար, մին՝ գտնելու Սիպերիան,
Միւսը՝ դժբաղդ ճաւրոսին ափունքներուն ամայի,
Եւ Ուխտաւորն անգիտակ, շրթունքներուն իր վրան,
Կուլար հին երգ մ'ողղըւած անդունդներո՛ւն ամենի,
—« Առէք թովանքն հոգիէս, թողէք խոհերս որ թռչին,
« Դէպ՝ ալեակներն անցեալին, լքուած աւեր Կիլիկիան,
« Թող սլանամ մի բոպէ իմ առաջին մըմունջին
« Ու դառնամ գիրկըդ նորէն, իմ մոռյալ, վէ՛ս Ովկիան » ...:
Ճիպուղի 1 Նոյ. 1910

«ԾՓԱՆՔՆԵՐ» ՈՒ ՄԱՍԻՆ ԾԱՆՅՈԹՈՒԹԻՒՆ

Ահաւասիկ ԾՓԱՆՔՆԵՐՈՒ առաջին տպագրութեան յառաջաբանը.—

ԾՓԱՆՔՆԵՐՈՒ առաջին երգին՝ Դէպի Անդունդին հրատարակութիւնը՝ որտի պէտք մըն էր ինծի համար: Պայքընի Չայլա Հարօլտին անկախ թողած աշխարհները թափառիլ ճակատագրուած էր ինձ բաղդէն. Պաղեստինով կ'սկսիմ: Նոր երգիչը՝ անբաղդատապէս աւելի տկար Հարօլտէն՝ այլ աւելի տառապած անկէ՝ մտադիր է շարունակել իր ուխտագնացութիւնը, դէպի՝ Արեւելք, մինչև նորածագ Արեգական երկիրը, մեծ Կրօնքներու դամբաններուն ընդմէջէն, եթէ միայն առիթը ունենայ մտածելու՝ թէ համակիր այլ խումբ չողիներու ծոց, կրցաւ Հայ տառապանքին մէկ հեքը արթնցունել:

Ճիպուղի, 5 Սեպտեմբեր 1906

Երկրորդ և չորրորդ երգերէն մէյ մէկ հատուած միայն կը յանձնեմ՝ այսօր տպագրութեան: Ամբողջութիւնը կը փափաքիմ՝ որ հրատարակութիւնը անցնումէս վերջ: Այնչափ ախար և յուսահատ շեշտեր կան հոն՝ որ նոր սերունդին հոգին չեմ ուզեր հաղորդակից ընել իմ վիշտերուն. Ժամանակը կ'անցնի, և օր կուգայ որ անոնք արժէք կրնան ունենալ իբր գեղազիտական երեւոյթ:

Ձի մոռնամ՝ յիշել, թէ առաջին տպագրութիւնը ձօնած եմ բարեկամիս, Մաթիկ Գէորգօֆի:

Ճիպուղի

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

12 Փետրուար 1920

ԺԹ

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

անուխ է տակաւին: Հոս ալ իրեն համար դպրոց կայ: Այս տարի հիւանդոտ է քիչ մը, գալ տարի թող մեկնի:

Սենեակին մէջ, մենաւոր նստած, այս խօսքերով կը համոզէինք զիրար, առանց համարձակելու իրարու աչքին մէջ նայելու ու կը յետաձգէինք Յարութիւն-Վրոյրիս դպրոց մեկնումը, մէկ տարիէն միւսին, ու տարիները կ'անցնէին կայծակի արագութեամբ — այրած տարիներ — և իրարու աչքին մէջ չ'էինք նայիր ըսի, որովհետև գիտէինք թէ այդ բոլոր բառերը, պատճառները, որ կը կրկնէինք մէջերնիս, պարապ բաներ էին ու խորունկը մեր մտածումին՝ բաժանումին սարսուռն էր որ մեզի կը զարհուրեցնէր: Եկաւ սակայն ըսպէ մը, ուր Ֆրանսացի դասատուն դադրեցաւ դաս աւանդելէ և ըսաւ մեզի թէ նախնական կրթութեան շրջանը լրացած էր: Արթինը, զինք այս կարճ անունով կը սիրէին կոչել Ֆրանսացի դասընկերները, մեկնիլ պարտ էր: Խօսակցութիւնները դադրեցան տան մէջ: Սկսայ աւելի երկար մնալ գրասենեակս ու թողուլ մայր ու զաւակ իրարու հետ, առանձին: Կ'երթայի երբեմն գաղտուկ, թեթեւ քայլերով, տունը, աստիճաններէն վեր, կ'ունկնդրէի իրենց խօսակցութեան: Անսովոր բան մը չ'էի՝ լսեր: Արթինը կը կարդար կամ՝ իր սովորական կատակները կ'ընէր, հնչուն ծիծաղով մը ընկերացած: Մայրը աւելի լուռ էր և կը թողուր որ զաւակը խօսի, կարելի եղածին չափ շատ: Նոյն լուռ քայլերով կը դառնայի գրասենեակ, կուրծքս թաքուն հեքով մը խորտակուած:

« Պիտի զրկե՞ս այս տարի », հարցուց մայրը մէկ իրիկուն:

« Այո՛ », կըրցայ ըսել: Եւ այդ եղաւ ամբողջը:

Սակայն սկսայ օրէ օր նոր պատճառներ որոնել, յետաձգելու համար անխուսափելի մեկնումը: Նախ՝ շոգեհաւանները չ'էի՝ հաւներ: Մասաժըրին շատ խճողած կ'ըլլայ այս տաք եղանակին: Հալո՞րեզը ուղղակի Մարսիլիա կ'երթայ ու յետոյ մինակ

մեկնիւ չէ՛ր ըլլար, հետը մէկը պէտք էր, որ ճամբորդութեան միջոցին խնամք տանի:

Տասնը մէկ տարու տղայ մը մինակը չի՛ կրնար մինչեւ իզմիր երթալ: 'Ի զուր Արթինս կ'ըմբոստանար ինծի դէմ եւ խրոխտ շեշտերով կ'ըսէր թէ ինքը մանուկ մը չէ: Ես կամքս կը քալեցնէի և կ'սկսէի քաշքշել զինքը: « Պէխերդ ոլորէ տեսնեմ. « Արթին », կ'ըսէի: Ու այդ պզտիկ մարդուն դէմ, զուլսս կախ՝ զրասենեակիս ճամբան կը բռնէի, քթիս տակէն բաներ մը մըմուտով: Այսպէսով մայիսն անցուցինք: Յունիսին՝ տաքերն սկսան սաստկանալ: Որոշում մը ալ պէտք էր: Քանի մը օրէն ռուսական Տիգրիս շոգենաւը պիտի անցնէր, որ ուղղակի իզմիր կ'երթար: Բայց որո՞ւ հետ: Տանը մէջ ամենքս ալ համաձայն էինք, թէ Արթին մինակ չէր կրնար ճամբորդել: Պարապ տեղը Արթին կ'ըմբոստանար մեր այդ տրամաբանութեան դէմ: Պարագաներն ալ կարծես մեղսակից էին մեզի: Եթովպիայէն ոչ մէկ բարեկամ այդ օրերը իջած էր հայրենիքին ճամբան բռնելու: Եւ քանի օրերը կը մօտենային նաւուն անցքին՝ այնչափ աւելի կ'ամրապնդուէր մէջերնիս յոյսը, թէ զաւակնիս պիտի չի մեկնէր: « Հոգ չէ՛ », կ'ըսէի, « այս տարի ալ Տիրէ-Տավա կ'երթանք ու սեպտեմբերին՝ դպրոցներու վերաբացումին՝ անշուշտ մէկը կը գտնուի, որ մեկնի միասին »:

Այդ օրերը սակայն կարդացեր էի՝ թէ Զարեհ Մերքիւրեան, Պաղտատի Օսմանեան Պանքային տնօրէնը, Ատանա պիտի փոխադրուէր նոյն պաշտօնով: Մերքիւրեան հին բարեկամ մըն էր մեզի, ու շնորհալի ընկերուհին ալ իզմիրցի, Արթինիս մօրը վաղեմի ծանօթ: Զեմ՝ գիտեր ինչո՞ւ, այդ լուրը կարդալէս վերջ խուլ մտահոգութիւն մը ծնաւ իմ մէջ: Հապա եթէ շոգենաւուն մէջ ըլլային Մերքիւրեանները: Յարմարագոյն առիթըն էր և Արթին կրնար մեկնիլ: Բայց, կ'ըսէի ինքնիրենս, կրնայ ըլլալ որ անոնք ցամաքի ճամբով մեկնած ըլլան: Մայրն ալ այս վերջին յոյսին կը կառչէր: Արթինը մինակ, մարդու պէս, վրանիս կը խնդար այս անգամ:

Խուլ, թաւ, խորունկ ու երկարատեւ սուլում մը կը ցնցէ մեզի՝ Ռուսականը եկեր է: Ա՛խ, այդ շոգենաւի սոյլերը: Անոնք որ վերէն, Սուզգէն կուգան, և անոնք որ Դեզին Ծովէն կամ Հնդիկ Ովկիանէն կը վերադառնան, տարբեր շեշտեր ունին:

Առաջինները հայրենիքը կը թողուն իրենց ետին, երկրորդները դէպի հոն կ'երթան: Տասը տարիներէ ի վեր վարժուեցա՛յ անոնց շէշտին, և առանց գիտնալու կրնամ զգալ, թէ ո՞ր մին դէպի հայրենիք կը սուրայ:

* * *

Կը նետուիմ նաւակ և կը դիմաւորեմ Տիգրիսը: Այլ ևս գրեթէ իրականութիւն մըն է, բնազդն այնքան որոշ կը խօսի իմ մէջ. հոն են Մերքիւրեանները, և Արթինս այդ շոգենաւով պիտի մեկնի: Տարտամ յոյս մը կայ սակայն: Եթէ հոն չեն...: Գինովի քայլերով կը նետուիմ կամրջակին վրայ: Կ'անցնիմ սալօնը, և առաջին անգամ աղօտ նայուածքս կը հանդիպի մէկ անկիւն, Մերքիւրեանին, որ զիս նշմարած՝ կ'ելլէ, ինծի կուգայ իր սովորական անկեղծ ու ազնիւ ժպիտով: Երկու բառով կը հասկցուինք իրարու հետ: Կը տեսնէ հոգեկան վիճակս, ու քանի մը բոպէէն արդէն նաւակին մէջն ենք:

Տուն կը դառնամ լուռ ու մտածկոտ գնացքով: Պէտք չունիմ նոյն իսկ ըսելու թէ Արթինս պիտի մեկնի: Աչքերս ըսած են արդէն: Ու խուլ հեծկլտուք մը, որ չենք կրնար զսպել այս անգամ, կը թռչի մեր կուրծքէն, երբ Արթինս լրջօրէն, իր սնտուկն ու գիրքերը կարգի դնել կ'աշխատի:

Թէ ի՞նչպէս այդ օրը սեղանի մը շուրջ բոլորուեցանք ու շաւրքանքի գաւաթները զարկինք իրարու, ինչպէս գացինք շոգենաւ, հապճեպ, ու տարօրինակ ինքնամոռացումով, երազ կը թուին ինծի ամենքը: Առաջ՝ ես համբուրեցի զինքը, քանի մը կաթիլ արցունքով օծելով ճակատը: Ինք ինձմէ աւելի քաջ, չի լացաւ, այլ պինդ սեղմած ձեռքէս.

— « Հա՛յր, ըսաւ, կ'երթամ, ըսածիդ պէս, հայ ու Վարդը լլալու համար: »

Այլ սակայն բան մը չի գտա՛ւ ըսել մօրը, համբոյր մը, տոգունած ճակտի մը վրայ, ու նաւակ իջանք: Ծաղկատը ձգած ձեռքին վրայ, միւս ձեռքովը թաշկինակը կը շարժէր, մինչև որ շոգենաւը մնաս բարովի թաւ ու խոպոտ սոյլով, տատանիլ սկսաւ ու քալեց ճամբան:

* * *

Դարձած Ճիպուղի, ուր անապատն ու մենութիւնը կ'իյնա-

յին մեր հոգիին վրայ, մտածեցի ընդերկար ու յիշեցի կեանքիս
այն շրջանը, երբ հայրս կորսնցնելէս ետքը, հրեշտակային մօր
մը ինամքով, մայիսի մէկ առտու, երազուն ու հրատոչոր
պատանեակ, զսպելով առաջին բաժանումին կուրծքս խոր-
տակող հառաչը, կը մրմնջէի ե՛ս ալ իմ կարգիս.

— Մա՛յր, մի՛ լար, կ'երթամ՝ Եփրատ, ըսածիդ պէս, Հայ
և մա՛րդ ըլլալու համար:

Երջանի՛կ, այլ ափսո՛ս, անվերադա՛րձ օրեր...:

Ճիպուղի, 9 Հոկտ. 1912.

Ի

ԱԴԱՄԻՆ ԱՆԷԾՔԸ

— րախտէն զո՛ւրս, — կը մոռնչէր վիրաւոր,

Հըպարտն Աստուած ու չէ՛ր հաւտար աչքերուն,

Երբ նախահայրը՝ կը նետուէր ցնծագին,

Եւային ձեռքը սեղմած՝

Դէպի աշխարհ:

Մինչև այն օր ինքը Տէրն էր բացարձակ,

Նիւթին, Ուժին և իր շուրջ,

Հըլու, անխօս տիեզերքը կը տեսնէր:

— Լեռներ հսկայ, որ ծովին մէջ կ'իյնային

Իրմէ վախցած: — Դրութիւններ ու բոյլեր

Որ երկիւղով Իրեն գծած ծիրին մէջ

Կը դառնային: Ու հիմա,

Դեռ երէկուան Իր ձեռակերտ այդ հիւլէն՝

Ծիծաղով մը ամբարիշտ,

Եղեմ-դրախտը կը հեզնէր:

« Ես եմ Որ Էն », — կը մոռնչէր վիրաւոր

Հըպարտն Աստուած ու չէ՛ր հաւտար ականջին,

Երբ նորաշող երանութեամբն ապստամբ,
Սիրով գինով մարդը՝ ճակատն՝ աստղերուն,
« Ես եմ Որ Էն », կը մրմռար ու կ'երթար:
« Ի՛մս են Սէրը, Բընութիւնը ու Մեղքը,
« Ի՛մըս Գիշերն ու փըշալից ուղիներ,
« Այլ երջանիկ եմ բիւր անգամ, քանի որ
« Սէ՛րը ունիմ՝ ինծի ընկեր անբաժան: »

Տիեզերքի մարմինները ներշնչուած
Այս ապստամբ հիւլէէն,
Արարչին դէմ՝ սկսան գլուխ վերցընել
Ասուպներն նախ ամայութիւնը թողին,
Աւելի մօտ եկան մարդուն համակիր,
Զարնըւեցա՛ն մթնոլորտին և ըսին
Վայրկեան մը շողն՝ մութ յաւիտեա՛նը կ'արժէ:
Մոլորակներն դանդաղցուցին գնացքնին,
Աստղերն անգամ սիրտ առած,
Յաւերժական իրենց ծիրէն դուրս ելան:
Դրախտին փակ դրան առջեւ, զոր հրեղէն
Սուրն հրեշտակին կը պահէր,
Ագամ գուարթ ու ծիծաղկոտ՝ առաջին
Իր բունակը կը շինէր:
Ճակտի քրտինք, Ծնունդի ցաւ, — անէծքներն
Աստուածային՝ կը շեշտէին աւելի
Երջանկութիւնն նախամարդուն:
Կայէն, Աբէլ, — նոր ճոռողներ աւելցան
Որոնց եկան միանալ
Սոխակներն ու դեղձանիկներն Եդեմին,
Սուրբ երգերու բուրաստանէն ձանձրացած:

Նիւթն՝ Օրէնքին ներքեւ ընկճած անգամ մ'ալ,
Եկաւ Աստուած: Իր հպումէն տիեզրի
Անսաստ տարրերն՝ վազած էին հե ի հե
Իրենց ծիրին: Դրախտին դռները բացաւ,
Ու ճիշտ իր դէմ՝
Ընտանիքի երջանկութիւնը տեսաւ:

Նախանձեցաւ... Ներէ՛ ինձ մե'ծդ Անծանօթ,
 Եթէ դարեր ետքը կ'զգամ թէ մէկ օր
 Յաւերժական մենութեանդ մէջ Դո՛ւն անգամ
 Նախանձեցա՛ր հէք մարդէն:
 Ու մահուան սև հրեշտակն այդ բոյնը զրկեց
 Արէլ ինկա՛ւ եղբայրասպան հարուածէն,
 Իր եղնիկի աչքն Եղեմի՛ն սեւեռած:

Իրիկունը Ադամ եկա՛ւ երգելէն,
 Տարօրինա՛կ: Ոչ արձագա՛նդ մ'իւր ձայնին:
 Արդեօք օ՞ձը: Չէ՛, վստա՛հ էր թէ Եւան
 Երկրորդ անգամ չէ՛ր խաբուեր:
 « Կայէ՛ն, Արէլ »: Խնդաց ինքնին: « Թերեւս
 Ինձ աչքկապուկ կը խաղան »:
 Հովը կ'ոռնար: Շատ հեռուն,
 Դրախտին անշուք մէկ լուսանցքէն
 Կարծեց տեսնել զոյգ մ'աչեր,
 Տամուկ նայուածք մը զղջումի: —
 Աստուած զինքը կը դիտէր:
 Ու հոն, ծառին տակ, տեսա՛ւ
 Իր Արէ՛լը, արիւններով թաթաւուն,
 Անձայն: Մայրն ալ՝ որ շուար,
 Շուար մոլոր՝ կը դողդոջէր անխօսուկ:

« Արէլ, հոգիս »: Ու զաւկին
 Ճակատն անաւ ծունկին վրայ,
 Ինչպէս անցեալ օրերուն մէջ մանկութեան
 « Արէլ, հոգիս »: Պահ, սանձ
 Ճակատը վար գլորեցաւ ծունկերէն:
 Հովը կ'ոռնա՛ր: ափսո՛ս, Հօրը սրտի կոջն
 Անարձագանգ կը մնար:
 Խիղճը կ'ըսէր Ադամին
 Կուրծքին ներքեւ վատ ու վախկոտ շեշտերով,
 — « Ըմբոստ մ'ըլլա՛ր, խոնարհէ՛,
 « Աստուծոյ կամքն, օրհնեալ ըլլայ ըսէ դուն »:
 Ադամ՝ դունատ, ոստնումով մը խելայեղ,

Բոռնցքը՝ սեղմ՝ ուղղած արդ լուռ դրախտին
Եւ զերդ առիւծն Եթովպիոյ, որ կորիւնն
Իր ոտքերուն քով կը տեսնէ ոգեվար,
Մորնչեց, « — Աստուած անարդար,
« Չպիտի՛ ընկճիմ, չեմ ընկճիր:
« Կ'անիծեմ՝ քեզ Արդարութեանդ անունով,
« Դո՛ւն Անհունն ես, ես՝ հիւլէն,
« Կ'անիծեմ՝ քեզ օրէնքներուդ անունով,
« Դո՛ւն ալ ողբա՛ս ինծի պէս...:
« Քու միածին Զաւակդ ալ օր մը մեռնի,
« Աչքիդ առջև ու չ'երկարե՛ս ձեռքդ իրեն,
« Ամայանայ դրախտըդ ու Դո՛ւն խելայեղ
« Չի կարենա՛ս արտասուել...»
« Ա՛րէլ, հոգիս... »:

Աստուած սարսռաց: Սուզեցա՛ւ Նա Ինքն իր մէջ.
Յիշեց՝ զալու Գեթսեմանին Գողգոթան,
Կարմրած ճակտով իր սիրական Գառնուկին
Օրօրոցին մօտեցաւ:
Յիսուս Մանուկ կը ննջէր դեռ ժպտազեղ.—
« — Ո՛չ, չեմ կրնար », մըմնջեց,
« Բաժանումին տոկալ, Ե՛ս իսկ չ'եմ կրնար... »
Ու Մանուկին ճակտին վրայ դրոշմեց
Համբոյրն Յոյսի, Միացումի, Յարութեան...:

Ծիպուդի 4 Յունուար 1906

ԻՍ.

Մ Ե Ր Մ Ա Յ Ր Ը

սսը տարի առաջ ձիպուղին տեսնող մը՝ այսօր անկէ վերստին անցնելուն, պիտի չի կրնայ զայն ճանչնալ, այնչափ ընդարձակուած ու գեղեցկացած է: Նորաշէն քաղաքներն ալ մարդ էակին կը նմանին: Իմ երբեմնի աշակերտներս եթէ այսօր քովէս անցնին ու բարեւեն զիս, անծանօթի տեղ կը դնեմ՝ զիրենք այնչափ փոփոխութիւն կը կրէ դէմքերին: Հոն ապրող մը գրեթէ բան մը չի կրնար նշմարել: Քաղաքը մեզի հետ կը մեծնայ, կը շարժի, կը յառաջանայ, ու երբ մեր մէջքերը կը կորանան ու ճակտին վրայ խորշոմը կը ծալուի, ան տարուէ տարի աւելի սիրուն ու գեղեցիկ կ'երևի: Աներևոյթ գետ մ'ալ ունինք աւազներու մէջ կորսուած, որուն երկու եզրերը արմաւենիներու պարտէզներ յաւերժապէս կը սարսուան: Առանց երկաթուղիի զոյգ գծին, որ դէպի եթովպական բարձունքներ կը վերելակէ ու կը սուրայ, առանց ամենազգի շոգենաւներուն, որ թաւ սուլումներով սիրուած հորիզոններու արձագանգը կը բերեն, անաւոր աքսորավայր մը պիտի ըլլար ձիպուղին, որուն գերեզմանական մոռացումը պիտի իյնար կեանքին ու յիշատակին վրան: Յիւրաւի, ամէն բան փոխուած է ձիպուղի, տասը տարիէ ի վեր, մեռելներու հանգստավայրէն զատ:

Քաղաքէն տասնըհինգ ըրպէ հեռու, ծովուն մօտ, բայց խորն ինկած աւելի, այնպէս որ կը լսես կոհակներուն մոխնչը, առանց տեսնելու զանոնք, աւագուտ անապատի մը վրայ բաւական ընդարձակ որմափակ տեղ մըն է մեր գերեզմանոցը, աւելի ճիշտը հանգստաւէտ օթեան մը, ուր կը վերջանան ամեն վաղազրաւ փառասիրութիւններ, գեղազոյն ջնջումին տակ:

Ձիպուղիի գերեզմանոցը համաշխարհային է, ցեղի մը, կրօնքի մը չի՝ պատկանիր, մահուանն է, դիակներու եղբայրութեան բնակարանն է: Առաջին անգամ տեսնելուս՝ տրտում սարսուտ մը զգացի: Ամբան տաք օրերուն էր: Կրակի պէս

հարաւի խորշակը կը սուլէր, աւազի բոցազալար ամպեր մղելով հողակոյտերուն վրան: Շիրիմ կամ արծան, ոչ ալ մարմար գոյութիւն ունէին, քանի մը հատէ զատ, միւսները թաղուելուն՝ վրանին նոյն աւաղէ անկողինը կը փռէն, դիւրափշուր հողակոյտ մը, որ առաջին հովին իսկ, հողին հաւասար կ'ըլլայ: Ոմանք ալ փայտէ սև խաչ մը ունին վրանին, որ հազիւ քանի մը ամիս կը կենայ, ու կ'իյնայ, կը կորսուի աւաղին տակ: Հոն են երկաթուղիի բանւորներ, կառավարական պաշտօնեաներ, մարդիկ, որ բազմ որոնել եկեր են, ու գերագոյն բազդին, մահուան գիրկն են ինկեր: Հոն են Ֆրանսացին, Յոյնը, Անգլիացին, Եգիպտացին, Իտալացին ու Զուլիցերիացին այդ մահուան սրտայոյզ հանրապետութեան մէջ իրար խաճողած:

Հոն է Հայը:

Եւ ո՞ր չէ արդեօք Հայը, ո՞ր երկինքներուն տակ չէ՛ ինկած ան, իր յաւերժական թափառականի խռովքներուն տակ կ'ըստ զոդողուն, ա՛խ, ո՞ր չէ Հայը, իր դրախտագեղ հայրենիքէն զատ...:

Եւ առաջին տեսնելուս, հոգիով արդէն հոն էի, իմ հայրենի քաղաքին գերեզմաննոցը, հրաշալի բուրաստաններու մէջ թեթևօրէն բարձրացող այն բլրակը. որուն կողերէն արծաթաձայն առուակը անմահութիւն երգելով, կը սահէր, կ'երթար: Ոսկորներս գէթ պիտի սարսռա՞ն մէկ օր այդ անմոռաց երգերէն...:

Մատակասքարէն կամ Հնդկաչինէն շատ անգամ՝ կուգան շոգենաւները, հայրենիք դարձող ուղևորներով: Վերադարձողները շատ անգամ գունատ կ'ըլլան ու դալկահար: Հասարակածի խոնաւ ու տաք կլիմաներուն տակ տարիներով մաշած կուգան, կուրծքերնուն տակ անողոք և անծանօթ ախտերով. Ճիպուղի իբր գաղթավայր՝ վերջին հանգրուանն է մինչեւ Ֆրանսա: Ծովին վրայ՝ մշտապէս ալեկոծ Հնդիկ Ովկիանի անցքը՝ կը թուլցնէ այդ հիւանդներուն ցիմադրելու կարողութիւնը, ու նաւուն բոխիկը տրտմազին այլ անողոք, անոնցմէ ոմանց հրաման կուտայ իջնել Ճիպուղի, հիւանդանոցը կազդուրուիլ քանի մը օր և շարունակել ուղևորութիւնը յաջորդ նաւով: Աղիտաւոր հրաման: Ձեռքերին զողալով, քայլերնին կ'իջնեն նաւակ ու կ'երթան հիւանդանոց: Մենաւոր անկողին մը և անծանօթ դէմքեր: Դիմացնին՝ ծովը, ու կրնան

Նուազուհուն աչքերով տեսնել զիրենք բերող շոգենաւը, որ կը մեկնի լուսաւոր հայրենիքը, դէպի գեղեցիկ Ֆրանսան: Երկու երեք օր հազիւ կ'անցնի ու հիւանդը կը մեռնի, ուժասպառ, ու սրտին կարօտէն մոխիր դարձած: Մնտուկին վրայ եռագոյն դրօշակ մը կը նետեն ու մէկ երկու կառքով գերեզմաննոց կը տանին: Հետեւած երբեմն պանդուխտի յուղարկաւորութեանց դէպի Պալըքլըի մահաստանը, կերպ մը վարժութիւն դարձած էր ինծի, թէ ի'նչպէս կը մեկնին մենաւոր ու անոք հոգիներ: Հոն սակայն կը գտնուէին քանի մը ուրիշ պանդուխտներ, նոյն գիւղէն, որ աչքերնէն քանի մը կաթիլ կը սրբէին, իրենց ալ նմանօրինակ վախճանը նախատեսելով: Հոս պարզապէս ահարկու էր, քանի որ մեկնողները անծանօթներ էին, կ'երթային հանգչիլ հողակոյտի մը տակ, որ վաղն իսկ անհետ պիտի ըլլար հարաւի հուր խորշակին առջեւ:

* * *

Հիւանդանոցը, ուր կը բնակի բժշկապետը իր բնտանիքով, եթէ ունի, ծովին վրայ նայող հիւանալի դիրք մը ունի: Բոլորովին անջատ է քաղքէն, գրեթէ միւս ծայրը, այնչափ մեկուսացած որ հոն առժամեայ բնակողներուն ոչ մէկ հառաչը, ոչ մէկ հեծկլտութիւն կուգայ վրդովել անապատի միւս զաւակնեւորուն տրտմազին խաղաղութիւնը: Գերեզմաննոցը անկէ շատ հեռու է, չի' տեսնուիր, սակայն կ'զգացուի: Ըսել կ'ուզեմ՝ թէ անոնք որ մեռնիլ կ'երթան հոն, նայուածքնին չի' չարչարուիր հողակոյտերու ու շիրմարձաններու պաղ ու տխուր տեսարաններով: Իրենց նուազ աչքերը միշտ լայնաբաց պատուհաններէն կ'ուղղուին դէպի ծովը — այսինքն — ուղին սիրելի Ֆրանսային, ու դէպի վերի կապոյտը — ճանապարհը աստղերու երկնային աշխարհին: Չէի հաւատար, երբ կ'ըսէին ինծի, թէ հոն մեռնողներուն հառաչները աւելի խեղդուած կ'ըլլան, և աւելի սրտակէզ: Քանի մը ամսէ ի վեր ես ալ առժամապէս մենաւոր ու մահուան անցքը տեսած շատ մօտէն, հիմակ կ'զգամ թէ ինչո՞ւ. որովհետեւ վերջին վայրկեաններուն՝ ճակատը սիրելի կուրծք մը կ'որոնէ վրան իյնալու համար, ու տամուկ աչքերը պաշտելի աչքեր կը փնտռեն, գերագոյն միաս բարովին համար:

Մենաւոր մեռնիլը՝ ահուելի' է պարզապէս:

* * *

— « Այն ատենէն ի վեր չե՛մ գտած հանգիստ », կ'ըսէր Մատամ Մօրէլ, բժշկապետին կինը, երբ անցեալ ամառ, իրիկուն մը պտոյտէ կը վերադառնայինք, ինք, Մարիս ու ես: « Ամեն ամիս պէտք է որ թարմ ծաղիկներով փունջ մը կազմեմ ու տանիմ փոքրիկ Ալիսին գերեզմանին: Սայկօնէն կու գային, հոն տեղին վրայ կազմուած սիրուն ընտանիք մը, հայրը, մայրը ու երկամեայ աղջիկնին, հրեշտակային Ալիսը: Զիպուղիի մօտերը փոքրիկը անհանգիստ կ'ըլլայ, ջերմով անկողին կ'իյնայ ու նաւուն բժիշկը կը յանձնարարէ իրենց ձիպուղի իջնել, մինչև փոքրիկին կաղդուրուելը և յաջորդ շոգեանաւը առնել Ֆրանսայի համար: Եկան հիւանդանոց: Փոքրիկը կայտառ, առոյգ ու գիրուկ, բնաւ հիւանդ չէր կարծես: Աչքերը միայն քիչ մը կարմրած, ու ձեռքերը երբեմն ջղային պրկումներով կարկամած: Գիրկս առի, սիրեցի զինքը: Երբ մեր յարկաբաժինը քաշուեցանք, ամուսինս ըսաւ. — « խեղճ ծնողք, չեն գիտեր թէ վերջին իրիկունն է, որ կ'անցնեն իրենց Ալիսին հետ: Փոքրիկը մեհմեհօյ ունի և հագիւ կը հասնի արշալոյսին: Պիտի չի հաւատայի, եթէ չի գիտնայի թէ գիտութեան վճիռները անողոք են: Իմ փոքրիկներս քնացուցի սրտագին սեղմելով սրտիս, և ուշ ատեն կամացուկ մը գացի դժբաղդ ծնողքին մօտ, որ մանկան անկողնոյն քով վիզերնին ծուռ, աչքերնուն մէջ սարսափ, կը նայէին գալարուող հիւանդին, որ ալ չէր ճանչնար գիրենք: Մինչև լոյս մնացի հոն, հետերնին տանջուելով գերագոյն բաժանումներու սարսափին տակ: Մանուկ հրեշտակը՝ արշալոյսին մօտ կը թռչէր արդէն դէպի լաւագոյն աշխարհի մը արշալոյսը: Մօրը գրկին վրայ իր վերջին ժամերուն, իրենց ձեռքով դրին անկենդան մարմինը սեւապատ փոքրիկ մետուկին մէջ, եւ ամուսինս ու ես ընկերացանք իրենց հետ դէպի գերեզման: Հայրն ու մայրը իրենց ձեռքով իջեցուցին իրենց սրտի հատորը հողին մէջ, շունչերնին բռնուած, կամաց, մեղմով, որ չարթննար մանկիկը, իբր թէ իր փետրագարդ անկողինը ըլլար, ուր ննջելու կ'երթար: Աւագի հողակոյտին վրայ, քանի մը անբոյր ու դալկահար ծաղիկներ սփռեցինք: Ու լալագին՝ մայրը խնդրեց ինձմէ, որ գամ այցելեմ երբեմն այդ մենաւոր շիրմին ու քանի մը ծաղիկ բերեմ Ալիսին: Դեռ երէկ ինծի անծանօթ այդ մօր

տուած խոստումս կը կատարեմ ամեն ամիս, իբր թէ իմ քոյրս էր ինք, ու մեկնած մանկուհին իմ զաւակս եղած ըլլար...»

* * *

Անկէ ի վեր տըտում ու քայլամուր, գացի քանի անգամ Ճիպուղիի գերեզմանոցը: Հոն կը հանգչի Յակոբը, պանդըխտութեան հոսանքին առաջին ուժասպառ խլեակներէն: Հոն է Հաճի Տուտուն, ալեւոր պոլսեցի մայր մը, որ մէջքը կոր ու դողդոջ, ուղեւորի ցուպին կը թնած, եկեր էր իր միակ զաւակը, Արմենակը որոնելու այս հեռաւոր ափունքին վրան. հոն հրեշտակային Երուանդը իր եղբօր հետ քով քովի, ամենքն ալ Հայ ու Հայու զաւակներ: Անյայտ է իրենց շիրիմը, մեր ցեղին բաղդին նման, ու ալ ոչ մին ունին զիրենք յիշող, և իրենց վրայ դալկահար ծաղիկներ սփռող:

Այլ ո՛չ, դո՛ւն կաս աշխարհի մոռացումներէն աւելի վեր, դուն, ալեւոր ու սզազգեա՛ց այրիդ, ի՛մս հայրենիք, դուն, Մայր Հայաստան, որ Մասիսի ստորոտէն կը հետեւիս տարահալած զաւակներուդ քայլերուն, ու մեր աննման լուսնակէն շող մը, Արաքսէն ու Եփրատէն հեծկտուք մը, ու Շաւարշանէն Շուշանի բոյրը, գիշերներու ցօղին ու զեփիւռին հետ, կը զրկես անոնց վիրաւոր կեանքին և անյիշատակ շիրիմներուն...:

Ճիպուղի, 20 Դեկտ. 1915.

ԻՐ

Գ Ը Ն Ա՛

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԶԱՒԿԻՍ

Դիւթուած հողիս բաղդէն դժխեմ,
Անապատին մէջ հրայրեաց,
Ա՛խ, ալ չիպ՛տի՛ վերատեսնեմ
Ձիւնն ու մշուշն իմ հայրենեաց:

Նդնիկի պէս օր մը երբէք
Հին երկնային բարձունքն ՚ի վեր
Ձիպ՛տի՛ սուրամ ու սրտաբեկ
Պիտի հատնի՛մ հոս կարեվէր...:

Ես կը մխամ մինչ կարօտով,
Հոգիիս բոցը չի մարած,
Ու կ'որոնեմ սրտախոռով
Զիւնն ու մշուշն իմ հայրենեաց,

Անպեր կ'անցնին ծովէն անդին,
Ու փոթորիկը խելայել
Կը սլանայ որոտագին,
Անդունդներու մէջէն անհել:

Ո՞ւր կը դիմեն ամպ ու հովիկ,
Երգն ամայքին, հեւքն ովկիանին,
Ո՞ւր կեանքն ու իր տրտում ալիք,
Հին երազներըս ո՞ւր գացին:

Երգէ՛, հոգիս, երգդ ո՞ւր մնաց,
Յանձնեցիր զայն ո՞ր կոհակին,
Միայն մենիկ ու տխրամած
Անբաղդները հոս երգ չունին:

* * *

Գէթ դո՛ւն գընա, տղաս, դուն որ միասին
Հոս այրեցա՛ր արևներու բոցին տակ,
Որ անտրտունջ բաժնեցիր հետըս կեանքին
Լեզի բաժակ:

Սուրա՛, ամպին, փոթորկին հետ հեռացի՛ր
Ամայութեան կոհակներէն շատ հեռուն,
Հորիզոնէն անդին անհուն ու անծիր,
Վէս Տաւրոսի լեռներուն:

Գտիր ամբիժ ձիւնն ու մշուշն հայրենեաց,
Տո՛ւր ճակատըդ ցուրտ սառուցիկ հովերուն,
Ու ջիղերով պողպատի պէս ամրացած,
Ողջունէ նոր մի գարուն:

Զիս մի՛ հոգար: Ես քայլերով դողդոջուն
կրնամ՝ ելլել բաժանումի Գողգոթան,
Դու հին, մեռած երազներուն Յարութին,
Փակէ աչերս ու գընա՛...:

Վերաշինէ՛ տընակս աւեր ու լքուած,
Համբոյրներըս տուր վարդերուն սիրահմայ
Ու դէպ՝ ամբիժ ձիւնն ու մշուշն Հայրենեաց
Փակէ աչերս ու գընա՛...:

Ճիպուդի, 21 Յուլիս 1914.

ԻԳ.

ՀԱՐԱԻԻ ՀՈՒՐ ԽՈՐՇԱԿԻՆ

Յորեկն այրող արեւուն տակ,
Պլլըւած հուր աւազներուն,
Շուար-մոլոր, աննպատակ,
Կը թափառի՛ս դուն օրն ՚ի բուն:

Ոչ սոյլն ունիս ցուրտ հովերուն,
Ոչ ալ մօր՛նչը փոթորկին,
Հարաւի հուր խորշա՛կ տօգոյն,
Դու մարմնացած ցաւի՛ հոգին:

Անապատի կլափին անծիր
Խռպոտ հառաչն ես վշտագին,
Կամ՝ արձագանգը տարագիր
Լքուած սիրոյ յիշատակին:

Կը թափառիս ու կ'որոնես յաւիտեան
Ովասիւն ուր այրած հոգին զովանար,
Կամ՝ մորնչող ու փրփրակոծ ռվկիանն,
Ուր սուգէի՛ր դողահար:

Աւագն առած կը գալարուիս մերթ վըրադ,
Բողոք-վիշապ, դէպի երկի՛նք կը սուրաս,
Ու կ'իյնաս վար, մոլորատանջ ու վհատ,
... Լճու է Աստուած:

Քու սև բաղդին համակերպիլ չե՛ս կրնար,
Հայրենիքը անապա՞տն է յաւիտեան,
Դուն հարաւի ով հուր խորշակ վշտահար,
Որ կը բաղձաս ազատութեան:

Ես կը ճանչնամ հոգի մը որ յորձանքիդ
Մէջ ընկղմած մոլորագին
Կը թափառի՝ շուրջն անհունին,
Ու կը յառի՝ ապագային անժլպիտ:

Զո՛ւր կը յիշէ ովասիսներն անցեալին,
Հին գարուններ մշտադալար,
Երազ ու յոյս, սէր ու քընար,
Մտերմութի՛ւն, խանդ ու գորով թանկագին:

Ու մտամոլոք ու թափառիկ քեզի պէս,
Անապատին իբրև ընկեր անբաժան,
Կը տժգունի արեւուն տակ բոցակէզ,
Ու կ'սպասէ ազատութեան:

* * *

Թափառեցէ՛ք, որոնեցէք յաւիտեան,
Ովասիսն՝ ուր այրած հոգին զովանար,
Կամ մորնչող ու փրփրակոծ ովկիանն,
Ուր սուգէի՛ք դողահար:

Ճիպուղի 24 Յուլիս 1914.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԵՐԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

(Տ Ե Ս Ի Լ Ք)

ագերն ալեոր ու պարթև հասակը կորացած, այլ այդ մագերը դեռ անխորշոմ ու լայն ճակտի մը վրայ ինկեր էին, ու քայլերը կրնային համեմատիլ զարնան առտունները անտառի մէջ սուրացող եղնիկի մը քայլերուն, ճկուն ու դիւրաթեք: Ծերութիւնը իր փառքը տուած էր անոր, առանց հոսելու երակներուն մէջ այն տրտմագին թուլութիւնը, որ մեծ դադարէն առաջ կուգայ մարդուն յիշեցնել յաւերժական հանգստեան մօտենալը:

— Մշտնջենական երիտասարդն եմ կը մտածէր ինքնիրեն ու կը քալէր, ու քանի կը մօտենար իր հայրենի քաղաքին, աչքերը աւելի վառ, աստուածային հանճարի ցոլքովը կը շողային: Քառսուն տարիներու կարօտը կ'ուռեցնէր կուրծքը, և ինք վէս ու գոռոզ, կը շարունակէր ճամբան: Իրաւունք ալ ունէր: Այդչափ տարիներ առաջ մեկնած էր մէկ օր այդ բուրաստաններու մէջ պահուած քաղքէն, դէպի կեանքի չոր ու վհատեցնող իրականութիւնները, տրտմագին քնարէ մը զատ առանց ընկերի, ու ողջունած ամեն ծովերու ափերը: Ինքը մինա՛կը հարթած էր ճամբան, ամեն օր դէպի աւելի լուսաշող բարձունքներ: Մանկան մը ճիչերով սկսած էր, ընտանեզուրկ ու լքուած հոգիի մը զալարումներով, այլ ժամանակը ձեւ տուած էր այդ անկերպարան ճիչերուն, ու մելամաղձոտ բանաստեղծը տեսեր էր օրին մէկը, որ աստուածներու դաւաւրագի դափնին կը բոլորուէր իր լայն ճակտին շուրջ: Երագուած խեղակա՛նն էր այդ, հոգիներէ հասկըցուած և անոնց մէջ արձագանգ գտած ըլլալու գաղափարականը:

Արտեմիսի տաճարէն, Աղլասընի անդնդային աւերներէն, Սփինքսէն ու այն լքուած մեհեմներէն ուր ծնրադիր ու կոյր Պուտտաներ յաւերժապէս կը նիրհեն, երկնածրարը էվէրէսթէն ու մշտայոյզ Հնդիկ Ովկիանէն, նորածագ արեգական երկրին

քրիզանթէմներէն ու լայնակառոյց բակոտաններէն, իր քնարին վրայ եկած էին թրթռալու յաջորդաբար կարօտի մոռցուած երգեր, որոնց ունկնդրած էր խանդավառ ամբառութիւնը:

Ու վերջին օրերուն, յիշատակի անզուսպ թափովը, փառքով ու հարստութեամբ յղփացած, ըսեր էր ինքնիրեն, — « զառնամ հայրենիք, գտնեմ իմ հին հիւղակս, մեր աղբիւրներուն վրայ ծլող վարդենիէն կախեմ քնարս ու աչքերս հոն փակեմ, ուր իմ սիրելիներս կը ննջեն »:

Իր թափառիկ անցեալին այս դրուագները հիմակ փայլակի արագութեամբ կը թռչտէին բանաստեղծին վառ աչքերուն առջեւէն, երբ սարսուռով մը կեցաւ, ինք որ կանգ չէր առած ովկիանի ուրականին մոխնջներուն ընդ առաջ, վտակի մը կարկաչը լսած էր, պուրակին երկարաձիգ բարտիներուն առաջին ստուերն ալ թեթեւ մը հպած էր իրեն: Այդ կարկաչը անծանօթ չէր, քաղքին տուններուն միջեւէն գալարուելով սահող այդ առուն ընկերակցած էր ատենով մայրենի օրօրներուն ու դեռ կը յիշէր ծառերուն ստուերները, որ գեփիւռին հետ կը խաղային:

Վայրկեան մը միայն կանգ, առաւ ու քալեց նորէն, այս անգամ աւելի դողդոջ և աւելի արագ:

Հիմակ քաղաքին մէջ էր արդէն: Բիւր ծիծառներ օդին մէջ կը ճռուողէին: Բացատներու միջևէն լեռկ լեռը կը բարձրանար: Իբր թէ տակաւին երէկ եղած ըլլար, վտակին քովէն կը քալէր ծերունի բանաստեղծը, անոր հետ խօսելով, երբ ան, ոստոստուն առուակ, իր ընթացքին առջև ելած քարի մը, խուժի մը հանդիպած, վայրիկ մը կը կենար մտախոհ, և աւելի բարձր մը մոռնալներով, ինք իր վրայ գզուելով տարտղնելով, կ'ոստնուր ու կը սահէր անդին:

« Մօրաքոյրիս երթամ » ըսաւ, « մայրս մեռնելէն վերջ այդ կիւնը այնչափ գուրգուրաց վրաս », ու միշտ վտակէն անբաժան քալեց ծառուղիներէն: « Ինչ անակնկալ պիտի ըլլայ », կը մտածէր, « նախ պիտի չի ճանչնայ զիս, քովը պիտի կենամ քանի մը օր, կամաց կամաց պիտի խօսիմ բացակային վրայ, և օր մըն ալ գիրկը պիտի նետուիմ, խեղճ մօրաքոյր »....:

Ու վայրկեանէ վայրկեան նոր ծրագիրներ կը շինէր, ինք որ փառք ու հարստութիւն կը բերէր իր հետ ու վերջին խաղաղութեան կարօտը կը քաշէր:

Վտակին ուժգին մէկ աղաղակէն կանգ առաւ ու շուրջը

նայեցաւ: Ջուրը ճամբան կը փոխէր ու քիչ մը անդին երկուքի կը բաժնուէր: Բաժանուածի լաց:

— « Հոս էր մօրաքոյրիս տունը »:

Ճակատը ցնցելով չորս կողմը նայեցաւ: Ամայի պարտէզ մը քանի մը ծելուկ, քոսացած ուռենիներ ու թթենիներ: Յանկապատի փշենիները՝ ցիրուցան: Քիչ մը անդին տնակի մը, մէկ պատը կը մնար միայն, ծառի մը բունին կոթնած, ու քանի մը սև ագռաւներ, որ կը քնանային ճիւղերուն վրայ: Ո՛չ մէկը կար:

— « Շատ ո՛ւշ, խեղճ մօրաքոյրս, շատ ո՛ւշ » . — մըմնջեց ծերունին ու քալեց դանդաչելով:

— « Դոնէ հօրեղբայրներս գտնէի », — Ու բաժնուած վտակին մէկ ճիւղին հետ, կամաց կամաց ու վիզը ծուռ՝ քալել սկսաւ նորէն:

Ամայի փողոցին ծայրը, դրան մը առջև, մազերը ձիւնի պէս ճեփ-ճերմակ, ծերուկ կին մը նստած էր: Աչքերուն արցունքը սրբելով, փառքի տրտում ուղեւորը՝ դէպի հոն խոյացաւ:

Ան էր, Լուսիա քուրիկը, հին դրացուհի մը, որուն ջանքով ուղորած ատեն, հին օրերուն՝ շատ անգամ կը խաղային քովը ու կամացուկ մը մազէն կը քաշէին տղաքը:

— « Բարի իրիկուն, Լուսիա քուրիկ:

— « Բարի իրիկուն, դուն ո՞վ ես:

— « Աղէկ նայէ երեսս, զիս չե՞ս ճանչնար, միտքդ չէ՞ պզտիկ եղած ատենս քանի անգամ՝ զրկած ու սիրած ես զիս, մոռցա՞ր:

— « Դուն Նափուէ՞հնն ես:

— « Ձէ՛, Լուսիա քուրիկ, դուն փոխուած չե՞ս, մազերդ միայն ճերմակ ես, ես այնչափ փոխուած եմ որ չի ճանչնաս:

— « Դիւթէլեան Յովհաննէ՛սն ալ չես, հապա ո՞վ ես: Գիտեմ, անոնք ալ չիկան: Գացողը ետ չի՞ դառնար:

Ու տարօրինակ նայուածք մը նետելով, պառաւր, յիմարի խնդումով մը զլուխը անդին դարձուց: Յիմարացած էր խեղճ կինը, ու բանաստեղծը իր մեռած ազգականներուն նմանցուցեր էր:

Մեռա՛ծ...: Բայց ի՞նչ էր որ ի՞նք ալ, փառքի ու ճոխու թեան մէջ յափրացած բանաստեղծը, որուն և անցեալին միջև քառասուն տարիներու անդունդ մը կը փորուէր: Ի՞նչ իրաւուն-

քով վերադարձած էր հոն հին վտակին և ստուերներուն, որոնց օտարական մնացած էր ինք այնչափ երկար տարիներ...:

Վտակը ոտքին տակ խուլ աղմուկով մը կը թաւալէր: Այդ անխօս հրաւէրը ցնցեց ծերունի բանաստեղծը, որ ելաւ և սկըսաւ քալել ամայի փողոցներէն: Այլ ևս իր չորս կողմը չինայեցաւ, ուռած աչքերուն չի հանդիպեցաւ ան միւս փլատակ տնակը, իր տնակը, որուն աղբիւրը անձայն մնացած էր ու վարդենին՝ խամրած:

Քալեց ամայի ծառուղիներէն, դէպի ստուերներու մէջ պահուած բլրակը, ուր գիւղին ննջեցեալները կը քնանան:

« Դուն պիտի ճանչնաս զիս մայր իմ, դուն պիտի չի մերժես զիս, ըսաւ հեկեկալով: « Կեանքիդ մէջ կ'ուզէիր դպրոցի վկայականս տեսնել ու չի տեսած մեռար, ճակատս դափնէպսակ, փառքով կը վերադառնամ այլ սիրտս կարօտով այրած: Հոս ամէնքը օտա՛ր են ինծի, քու և հայրիկիս քովիկը տեղ մը բացէք, որ փակե՛մ աչքերս:

Ու լուռ, սպիտակ մարմարներու մէջէն քալեց հիմակ դողդոջուն ծերունին, անշուք ու մոռցուած անկի՛ւնը գերեզմաննոցին, քնարը փշենիին քով դրաւ, ու հեծկլտալով, ճակատը մայրերու պատուականին հողակոյտին մօտեցուց...:

* * *

Հեծկլտալով արթնցաւ երիտասարդ բանաստեղծը: Դէմը մեծ ովիանոսը արեւին հրավառ ճառագայթներուն տակ կը դողար: Ինք կայտառ ու կեանքի սկի՛զբը դեռ, խոր ցնցո՛ւմ՝ մը կրած էր այդ երազէն: Հպարտ ժպիտ մը կարմիր՝ ծաւալեց անծալ ճակտին վրայ եւ ինք՝ խրոխտ ու անյողողող, նաշուածքը զատե՛ց ովիանի անհունէն և ստուերամած վտակի՛ն դարձաւ:

« Զէ՛, տակաւին ուշ չէ՛ », ըսաւ ինքնիրեն:

Ժիպուդի 18 մայիս 1908

Բ Ա Ղ Դ Ի Ն

ր անցեալին եղար դու մերթ ուղեկից,
Ու տարիւր զայն շաւիղներէ լուսասփիւռ,
Հորիզոնին մօտ անսահման, սիրագիծ,
Անոր ճակտին յոյսեր, յոյզեր տուիր բիւր,
Ով բաղդ, տե՛ս. նոյն պատանին է շուարուն,
Քու երբեմնի որդեգի՛րըդ յուսաշող,
Կ'ուզես մարե՛լ ժպիտն անցեալ օրերուն,
Երազը գէթ իրե՛ն թող.. :

Տարիւր դու զայն շաւիղներէ լուսասփիւռ,
Ըսիւր, « ըմպէ՛ երանութի՛ւնը կեանքին,
« Ահա սիրոյ ջինջ ու վճիտ, լոյս-աղբիւր,
« Թող զովանայ հրատոչոր քու հոգին: »
Սթափումը սակայն, ափսո՛ս, կուգայ շուտ,
Հետքերդ հազի՛ւ կը նշմարուին յուսաշող,
Իր յոյզերն ալ կը հետեւին քայլերուդ,
Ստուերը գէթ իրե՛ն թող.. :

Հորիզոնին քով անսահման, սիրագիծ,
Տեսար թէ ինչ թռիչներով սլացաւ,
Փոթորկավար, վէս ամպերուն բաղդակից,
Երբ շանթերով լեցո՛ւն էր սիրտն իր ամբաւ,
Խորշակն այրեց մայիսի հէք վարդենին,
Իր կեանքն ասո՛ւպ մ'եղաւ տրտում ու սահող,
Ու դողդոջուն կը սահի՛ դեռ..: Անցեալին
Յուշերը գէթ իրեն թող...

Անոր ճակտին յոյսեր, յոյզե՛ր տուիր բիւր,
Եւ իտէալ՝ Մաւի՛սը, նոր Գողգոթան,
Վարը՝ անդունդ, այլ վերն արե՛ւ լուսասփիւռ,
Ըսիւր, « հոգիք պիտի այրի՛ն յաւիտեան:

Հաւատաց քեզի ու երազեց խայտազին,
Ու չի տեսաւ Կասկածին իժը խայթող,
Արդ իր յոյսերն ամայութեան կը հակին,
— Պատրանքը գէթ իրե՛ն թող...:

Ով բաղդ, տես, նոյն պատանին է շուարուն,
Երկնի մը տակն՝ ուր հին աստղեր կը փայլին,
Ով կիւանի մ'ափն՝ ուր կոհակներ մոլորուն,
Կ'ուգան մոնչել յիշատակներն անցեալին.
Դողդոջ քայլերն ու ճակատը՝ վայրահակ,
Հոգին՝ մշուշ ունի, խոնաւ աչքը՝ ցօղ,
Կը քայքայէ՝ զինքն հարաւի հուր խորշակ,
— Քնա՛րը գէթ իրե՛ն թող...:

Քու երբեմնի որդեգիրըդ յուսաշող
Անապատի՛ եղաւ որդին մենակեաց,
Ամայութիւնն անմարդաձայն ու անկոխ,
Ուրուականներ մռայլադէմ, սգազգեաց
Իր շուրջ առին, ու պաշտելի մայիսին
Ձի՛ գար իրեն ոչ մի երգը թռչնոտող,
Տա՛ր փափաքներն ու պատրանքներն միասին,
— Հաւատքը գէթ իրե՛ն թող...:

Կ'ուզես մարել ժպիտն անցեալ օրերուն,
Մարէ՛ կրնա՞յ վառիլ յոյսը, երբ արդէն
Հէ՛ք տարագիր, կը սեւեռի մոլորուն
Իր նայուածքով՝ հողին, ու զինք կը քանդե՛ն
Իրերն աստեաց...: Է՛հ, թող միսա՛յ կիսայրեաց,
Իբրեւ մի ջա՛հ իտէալին խուսափող...
Գըթա՛, ու հոն, գիրկն իր աւեր հայրենեաց,
Շիրի՛մ մը գէթ իրե՛ն թող...:

Ճիպուղի 10 Օգոստ. 1920

“ԵՓՐԱՏ”ԻՆ ՎՐԱՅ ԽԱՉՀԱՆԳԻՍՏ

րէկ ձիպուղի համեմուտ տաճարմեակը տօնեցինք: Յարածուփ կեանքէս անբաժան իտէալին ու երազներուն համար, միշտ դէպի վեր սեւեռած նաշուածքիս ու բաղձանքներուն համար, դադարի հանգրուանն եղաւ երէկը: Եւ ի՞նչ յուզումնալից օր էր:

Կարծես բան մը չէ՛ր փոխուած, երբ առտուն կանուխ, ժամը Յին ելայ ողջունել անապատներու բոցավառ արշալոյսը, որուն տակ մեծ ուկիանին կոհակները մոնչելով կուգային փշրուիլ: Երազի մը մէջ էի, սպասումով մը հմայուած, սպասումով միւս տաճարմեակին:

Քաղաքը դեռ կը քնանար, և ժամերը կը հնչէին իրարու ետեւ, մետաղի մը ծանծաղուտ շեշտերով: Տասը տարի առաջ Արթինս կար միայն հետեռնիս, անկէ ի վեր մեր բունակին մէջ զոյգ ճոռուղներ աւելցան, կ'անցնիմ սենեակ և այդ եռամեայ և երկամսեայ անտիական հրեշտակներուն ճակտէն համբոյր մը կ'առնեմ, դողդոջ շրթներով, կը սրբեմ աչքերս, և կարօտի համբոյր մըն ալ Յոնիականի ափունքը քնացող Կոռնելիս կը զրկեմ, ինչպէս կը սիրէր անուանել զայն Մուրատեանց Սրբազանը:

Այսօր արձակուրդ պիտի տամ ես ինծի: Աշխատիլ չե՛մ ուզեր, չե՛մ կրնար: Երազե՛մ պիտի: Յոգնատանջ վերելքիս մէջ, ինծի իրաւունք կուտամ այդ մէկ օրն անցնելու նուիրուած ամբողջովին անցեալ յիշատակներուն, մէկ օր, գոնէ մէկ օր, որովհետեւ գուցէ բանաստեղծին ըսածին պէս,

Վաղը շատ ո՛ւշ պիտի ըլլայ

Դառնալու հին գարուններուն...:

Ու տարօրինակ իրողութիւն, մշուշ մը կը պատէ, կը վաւազուրէ ճակատս ու յիշողութիւնս, կարգն ու ներդաշնակութիւնը կը խանգարեն, շղթային մէջ օղակներ կան որ ջնջուած են, ու տասը տարիները միահաղոյն, ամենը մէկէն կը խուժեն, կը ծանրանան ու կը ճնշեն զիս: Առաջին չորս տարիները հոն

են, մեքենական աշխատանքի, համեստ գրագրի, ամփոփման տարիներ: Յետոյ դժնդակ սկզբնաւորութիւնը, ովկիանի կոհակնեքուն վրայ ելկէշոդ նաւակի մը խելայեղ ոստոստումնէրով, թափառումներս մէկ անկիւնէն միւսը, անցնումներս մէկ տնակէն միւսին: Ու վերջապէս ժամանումը նաւակին բաղդատաբար անքոյթ ու նուազ ալեծուփ ջուրեր: Եւ անյողդողդ, թէեւ երբեմն դողդոջուն քայլերով վերելքիս մէջ դէպի դրական կեանքի Գողգոթան, զօրացած երկնային շունչովը սիրոյ, վկայ է՝ այսօր, դուն, ով իմ մրկածուփ անցեալիս իտէալը, ով փայփայուած երազ, թէ չի մոռցայ երբէք զքեզ, դուն, աստղ արշալոյսին, որուն պիտի սլանամ մէկ օր...:

*
* *

Կէսօրէն ետք Ռուսական շոգենաւային ընկերութեան «Եփրատ»ը եկաւ Պարսից Ծոցէն և Պոլիս պիտի մեկնի: Կը լսեմ թէ Պաղատաւ առաջնորդ Կէօմրիւկճեան Սրբազանը վրան է: Նաւակ կը նետուիմ ու կը սուրամ դէպի «Եփրատ»: Միտքս Սրբազանը իջեցնել և նորածին Մարիանէս՝ կնքել տալ է: Դժբաղդաբար Միւռոն չունի: Հակառակ 75 ձմեռներուն, գալունի մը պէս թարմ կը գտնեմ Սրբազանը: Ալեւոր, ժպտուն ու զուարթ: Վիզս ծուռ կը վերադառնամ ցամաք, ընկերանալու համար ճամբորդներու, որ այդ նաւով Պոլիս պիտի երթան: Շատ են մեկնողները, բոլորն ալ Հայեր: Հարարէն՝ Մինասեանենք, բանաստեղծ Խանճեանին մայրը, մեր Տիգրանիկն ու Աւետիսը, երկու փոքրիկներ, որ դպրոց կ'երթան: Երեք տարի առաջ Արթինիս մեկնումը կը յիշեմ: Գէորգօֆենք ու մենք կ'ընկերանանք ճամբորդներուն մինչև շոգենաւ: Ճակատս հակած, մտածկոտ եմ ես ու լուռ. նոյն երազին հմայքին տակ կաշկանդուած, անդամալուծուած է հոգիս: Նոր տասնամեակը պիտի սկսի և վաղը իր անծանօթ մշուշապատ յուզումներով պիտի գայ, պիտի անցնի: Սրբազանը՝ սպիտակափառ մօրուքը հովին՝ հոն է, կամըջակին վրայ: Ծերունի, այլ յաւէտ կայտառ: Փայլակի պէս գաղափարը կ'անցնի մտքէս, կը դիմեմ ուղղակի իրեն, և կը խնդրեմ որ խաչհանգիստ մ'ընէ: Սիրով կ'ընդունի կ'իջնէ վար, ու հինգ վայրկեանէն վերն է, գաւաթ մը ջրով եւ լուսաճաճանչ խաչն աշին մէջ բարձրացուցած: Իրմէ չըսպասուած կորովի ու հնչական շեշտերով կ'աղօթէ, մինչ մենք

գլխահակ, հաւաքուած ենք իր բոլորտիքը: Անապատի խոր-
շակներուն նախընթաց հովը՝ սոււելով, կը տարտղնէ մօրուքին
թելերը: Ոսկեայ խաչը օղին մէջ բարձրացած կը շողայ, և իր
ճաճանչները կը զրկէ հեռուն, ձիպուղի, անծայրածիր անա-
պատին, աւելի անդին, Եթովպական միգապատ բարձունքնե-
րուն, ուր հայկական գաղութ մը կը շնչէ ու կ'ապրի հայրենի
յիշատակներէ անբաժան:

Եւ ճառագայթները կ'երթան, կը սլանան, կը սուրան,
հպելով անմխիթար հոգիներու ու թափանցելով լքուած շիրիմ-
ներու խորը, որ լացող չունին: Նման խաչհանգիստ մը ըրած
էր Իգմիրեան Հայրիկը, Մարմարայի վրան, խորը անյայտացած
նահատակներուն համար: Քանի մը ըստէ տևող աղօթքը ծե-
րունի Սրբազանին՝ յաւերժութիւն մը կը տեւէ կարծես: Ու
Խաչը մխրճուած ջուրին մէջ — պանդուխտի հաւաքուած
արցունքներ — աւելի կը շողայ ու կը ցոլափայլի « Եփրատ » ին
վրայ, մեռ Եփրատին, հայրենի՛քն է, որ իր մոռցուած գաւակ-
ներուն կը զրկէ Սրբազան « աջն ու խաչը » մխիթարանքի և
օրհնութեան:

Աղօթքը լրացած է: Սրբազանը արտասուաշող խաչը կը
հպանցնէ մեր ճակատներուն վրայէն: Այլ չեմ տեսներ, ոչ զինք
և ոչ ալ իմ շուրջիներս: Ամփոփուած եմ վերստին իմ անց-
եալին մէջ, որ ալ չի՝ ծանրանար, չի՛ խուժեր վրաս, չի՛ ճնշեր
զիս, ու վերստին շալկած կեանքի Խաչը, կը դառնամ սիրոյս
և իտէալիս հետ միասին, սկսելունոր տասնամեակը, հաստատ
յոյսերով և զօրացած հաւատքով, թէ երկրորդ հանգրուանին՝
իմ սիրելիներուս հետ՝ պիտի գտնեմ զիս, իրական մեր դրախ-
տագեղ Եփրատին ալեակներուն վրայ, հայրենական մատուռին
լուսաճաճանչ խաչին ստուերին տակ, պսակուած իտէայով ու
մոռցած անցեալն ու իր Գողգոթան, Սրբազան Մասիսին քով:

Ճիպուղի. 22 Մարտ, 1914

ԻԷ

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ

ափուր վանդակ մ'ունիմ լքուած մի անկիւն,
Դեղձանիկըս այնտեղ ինկաւ կուրծիս վրան,
Անշունչ: Լոեց: Իր դայլայլիկն ու հծծիւն
Ալ չեմ լսեր, սակայն կուգայ մի վայրկեան,
Որ կ'զգամ զայն:

Կ'որոնեմ մերթ մտերիմ մ'հին օրերու,
Մարգը ծածկեց վաղուց շիրմին իր վրան,
Նայուածքս աղօտ կ'երթայ աստղի մը հեռու,
Եւ անհունի'ն, յիշատակի գերդ խորան,
Ու կ'զգամ զայն:

Տարիներով հեռու իրմէ մոլորուն,
Կ'որոնեմ իմ դրախտագեղ հայրենիք,
Աղօտացա՛ն գիծերն ամեն իր սիրուն,
Աւերն անոր դրա՛ւ ըսին իր կընիք,
Այլ կ'զգամ զայն:

Լերկ, անդալար ափունքներու կապուած արդ,
Կը հարցընեմ թէ խամրեցա՞ւ հին գարուն
Ու վարդենին իր ոստերով գեղազարդ,
Ու կարօտովն անվերադարձ երգերուն,
Դեռ կ'զգամ զայն:

Կ'այրի՛ շիրիմը, որուն տակ մենաւոր
Պիտի մէկ օր իյնա՛յ մարմինս յոգնաբեկ,
Ու որուն վրայ պիտի չիգա՛ն հայրենեաց
Արագիւններ մըմնջել երգ մը բեկբեկ,
Այլ մթագին մոռացումէն շատ անդին,
Կընախազգամ անմահութիւնն յաւիտեան.
Մ'ը՛սէք թէ կեանքը կը յանգի անդունդին,
Կայ երկիր մ'ուր տառապողներ կը խայտան,
Ես կ'զգամ զայն..:

Արարատին, — « Տարահալած Հայու թիւն,
« Դարձի՛ր, ալ բաւ ինձմէ հեռու մաշեցար,
« Դարձիր անցեալ սուրբ միութեան օրերուն,
« Բեր ինձ զրօշը Ազատութեան սիրավառ, »

— Հնչէ՛ կոչնա՛կ
Իմ ներդաշնակ,
Թէ չի մեռն
Յոյսեր համայն:

Այլ կը մնաս ու կը հնչե՛ս ողբագին,
Գուցէ պանդուխտ մ՝ ունիս քեզի ունկնդիր,
Որ նուաղկոտ հրաժեշտ կուտայ այս կեանքին
Նշմարելով գերեզմանը սեւածիր, —
Կը մըմնջես անուններն իր սիրելեաց,
Գիւղին անունն ու Եփրատին սիրական,
Կ'ըսես թէ իր յիշատակն է անմոռաց,
Թէ հոգիներ պիտի ապրի՛ն յաւիտեան, —

Հնչէ՛ կոչնա՛կ
Իմ ներդաշնակ,
Թէ արդ յարեա՛ն
Յոյսեր համայն:

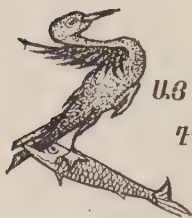
Ճիպուղի, 4 Յունուար 1915.

ԳՐԵԹԷ ՄՈՌՑՈՒԱԾ, ԱՅԼ ՅԱԻԷՏ ՊԱՇՏԵԼԻ

« Դ՛ սրբազանն ազարակ Սրբոյ Խաչին պարագիւր
« Հանգչին անիւնք՝ որք՝ զվայրն իսկ յարդարեն սրբագոյն,
« Անմահութեամբ իմրն լի՝ է խաղաղեալն այն մոխիր,
« Թէեւ չիցէ՝ այլ ինչ անդ, բայց յիշատակ անցելոյն: »

Լ. օրս Պայրբն

ԱՅ ԳՐԻ ԵԼ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵԾ ՅՈՐԵԼԵԱՆԻ ԴԱՆ-
դէսները, չաշխարհի ամեն կողմ խանդավառ ու
սրտապնդող յուզումներով ցնցեցին Հայու-
թեան հոգին, ու կարօտակէզ աչքեր սկե-
ռեցան անգամ մըն ալ լեռներու Նահապետին, մեծ ու յաւեր-
ժական Արարատին, զգացինք թէ հոն էր կեդրոնը մեռած յոյ-
սերու յարութեան, երբ ատենէ մը ի վեր մանաւանդ կը մղուինք
գոռալու

« Ամբարձայ զաչս իմ Դ լերինս,

« Ուստի եկեսցէ ինձ օգնութիւն... »:

Ու Գէորգ Հինգերորդ, Մեծն Ներսէսի ու Աշտարակեցիի
արժանընտիր յաջորդ, մոգական շունչը բերաւ կարծես, ցաւե-
րու անապատին ու ամայութեան կմախքները վերակենդանա-
ցնող, և երբ ինք փառաւոր հանդէսներով կ'երթար Օշական
Սուրբ Մեսրոպի շիրիմն ու յիշատակը օրհնելու, անդին իր
մարտիրոսի անցեալով երիցս պանծալի եպիսկոպոս մը, Տարօնի
Ներսէսը, կը գնար Աշտիշատ, Ս. Սահակ Պարթեւի անշուք
դամբարանին աւետելու, թէ դարերէ Դ վեր բազմաշարժար
Հայութիւնն ու Հայ Եկեղեցին՝ կ'ապրին, կը շնչեն տակաւին,
ու պիտի ապրին յաւիտեան:

Սակայն մինչ երկու անգուգական և անբաժան ընկերնե-
րուն, Սահակայ ու Մեսրոպի ճակտին բոլորա՛ծ ենք սրբու-
թեան անմահ դափնեպսակը, մոռցուած մնաց զրեթէ Արշակունի
արքաներուն մեծագոյն հսկան, Վռամշապուհը, « Աստուծոյ
Օծեալը », որ այնչափ երկար տարիներ հովանաւորեց, քաջա-
լերեց ու իր երկրին խաղաղութիւնը ապահովելով ծաւալեց
Հայ Գիրն ու Գրականութիւնը Հայաստան աշխարհին մէջ:

Անյայտ է իր դամբարանը, որ գնայինք երախտագիտութեան պսակ մը գետեղել հազար հինգ հարիւրամեակին առիթով: Ու ականդէտ կ'սպասէի, որ Մեծն Գեորգ, Հայ Կաթողիկոսը, ընդհանրական կոնդակով մը Երանելեաց կարգը հռչակէր այդ աշխարհականը, ու եկեղեցին տօնէր ամեն տարի նոյն օրը երեք անբաժանելի սուրբերը, Սահակ, Մեսրոպ և Վռամշապուհ:

* * *

Սակայն Յոբելեանին օրը, զոր այնքան փառաւորապէս տօնեցինք հոս, ֆրանսական ազնիւ գաղութին համակիր աջակցութեամբ, տրտմազին հոգիով, ես ալ Եփրատի հին մէկ սանը, որոնեցի ուրիշ դամբարան մը, երախտագիտութեան արցունքներ ցօղելով համար վրան:

Սրաթոիչ մտքով գացի մինչև Քալիֆորնիա, մինչև Եդեմ, ուր կը հանգչի յաւերժապէս մեծ ու անմոռանալի ուսուցչապետս, Բրօֆէսօր Մելքոն, Հայ լեզուին ու ոսկեհունչ բարբառին այդ հիանալի սիրահարն ու երկրպագուն, անտիտղոս մագիստրոսը, որ տարիներով մեզի ցուցադրեց մեր նախնիքներուն մեզի կտակած այդ փառաւոր յիշատակարանը: Հեռացած հայրենիքէն, վայրկեան մը չիթողուց իր ոսկեղէն գրիչը, և ինք էր, որ ընդմիջաբար, մեզ իրարմէ բաժնող տարիներու անդունդին վերեւէն, կը ցնցէր զիս, վերադարձնելու աղօտ նայուածքս պարտականութեան և Աստուծոյ...: Փրփրած Ատլանտեանի միւս կողմը գտնուող Եփրատի զաւակներուն կ'իյնար պսակ մը գետեղել մեծ ուսուցչապետին շիրմին վրայ:

Ա՛խ, դուն որ երկրաւոր Եդեմէն անցար երկնային անմահութեան, որ օտարութեան մէջ աւանդեցիր ազնիւ շունչդ, չ'ե՞ս կրնար, քու հնչական ու տիրող շեշտերովդ ըսել, ե՛րբ պիտի վերջը գայ այս տարագրութեան, դուն, գրեթէ մոռցուած, այլ յաւէտ պաշտելի՝ ուսուցիչ՝, ե՛րբ պիտի երգէ բանաստեղծը, տարաբաղդ հայուն համար,

« Ի Սրբազան Հայաստան, Արարատին պարագիր,

« Յառնո՛ւն ածիւնք, որք զվայրն իսկյարդարեն սրբագոյն,

« Անմահութեամբ իմըն լի՝ է փոթորկեալն այն մոխիր,

« Ու ծաղկեցա՛ւ հայրենիք, զերդ յիշատա՛կն անցելոյն: »

Ա՛խ եր՞բ...:

Ճիպուղի 2 Դեկտմ. 1913

Բ Ա Յ Ն Ա Մ Ա Կ

ԱՌ ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՂՐԱԳ

Օրմանեանին համար

Վարդետ,

Երկար տարիներ առաջ, Իզմիրի Ս. Մեսրոպեան վարժարանը, որը մանկան մը շարադրած մէկ նամակը ունկնդրելով՝ տեսած եմ արցունքին կաթիլը թարթիչնէդ կախուած: Ուրիշ օր մը Օսմանեան խորհրդարանին մէջ միա՛կը եղաք ձեր ընկերներուն, որ « ոճրագործ » բառը գոռալով, Ձեր անունը Հայ մարտիրոսագրութեան մէջ արձանագրեցիք, և այս հեռաւոր մենութեան մէջ, այս անգամ, ե՛ս էի արտասուողը: Եւ ամեն անգամ հանդիպելու Ձեր խիզախ ու բարձրաթոյն ստորագրութեան, հին տարիներու վրդովը կը խլրտի հասարակածի արեւին տակ այրած էութեանս մէջ, ու դէպի հին անմոռաց բարձունքներ կը վերելակեմ: Որովհետեւ ըսեմ ուղղակի, թէ հիներուն մէջ զո՛ւք միայն նոր, ու շատ նորերէն աւելի թարմ ու դալա՛ր մնացիք, ու չի կորսնցուց իր ուժը այն մագնիսը, որ ձեզի՝ դամբանային ու վերածնութեան տարիներուն միանգամայն կը կապէ Հայ կեանքին հետ: Այդ իսկ է պատճառ, որ կը յանդգնիմ ձեզի դիմելու, ձեր խղճմտանքի ձայնին կոչում ընելու այն մթաստուեր ու ցաւազին հանելուկին համար որ Օրմանեանի Խնդիր կը կոչուի, և որ սկսած է խոռովել նոյն իսկ հեռաւոր ու մոռցուած աշխարհներ բնակող Հայերու հոգին: Ինչո՞ւ դուք, որ Բանին ու Գրչին աստուածային ձիրքերը ունիք, ձեզի ինքնայատուկ որոտագին բառերով, մէկ անգամ գոնէ չի գոռացի՛ք այս տարօրինակ, անսովոր ու անարդար ձգձգումին դէմ, որ կը բնորոշէ Ազգային Ժողովի կեանքը ամբողջ:

Վաղը կամ միւս օր՝ Օրմանեան կրնայ մեռնիլ: Այդ հաւանականութիւնը, հոգեկան յայտնի պայծառատեսութեամբ մը, զոր անապատի լոխակեաց գիշերները միայն կարող են տալ, կ'ըսե՛մ ձեզի, առանց որեւէ կանխակալ մտածումի, մարդկային իրերը շատ բարձրերէն դիտելով: Ի՞նչ պիտի պատասխանէք

դուք ձեր խղճին, երբ կափարիչը գոցուի մոռացումի անդունդին վրայ, դուրսը թողելով մարդկային անարդարութեան ամենէն տխուր և անորակելի արձանը: Որովհետև ընդունեցէք թէ ալ չափը անցաւ: Հինգ երկար տարիներէ՝ ի վեր մեռած է Հայ պատրիարքը, և կը մնայ Հայ ծերունին, ու մանաւանդ Հայ Տաղանդը, որ մեր անունը գիտցաւ անմահ երկերումէջ շրջեցնել համաշխարհային մտաւորականութեան ամենէն մոռցուած անկիւնները: Ես չեմ ճանչցած Պատրիարքը, սակայն հիացած եմ տաղանդին վրայ և այդ անունով է որ կը դիմեմ ձեզի, որովհետև կը դաւանիմ զձեզ ամեն նկատողութիւններէ աւելի բարձր, պաշտող մը ամէն տաղանդներու:

Պատմութեան կ'իյնայ դատել հանրային մարդուն սխալները, սակայն տխրագին ու անբացատրելի է փակել նոյն իսկ եկեղեցիին դռները անոր առջև, որ իսկապէս այդ նոյն եկեղեցիին հին փառքերու երգիչը հանդիսացաւ:

Ձեզմէ, այդ իրաւունքը կուտամ ինքզինքիս խնդրելու, նոյն իսկ պահանջելու, որ արդարութեան առաջին և անտեղիտալի կոչը արձակէք առաջին առթիւ, ու հրաւիրէք որ դատեն ու դատապարտեն զայն, եթէ այդ է արդարութիւնը, վերջ մը տալով սակայն այս յետաձգումներուն: Տրէյֆլիսէ մը աւելի՛ արժանի է Օրմանեան Ձեր գրչին, որովհետև առաջինը՝ օտար իսկ միւսը Հայ մըն է:

* * *

Այնչափ կարճ է ու վաղանցուկ կեանքը, Վարպետ, որ վաղը շատ ուշ կրնայ ըլլալ, ու կան վերքեր, որ անդարման կրնան մնալ այս աշխարհին մէջ: Ձեզմէ առաջ մանկութեան մտերմիս՝ Ռուբէն Զարդարեանին դիմած էի: Ձեմ սպասեր իր պատասխանին և այս բաց նամակը բաց սրտով ձեզի՝ կ'ուղղեմ: Հայրապետական Աթոռին պայքարները վերջացան, ու ժամանակը եկաւ հանդարտօրէն դիտելու այն չարաշուք խաչը, որուն վրայ գամուած է Օրմանեան, հանրային գայրոյթին նշաւակ: Կը դիտեմ զայն բանաստեղծի աղօտ աչքերով, իմ մենաւոր գիշերներուս մէջէն, ու կը հիանամ ահաւոր անդորրութեան վրայ այդ մարդուն նայուածքին, որով տեսաւ ինք լեռնամբարձ արհամարհանքի և ամբաստանութեանց կոհակներու կուտակումը իր անձին շուրջ, ու կրցա՛ւ բռնադատել իր ուղեղը գերագոյն ձերբազատումին: Ժամանակն է այլ եւս,

որ արդարութիւնը տայ իր վերջին վճիռը, անոր համար, որուն աշակերտները կը գրաւեն առաջնորդական աթոռներու մեծագոյն մասը, և որ իր գրչով ինքզինքը երի'ցս օծեց Հայրապետ:

Ու նոյն իսկ իր յանցապարտութեան պարագային, թող եկեղեցիին ստուերը չի զլանա՞ն իրեն: Հայր հոն Աստուած մը ունի, որ մարդերէն աւելի՛ զիտէ ներել:

Ասիկա դժւք բացատրեցէք ձեր աստուածային գրչով իր դատաւորներուն:

Ճիպուղի, 6 Յուլիս 1912.

ԼԱ.

ԵՐԵՓ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

(Նոր Սերունդին եւ Օրմանեանին համար)

Ճիպուղի. 12 Մայիս 1912.

Սիրելիդ իմ Ռ. Զարգարեան,

Վերջին նամակիս չի պատասխանեցիր: Միայն Մեղրագետ մը ստացայ, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ նամակս ձեռքդ հասեր է: Որոշ չեմ յիշեր գրածս, չեմ կարծեր սակայն թէ քեզի անձնապէս վշտացնող բան մը ըլլար մէջը: Ըսեր էի կարծեմ, թէ քանդումի գործը սկսելէդ առաջ, վերաշինումի ծրագիր մը ունեցիր աչքիդ առջև և այսօր պիտի կրկնեմ նորէն: Տարօրինապէս ախտաւոր սերունդ մը կը հասնի, անարիւն և անընդունակ կեանքի պայքարին լրջօրէն մասնակցելու: Սերունդ մը ապուշօրէն ինքնավստահ, և տխրապէս անկարող, եթերին մէջ ապրող ու անգոյն: Տեսայ մէկ քանի նմոյշներ, ամենքն ալ ապագայապաշտ... կամ Մարքսիստ կամ կառուցկու Դպրոցից, ինչպէս կը սիրեն անուանել ձեր կողմը Ազգականները: Այդ անհուն քայքայումը նոր սերունդի մտքին մէջ, ուր ոչ մէկ պաշտում գոյութիւն ունի, ոչ մէկ պաշտում յաւերժական գեղեցկութեանց հանդէպ, կը սոսկացնէ՛ զիս: Թոյնը ծծեր են մինչև խորը իրենց սրտին: Ու քու գրիչդ, զմայլելի երգերու նկարիչ, մասնակի'ց եղաւ այդ բարբարոս քանդումին: Կ'ըսեմ

քեզի, որովհետեւ մեր անցեալը ինծի այդ իրաւունքը կուտայ, քանի որ մեր պատանութեան, միասին լացելու ու միասին ծիծաղելու ենք...: «Ամենուն Տարեցոյց»-ին մէջ քու և Վերոնիքային պատկերները տեսայ ու լացի: Բու ուրիշ ոչ մէկ պատկերդ այդքան ազդած էր ինծի: Ուրիշ տեղեր, մինակդ, վայրենի բան մը ունիս վրադ, խածան, անհանդարտ, գրեթէ գիշատիչ նայուածք մը: Հոգ դո՛ւն ես, ինքդ, ճակատդ բանաստեղծի միւսողով օծուն, ու նայուածքդ՝ բոյնին մէջ վարուժանի մը դիւթանքով զեղուն:

Կը տեսնես, սիրելի եղբայր, թէ այս անապատին մէջ կերպ մը վայրենի՛ դարձեր եմ: Փափկանկատութիւններ չունիմ, ոչ ալ ձեռքերուս վրայ շոյելու նրբութիւններ մնացեր են: Բոռնցք կը կազմուի ձեռքէն, երբ այս անապատներուն մէջ մարդ կ'աշխատի՝ չարաչար. ու դեռ աւելին պիտի լսեմ քեզի: Կըսպասէի որ նոր սերունդի մարտիկները, զուխնին բաց, մեծ անիրաւեալին, Օրմանեանի առջև ծունկի գային ու մեղայն ըսէին: Շիտա՛կն ըսէ, դուն ալ քու ներսէդ ինծի պէս չե՞ս մտածեր: Այդ մարդուն դէմ չորս տարիէ ի վեր լեռնակուտակ ու անդնդային կոհակներ ելան, ուրիշ մը անոր տեղ պիտի կորսնցնեն մտքի հաւասարակշռութիւնը ու Փրկիչ պիտի երթար շատոնց: Օրմանեան՝ հեզնող ծիծաղ մը շրթունքին՝ հանճարի գերազոյն բարձունքներուն սլացաւ: Ան անհունապէս վեր մնաց ինծի համար, Մանկունիէն ու Ս. Բարունիէն: Եւ ամենէն անաւորը՝ խղճի ձայները լռեցնելու համար, ատենը մէկ անոր ճակտին նետուած ցեխի կտորներն էին, որ վայրկենապէս լուսաւոր աստղի ճաճա՛նչը կ'զգենուն, մարտիրոսութեան պսակին արժանի ընելով այդ մարդը: Ու եթէ Գաշնակցութիւնը հակառակ իսկ էր անոր, պարտքը քուկդ էր, իմ բանաստեղծ եղբայրս, ընդվզելու այդ ակներև անարդարութեան դէմ, ու որոտագին կ'առնաս նաեւ մը արձակելու: Օր մը պիտի լսես այդ բառը, երբ թերեւս շատ ուշ ըլլայ, ու գերեզմանը փակուած ըլլայ Հայ սեծագոյն զիւանագէտին ու գերագոյն անիրաւեալին վրայ:

Փետրուար 7-ին Ռուսիոյ Մեծ Դուքս Պօրիս Վլատիմիրովիչը Ճիպուդի եկաւ ու կեցաւ քանի մը օր: Իրմէ տեսակցութիւն մը խնդրեցի իբր «Տէյլի Մէլը»-ի և «Նիւ Եօրք Հէրըլտ»-ի թղթակից: Իրեն ի պատիւ սարքուած պարահանդէսին, քով

քովի նստած կէս ժամու չափ խօսեցանք հետը: Լսած էր թէ
չայ եմ: Անվերապահօրէն խօսեցայ ամեն խնդրի մասին: Ինք
Մայր կայսրուհիին սիրական *enfant gâté* ն է եղեր: Յիշելէ
վերջ, թէ շատ բարեկամներ ունի Հայոց մէջ, ողբացեալ Ման-
թաշօֆէն մինչև Իշխան Ամատունի, — « Մենք Հայերը մեզմէ
կը նկատենք ըսաւ: Ձեր վիճակը կը շահագրգռէ զմեզ: Կով-
կասի մէջ ամենէն նախանձելի դիրք մը կը զրաւէք ու մեր
բանակին ու նաւատորմին մէջ շատեր ունինք, որ Ռուսիոյ
փառքին համար տաղանդնին դրած են ՚ի սպաս: »

Առիթը յարմար էր, սիրելի եղբայր, և յուզումէս դողդո-
ջուն ձայնով ու աչքերս լեցուած, խնդրեցի իրմէ, որ միջնորդէ
եթէ ոչ Ջարին, գէթ մայր-կայսրուհիին մօտ, որ Կովկասի
բանտարկեալներուն դատը շուտ տեսնուի և արդարութիւն
ըլլայ: » Պօրիս, աչքերուս մէջ շեշտակի նայելով. — « Ռուսիա՛
հասնելէս ու գործը քննելէս առաջ բան մը չեմ խոստանար »
ըսաւ, « բայց վստահ եղիր որ հոն հասնելուս, կարելին պիտի
ընեմ արդարութեան գործադրութիւն համար »: « Հայերը մեզմէ
են, » կրկնեց նորէն, խառնուած մեր պատմութեան և մեր
ամենէն փառաւոր պատերազմներուն մասնակից: Դժգոհներ
կրնան գտնուիլ, որ Ռուս ժողովուրդին արագ զարթնում մը
ցանկալով կը վտանգեն իրենց գոյութիւնը, սակայն զարթնումը
աստիճանակա՛ն պէտք է լինի, պայթումի և աւերումի չի
յանգելու համար: » ...

Անկէ ի վեր դատը, այդ հսկայական խարդախութիւնը
վերջ գտաւ և Ռուսիոյ ազատամիտ մամուլը անարգութեան
սիւնին վրայ կապելով խարանեց Լըժինը:

Ի՛նչ պիտի կրնայի պատասխանել Պօրիս դուքսին, եթէ
իմ արդարութեան գործադրութիւն խնդրած միջոցիս, ճակտիս
նետէր Օրմանեանի պարագան: Այդ պատասխանը կ'ուզեմ որ
դուն ինծի տաս, դուն որ հոգ ես չորս տարիներէ ի վեր և
գիտե՛ս ամեն բան:

Եւ եթէ չի կրնաս, կը կրկնեմ նորէն, հաւաքէ ընտանիքդ
ու ձագուկներդ, և այս անկիւնը դուն ալ ելիր, եկուր: Բաժնե-
լու պատառ մը հաց կայ եղբօրդ տունը, հաց մը, մաքուր
քրտինքով վաստկուած, եւ որուն վրայ արցունք չիկ'այ բնաւ:

Քոյդ

Ռ. ՈՐՏԵՐԵԱՆ

ՊԱՏԱՍԽԱՆՈՐ

Կ. Պոլիս 6/19 Փետր. 1915

Իմ սիրելի Բանաստեղծ եղբայրս,

Ձեմ՝ գիտեր ինչ անըմբռնելի անկարողութիւն մը նստած է եղեր մատներուս վրայ, յետաձգելով միշտ այս նամակս, որ վաղուց մտադրուած է եղեր գրելու ձեզի, ի պատասխան ձեր մէկ երկու գրութեանց, այնքան կարօտալից ու քաղցր։ Միւս կողմէն քաղաքական յեղակարծ ղէպքեր, որոնք կը յաջորդեն մէկգմէկու այս անիծեալ երկրին մէջ, տաշեղի կտորի պէս կ'առնեն կը տանին մեր մտածումներն ալ ու զգացումներն ալ։

Ձեր այն երկար նամակը, ուր խօսած էիք ազգային ներքին կեանքի իրադարձութեանց, պայքարներուն և հոսանքներուն նկատմամբ, զիս զարմացուց ու տրամեցուց միանգամայն, ոչ թէ անոր համար որ դուք կը քննադատէիք Դաշնակցութեան գործունէութիւնը ու կը պաշտպանէիք ռզղութիւններ, ու անձեր, որոնք մենք կը դատապարտենք, — ո՛չ, հազար անգամ ոչ։ Անկեղծ, ազատ ու անկողմնակալ մտքին յարգանքն ունեցած եմ ու միշտ պիտի ունենամ, որքան ալ այդ միտքը տրամագծապէս հակառակն ըլլայ իմ համոզումներուս։

Ինչ որ զիս զարմացուց և տրամեցուց, Սիրելի՛ Ռուբէն, այն պահպանողական ոգին էր, որ անհաշտ և անհամաձայն գտայ քու բանաստեղծի խառնուածքիդ, քու բանաստեղծի հոգիիդ, մէկ խօսքով թռիչքի ու թեւաւոր ձգտումներու քու էութեանդ։ Դ՞ու բանաստեղծ եղբայր, որ չես վարանիր, — և ոճիւր պիտի ըլլար վարանումդ — Արուեստէն առնելու բոլոր նորութիւնները, Գրականութենէն առնելու բոլոր ձեւի ու արտայայտութեան իսկատպութիւնները, խորհողութենէն առնելու բոլոր չափերը, որոնք ժամանակն ու քաղաքակրթութիւնը կ'ստեղծեն անդադար, չեմ հասկնար, ինչպէս դատապարտելու կ'ելլես կուսակցութիւն մը, որ նոյն բարձրագոյն իտէալով կ'առաջնորդուի և սերունդ մը որ նոյն ձգտումները կը ներ-

կայացնէ: Կ'ըմբօնէի՝ եթէ Քասիմ՝ մը. Տէր Անդրէասեան մը կամ դեռ հին ու նոր տիրացուներու ամբողջ փաղանդ մը — ի՜նչ փրօփան նմանութիւն — դատէր այնպէս ինչպէս պարտաւոր էր դատել: Իսկ քեզ, բանաստեղծը, հաւատա՛սրտիս ու հոգեկան եղբայրակցութեանս, չեմ՝ ներեր ատիկա:

Եւ յետոյ, ընդունէ որ հեռու ըլլալով կեանքի իսկական կռուանէն, դժուար է քեզի ամբողջովին ըմբօնել ոչ հայ կեանքին այսօրուայ իրականութիւնը, ոչ անոր ելեւջները, և ոչ ալ անոր ծոցին մէջ իրարու ընդհարող ուժերուն արժէքը: Ես վստահ եմ թէ՝ գտնուելով միևնոյն պայմաններուն տակ, տեսնելով ա՛յն՝ ինչ որ կայ կեղծիք, անմաքրութիւն ու նեխանք, վայրկեան մը իսկ պիտի չի վարանէիր ոտքով մէկդի հրելու ամեն խոհեմութիւն, և անցնելու պայքարի կողմը: Այսպէս կ'ըսեմ, որովհետեւ հաւատացած եմ որ պիտի բաղձայիր մեռելութեան տեղ կեանք ու կենսագործութիւն, կեղծիքի տեղ ճշմարտութեան յարգանք, ու ապականութեան տեղ քեզ մը մաքրութիւն տեսնել Հայութեան հոգիին մէջ:

Եւ որ ժամանակն է և որ թուականն է, ըսէ՛, իմ եղբայր, որ մեր ազգային կեանքի մէջ ստեղծադրութիւն մտցնողները, նոր ուժ և նոր իտէալներ ներմուծողները՝ չեն՝ ունեցած նոյն պայքարը, նոյն կռիւը, նոյն հալածանքները և նոյն քաղերը իրենց կոնակին, — Օտեաններու և Խուսինեաններու սերունդը, Փալուստ կոստանեանները, Արծրունիները՝ բնիկերային կեանքի մէջ, և ուրիշներ՝ արուեստի ու գրականութեան մարդերուն մէջ երբ փորձած են նոյն ձգտումն ու նոյն թիւիչքները:

Կ'ուզէի՞ք որ անշարժութիւնը, մեռելութիւնը ըլլար մեր ցեղին յատկանշող նկարագիրը, մեր ցեղին՝ որ ուրիշ արժանիք ունեցած չէ՝ երբէք, եթէ ոչ Արեւելքի բարբարոս հորդաներու ջոլիբին մէջ՝ ամեն ժամանակի յառաջադէմ մտքերն ու զաւաիւարները ներկայացնողը:

Ահա այն հիմնական առանցքը՝ իմ և ձեր մտածողութեան միջև գտնուած չեմ՝ ըսեր տարբերութեան, այլ թիրքմացութեան: Ասով հանգերձ գիտեմ և չեմ՝ անտեսեր այն ժամանակաւորապէս և թերեւս անխուսափելի թերութիւնները՝ որ կրնան տեսնուիլ նոր սերունդին, հայ նոր երիտասարդութեան մէջ, գիտեմ թէ անոնցմէ շատերը խակ են դեռ, յաւակնոտ և միջև

անգամ ամբարտաւան: Բայց չէ՞ որ ասիկա երիտասարդութեան, ամեն ժամանակի ու ամեն տեղի, հոգեբանական յատկանիշներէն մէկն է: Նայինք փիլիսոփայօրէն երեւոյթին վրայ, որ երիտասարդութիւնն է որուն ձգտումը նապէս *negatif* չէ, մենք կը հաւանէինք մեր անկիւնը, մեզմէ հիներուն մտածողութիւնը, ընթացքը և դատողութիւնները. ինչո՞ւ կը ձգտէինք Հայրենիքին քան թէ Արեւելիին, ինչո՞ւ կը հիանայինք Տէմիրճիպաշեանին ու Զօհրապին և ոչ թէ Յ. Գուրգէնին, Պէրպերեանին կամ Քէչեանին: Անշուշտ որ, նապէս, մեր հոգին իրաւունք ունէր և չէ՛ր սխալեր, որովհետեւ այլապէս անկարելի է որ միտքը, հոգին ու կեանքը վերանորոգուի. բայց և անշուշտ ունէինք նաև մեր չափազանցութիւնները, մեր ինքնահաւանութիւնները, ու մեր յաւակնոտութիւնները: Եւ սակայն, կը տեսնե՞ս, այսօր մենք մեզ կը դատենք ու կը խոստովանինք ինչ որ մեր թերութիւնն էր: Թողունք որ նոյնը ըլլայ նաև արդի երիտասարդութեան, և աշխատինք միայն որ ասիկա շուտ ըլլայ:

Երկու խօսք ալ Օրմանեանի մասին, քանի որ նոյնքան թիւրիմացութիւն մըն ալ ձեր մէջ կը տիրէ այդ եկեղեցականին նկատմամբ: Ներել Օրմանեանի, համամիտ եմ ես ալ. բայց պայմանով որ մեր հանրային կեանքին համար զոյութիւն ունենալէ դադրի անիկա: Բայց սրբացնել Օրմանեանը, կը նշանակէ մեր հասարակութիւնը վարժեցնել անբարոյականութեան և բարքերու վատթարացումի: Անհատական զթու. թիւնը, համակրութիւնը կամ կակղասրտութիւնը՝ երբէք հասնելու չեն այն սահմանին, որ անխրաւեն հանրային բարոյականին, — բարոյական մը արդէն իսկ նողկալի բռնապետութեան մը տակ կորսնցուցած է իր հաւասարակշռութիւնը, և ընդունակ միշտ դէպի ցածը վազելու: Կ'ողգէք որ ապրի աս ազգը, կ'ողգէք որ գեղեցկութեան ու մեծութեան ընդունակ ըլլայ անիկա. ինչպէ՞ս հապա բծախնդիր ու խստապահանջ չէ՛ք ուզեր ըլլալ հանրային բարոյականին, որ աղբիւրն է անոր ուժին, կենսունակութեան և բարձրացման:

Ինչքա՛ն երջանիկ պիտի ըլլայի. եթէ այս տողերս յաջողէին պարզել թիւրիմացութիւնները, և վերահաստատել ձեր մէջ այն հաւատքը՝ որ վստահ եմ թէ կը մնայ անխախտ դէպի իտէալը և անոր ձգտումը, ինչպէս արուեստի, նոյնպէս կեանքի մէջ:

Թոյլ տուր ապա, հազար ներողութիւն խնդրելու քեզմէ.
որ այսքան ուշի մնաց գրութիւնս, և լայտնելու այն անհուն
հրճուանքը, որ կը պատճառես ինծի, ատեն ատեն քու գրու-
թիւններովդ: 'Բու ձայնդ, քու խօսքդ եւ քու պատկերդ՝ կը
տանի զիս պատանեկութեան երջանկագոյն ժամերուն, որոնց
ետեւէն սիրտս կուլայ միշտ եւ որոնք ալ պիտի չ'գտնէ՝ երբէք:...

Կարօտով ու գուրգուրանքով

Քոյդ

Ռ. ԶԱՐԻԱՐԵԱՆ

ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Ճիպողի. 6 Յուլիս 1915

Սիրելիդ իմ Զարդարեան,

Երկար նամակդ, այնչափ լայնօրէն պարզող օրուան
իրականութիւնները՝ ստացայ, կարդացի մտածեցի ու լացի:
Մագերուս մէջ ձերմակ իյնալ սկսաւ արդէն, ու կապուած
անապատին՝ ինքնակամ աքսորեալ. — իմ կարգիս ե՛ս ալ ու-
նիմ՝ քեզի խօսքեր ըսելիք: Ո՛ւր մնաց իմ՝ բանաստեղծ եղբայրս
ո՛ւր հին օրերու Զարդարեանը, զոր ունկնդրելով մեր հայրենի
լեռներուն գուարթ ու տրտում արձագանգը կը կարծէի լսել:
Ո՛ւր են քու անուշ երգերդ: Ինչո՛ւ փշրեցիր քնարդ, դու ինքդ
մագնիսացած մեր տարօրինակ դարուն տուայտող մարդկային
խուլ ու ընդերկրեայ խաւերու հեծկլտութէն, մոռցա՛ր մեր սա-
րերն ու ձորերը ու քու սրինգդ փոխեցիր իրար խաչաձեւող
հոսանքներու խժալուր փողին: Պիտի չի ճանչնայի՞նք արդ-
եօք զիրար, երբ օր մը վերստին հանդիպէինք իրարու: Պիտի
չի նետուէի՞նք իրարու գրկին մէջ: Եթէ այդպէս էր, ինչո՛ւ
ապրիլ, տփնիլ ու զիս ճնշող ահաւոր մրցումներու միջեւէն
ամեն օր բարձրանալ վեր, աւելի՛ վեր, դէպի փառքի ու յաջո-
ղութեան Գողգոթան: Կը յուսայի օր մը իմ մօտս ունենալ
քեզի ու քու սիրելիներդ, հաւաքուած նոյն ծովեզրը ու մոռ-
նալ կեանքն ու իր անդունդները:

Գնա ճամբադ, եղբայր իմ հի՛ն երագներուս, թերեւս քու-

կրդ է շիտակ ուղին: Գու հին մաքուր ու ջինջ ձայնդ յիշելով էր որ առաջին անգամ քեզի կոչ ուղղած էի Օրմանեանի համար:

Խարդախ Լրժինի մը ցուցումներուն վրայ՝ օր մը զայն դաւաճանութեան սիւնին զամեցին, եւ ուրիշ օր մըն ալ դէպի անորակելի անդունդներ սուգեցին եւ այդ ամենը առանց որոշ ու զրական փաստի: Եւ ամենէն վերջ ձեռնպահ մնացին: Բուն թիւրիմացութիւնը կարծելն է թէ ես պաշտպանեցի՝ Օրմանեանը: Անունը ինծի համար նշանակութիւն չունի՝ երբէք: Իմ քննադատածս ալդ ընթացքն էր, դատաւարութեան ձգձգումը, որ հինգ երկար տարիներ տեւեց եւ որ բաւ էր ցոյց մ'իսկ ըսպաննելու:

Պահպանողականութիւն կոչուած եղտիւրին մէջ ինկած մը մի՛ կարծեր զիս, որովհետեւ նոյն հին պաշտողն եմ դէպի ազատութեան խոյանքներու: Դաշնակցութիւնը կը դաւանիմ՝ Հայ կեանքէն բղիսած ու պաշտելի նահատակներու մաքուր արիւնով նուիրագործուած սքանչելի ուժ մը, եւ սակայն աններելի կը գտնեմ նոր սերունդին միտքը — տհաս ու խակ տակաւին — անմարսելի վարդապետութիւններով խճողելու ձգտումն ու մտայնութիւնը: Ամենքն ալ կ'ուզեն զմեզ ներքնաշապէս պառակտուած, բլբտուած գտնել: Ու կը սոսկաւ աւելի-խանութենէն: Եւ ըսեմ՝ դաւանանքս, որ «Սիւլօ»յիւնն է. — Ֆրանսացի յեղափոխական՝ որ ականատեսն էր 1793 ի սոսկումներուն, և կը գրէր Նափօլէօնի երեւման նախընթոյրին:

« Կը կրկնեմ՝ պաղարիւնով, թէ խնամակալ աստուածը՝ որ կը կոչեմ հայրենեացս համար՝ թոնապէ՛սն է... պայմանաւ որ հանճարի մարդը լինի: Ռիշլիեօյի մը ամբողջական անտեղիտալիութիւնը կը պահանջեմ: Այդ օրինակ մարդու մը համար ուրիշ բան պէտք չէ, եթէ ոչ հող ու բազուկներ, կայսրութիւն մը ստեղծելու համար: Ֆրանսան չի կրնար վերակազմուիլ իբր ազգային մարմին, եթէ նախապէս չի սանձուի՝ վայրի և intraitable Տիրոջմէ մը: Երբ կը կոչեմ բռնապետութիւնը բարձրադադակ՝ յօգնութիւն իմ տարաբաղդ հայրենիքիս, կը հասկնամ կառավարող ուժերու միութիւնը հսկայական տիրոջ մը ձեռքին մէջ, կատաղօրէն կարող, տիրապետութեան նախանձովը այրող և իրապէս բացարձակ: Կ'ուզեմ՝ յափշտակիչ մը, վեհանձն, լուսաւորեալ, որ գիտնայ վսեմ ու արտայայտիչ քրօմուելա-

կանութեամբ մը, իր վրան սքանչացնել տալ և ինքզինքը ակնածելի ընել ժողովուրդի մը, որ ստիպուէր յարգել և օրհնել իր գերութիւնը » : — Անխիսանութենէ փրկելու համար այդ բռնապետը տալ պէտք է Հայուն :

Երկուքս ալ նոյն իտէալին կը ձգտինք, տարբեր շաւիղներէ : Ու յոյսս չեմ կորսնցնէր, թէ մէկ օր պիտի վերադառնա՛ս ինծի :

Այդ սրբազան յոյսով ու կարօտով ճակատդ կը համբուրեմ :

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Պ Ա Յ Ր Ը Ն Ի Մ Ի Ե Ր Գ Ը

Ճիպուդի, 18 Մարտ 1919

Զօհրապ ու Զարդարեան, ինկան տարագրութեան անծանօթ ճամբաներուն մէջ, « Արեւելքի բարբարոս հորդաներու ջոլիւրէն » սպաննուած : Օրմանեան ալ ինկաւ իր դողդոջուն քայլերը տառապանքի ճամբուն վրայ արիւնած : Նոյն հայրենիքին համար ինկան երեքն ալ, ազատական կամ պահպանողական :

Մութին մէջ, անապատէն՝ կ'երկարեմ ձեռքերս քեզի, իմ բանաստեղծ եղբայրս, էութիւնս օծուած քու անմահ հոգիով, պիտի գամ վերցնել քու իտէալիդ դրօշը, նոյն խանդավառ խոյանքով, մեր սրբազան հայրենիքին գիրկը :

Ննջէ խաղաղութեամբ, էս պիտի դառնամ քեզի :

Մ Ե Ն Ե Լ Ի Ք

ԵԹՈՎՊԻՈՅ ՊԱՏԳԱՄԸ

Մ ի թով պացւոց գետերուն անդիւր կողմը եղող
Թեւերով հովանաւոր երկիր,
Որ ծովէն՝ պրտուեղէն նաւակներով
Ջուրի երեսին վրայէն դեսպաններ կը խրկէ:
Ով արագընթաց դեսպաններ, գացէք
Երկայնահասակ ու լերկ ազգին,
Սկիզբէն մինչեւ հիմա ահեղ ժողովուրդին,
Խիստ զօրաւոր ու ամենը կոխկոտող ազգին,
Որուն երկիրը գետերը կը կտրեն:
Ով աշխարհիս բոլոր բնակիչները,
Ու երկրի բոլոր բնակողներ,
Երբ որ լեռները դրօշակ կանգնուի՝ նայեցէք,
Ու երբ որ փող հնչուի՝ լսեցէք:
Քանզի Տէրը ինձի այսպէս ըսաւ,
Ես հանգիստ պիտի ըլլամ, ու իմ բնակարանէս պիտի նայիմ,
Խոտի վրայի պայծառ տաքութեանը պէս,
Ու հնձոց տաքութեանը մէջ ցողազին ամպի պէս:
Քանզի հունձքի ժամանակէն առաջ
Երբ որ ընծիւղը մեծնայ,
Ու ծաղիկը ազոխ ըլլալով հասնելու վրայ է,
Անիկա ձիւղերը յօտոցով պիտի կտրէ,
Եւ ուռերը պիտի փրցնէ, նետէ:
Անոնք մէկտեղ լերանց թռչուններուն
Ու երկրի գազաններուն պիտի թողուին,
Եւ թռչունները ամառը անոնց վրայ պիտի անցընեն,
Ու երկրի ամեն գազանները ձմեռը անոնց վրայ պիտի անցնեն
Ան ժամանակ զօրաց Տէրոջը՝
Երկայնահասակ ու լերկ ժողովուրդին
Եւ սկիզբէն մինչեւ հիմա ահեղ ժողովուրդին,
Խիստ զօրաւոր ու ամենը կոխկոտող ազգին՝

Որուն երկիրը գետերը կը կտրեն,
Զօրաց Տիրոջը անուանը տեղը՝
Սիոն լեռը ընծայ պիտի բերուի:

Մարգարէութիւն Նսայեայ, Գլ. ԺԸ.

Իրապէս անդնդային ու խորհրդաւքօղ աշխարհ մըն է Եթովպիան, Ափրիկէի Սև Լեռը, զագաթն ու պատմութիւնը մշտապատ և փայլակներով լուսաշող: Իր ստինքէն կը հոսի աստուածային Նեղոսը, իր կրանիթի լեռներէն են կտրուած դարաւոր Սփինքսն ու բուրգերը, իր վայրի անտառներուն մէջ կը մոնչեն առիւծն ու յովազ և փիղերը հոն կը քալեն համբարատար ու ահարկու գնացքով: Կոկորդիլոսն ու գետածին, վիշապն ու բորենին, հոն կը զեռան, կը հոնչեն, կը սողան ու կը վայեն: Սակայն ամեն բլուրի գագաթ խաչը կը բարձրանայ, խորհրդանշիչ կրօնքի ու խաղաղութեան, ճիշտ Հայաստանի նման, ու հոս ալ հաւատքը եղած է այն հաստատուն ապառաժը որուն վրայ փշրած են դարերու համայնաջինջ կոհակները: Եւ ո՞վ չի գիտեր Սաբայի թագուհիին և Սողոմոնի աւանդավէպը, հարաւի չքնաղ դշխոյն, որ մեծ իմաստունին համբաւէն շլացած, նուէրներով հոտաւէտ իւղերով ու Ոփրիի ոսկիներով գնաց Քանանու երկիրը: Հոն Սողոմոն Մաքէտայի հիանալի գեղեցկութեան զարնուած, ուզեց գրաւել սիրտը, սակայն թագուհին անդրդուելի մնաց: Սողոմոն մեծ խնձոյք մը սարքեց արեւեկան ամեն կարգի համադրմաներով ու ընթրիքէն վերջ հրաւիրեց Մաքէտան որ իր քով մնայ: «Կը մնամ պայմանով որ զիս չի բռնաբարես» պատասխանեց հպարտ թագուհին: «Պատուոյ խօսքս կուտամ որ քովէս կոյս պիտի մեկնիս ըսաւ Սողոմոն, եթէ քու կարգիդ խոստանաս բան մը չի գոյնալ ինձմէ: Այսպէս համաձայնեցան: Քիչ վերջը թագուհին որ ծարաւ էր, պալատին աղբիւրէն ջուր խմեց, զսր տեսնելով իմաստունը գոչեց «Ինձմէ ջուր գողցար հետևաբար խոստումէս ազատ կացուցիր զիս»... և Մաքէտա յղացաւ ու Եթովպիա վերադարձին զաւակ մը ծնաւ, Մենելիք անուն, Քրիստոսէ 1000 տարի առաջ:

Մայրը որ հրէական կրօնքը ընդունած էր, ղրկեց զայն Սողոմոնի որ կըթեց զայն ու դարձուց Եթովպիա: Այս արքան եղաւ Մենելիք Առաջին, որմէ կը սերի Մենելիք երկրորդ կայսրը:

Այս գողտրիկ աւանդավէպը, որ Երգ Երգոցի շեշտն ու

անուշութիւնը ունի, ժողովրդային գրոյցներուն հետ հասած է մինչև մեր օրերը, եթովպական հիմնարկութեան վրայ աղօտ լոյս մը սփռելով: Սիրավէպէն վերջ սակայն այդ երկրին պատմութիւնը ամբողջ բաղխումներու ու խորտակումներու արիւզանգ շղթայ մը եղած է, արքաներ յաջորդած են արքաներու, Քրիստոսի կրօնքը թափանցած է մինչև մթաստուեր խորքեր ու եղերերգութիւնը տեսած է խաչին ու Մահիկին պայքարներուն հետ, բիւրաւոր նահատակներու արեամբ ներկելով խաւարակուռ Ափրիկէն: Հոս ալ նոյն նմանութիւնը մեր պաշտելի Հայաստանին: Անոր համար եթովպական պատմութեան գլխաւոր գծերը կը փորձուիմ թարգմանովի զետեղել հոս բացատրելու համար այն տպաւորութիւնները որ կը պատկանին յիշատակներուս այս մասին:

— « Մաքէտա մեռաւ 986 ին Քրիստոսէ առաջ և Մենելիք Ա. գահ բարձրացաւ: (Այս թագունին է որ իր յաջորդներուն հրամայեց փակել արքայական արիւն կրող բոլոր իշխանները Տէպրա Տամօթ լեռան վրայ քաղաքական մրցումներու և պատերազմներու առջև առնելու համար:) Անկէ վերջ մինչև Քրիստոսի 550 թուականը եթովպական պատմութիւնը գրեթէ անծանօթ կը մնայ:

« 550 ին Սր. Ֆրիւմանս սկսաւ քարոզել քրիստոնէութիւնը: Այս սուրբը նաւաբեկեալ մըն էր, որ տեսած էր իր եղբօրմէն զատ բոլոր միւս ընկերներուն սպաննուիլը: Երկուքին կեանքին խնայած էին իրենց անտիպական հասակին մեղքնալով ու մանաւանդ զեղեցկութեան, և տարին զանոնք Աքսում (մայրաքաղաքը) Ապրէհա թագաւորին, որուն քիչ առեւնէն վստահութիւնը գրաւեցին և որ մեծ պաշտօններ տուաւ իրենց: « Սբ. Ֆրիւմանսի ազդեցութեամբ նոր կրօնքը տարածուեցաւ առանց արիւնահեղութեան: Միայն հրեայ իշխան մը Տիւնաան անուն, որ 520ին յափշտակած էր Արաբիոյ մէջ եթովպական իշխանութիւնը սպաննել տուաւ Նակրանի (Եէմէնի հին մայրաքաղաքին) կառավարիչը, կինը և 540 քրիստոնեաներ: Այս մարտիրոսներուն վրէժը առաւ Քալէպ յաղթական թագաւորը: Քալէպ իր արքայական թագը զրկեց իբր նուէր Երուսաղէմի տաճարին և ինք հրաժարելով վանք քաշուեցաւ մեր Տրդատին պէս, իր հետ տանելով միայն ջուրի գաւաթ մը և պառկելու փսիաթ մը: Այս հարստութիւնը տեւեց մինչև 900 թուականը, երբ գահուն վրայ Տէլ Նաատ մանուկ

Թագաւորը ելաւ: — Քրիստոնէութիւնը չ'ընդունող հրէաները քաշուած էին դէպի Սէմիան ուր անկախ թագաւորի մը կը կառավարուէին: 900ին այս գահուն վրայ էր Յուդիթ, փառասէր կին մը որ որոշեց շնջել Սողոմոնի յաջորդները: Յաջողելով գրաւել Տէպրա Տամօթ լեռը, ուր կը փակուէին արքայական արիւնի իշխանները Մաքէտայէն ի վեր, զանաք բոլորն ալ մորթել տուաւ: Մանուկ արքան Տէլ Նաատ յաջողեցաւ փախչիլ Շօայի նահանգը, ուր ճանչցուեցաւ իբր վեհապետ: — Յուդիթ և իր յաջորդները թագաւորեցին Աքսումի մէջ մինչև 1100:

« Սողոմոնի սերունդէն Տէլ Նաատի յաջորդները շարունակեցին տիրել Շօայի մէջ: 1268 ին Շօայի թագաւորն էր Իքօն-Ամլաք և այդ ատեն Տէպրա-Լիպանոսի հոչակաւոր մեհաստանին հիմնադիրը Թէքլա-Հայմանութ վանականը, որ Ապունայի (եպիսկոպոսի) հանգամանքով կը կառավարէր քրիստոնեայ եկեղեցիները, որոշեց եթովպական գահուն վրայ բարձրացնել վերստին Սողոմոնի սերունդը: Յաջողեցաւ ալ, սակայն Իքօն-Ամլաք ստիպուեցաւ մեծամեծ զոհողութիւններ ընել: Թաքլա-Հայմանութի ատեն որոշուեցաւ որ եթովպիոյ Ապունան (եպիսկոպոսը) միշտ Աղեքսանդրիայէն պիտի ընտրուէր:

« Ամտա-Սիօն իշխեց 1512—1542 պատերազմեցաւ և հրպատակեցուց հրէաները, ետ մղեց մահմետականները և գրաւեց Զէյլան: Այս արքային ժամանակ սկսան խաչին ու մահիկի կոիւնները, որ 500 տարի պիտի տեւէին: Դաւիթ շինգերորդ ստիպուեցաւ ետ մղել Էմիր Մուֆֆուտի յարձակումները, որոնք վերսկսան Մօհամէտ Կրանյէն, որ ինգբզինքը Թուրքիոյ Սուլթան Սիւլէյման Բ. ի հարկատու հռչակելով գրաւեց Հարարը և Թրքական օգնութեամբ մտաւ եթովպիա, տասնևինը տարիներ կողոպտեց և աւերեց երկիրը: Առաւ Շօան, Թէկրէն, այրեց Անթօթօն և Աքսումը, և ստիպեց Դաւիթը ապաստանել Տէպրա թաքոր լեռան վրայ: Քաղաքային պատերազմն ալ վրայ հասաւ և Դաւիթ ամեն կողմէ յաղթուեցաւ: Միջոցները հատած, այլ ոչ յուսակտուր, Դաւիթ ափ մը մարդոց հետ ապաստանեցաւ բարձր լեռներու վրայ ու Բորթուկալցիներէն օգնութիւն խնդրեց: Ու մեռաւ առանց օգնութիւնը ստանալու մինչ Թուրքերը արդէն տէր Զէյլայի և Մասաւայի կը գրաւեն ամբողջ ծովեզրը, Սուաքիմէն մինչև Պէրպէրա:

Քլօտիոս Բ. յաջորդեց հօրը, 18 տարեկանին (1540): Թուրքերը տեսնելով կայսեր փոքր տարիքը, որոշեցին զարնել և միանգամ ընդմիշտ վերջացնել Եթովպիան: Սակայն պատանի իշխանը երեք յաջորդական յաղթանակներով ետ մղեց ու եթովպական վերադարձնումին նշանը տուաւ: Բորթուկալի թագաւորէն խնդրուած օգնութիւնն ալ հասաւ վերջապէս, Վասքօ Տէ կամայի անդրանիկ զաւկին հրամանատարութեամբ, որուն նաւատորմիդը վոնտեց Թուրքերը Սուաքիմէն ու Մասաուայէն, ջնջեց Թուրք տորմիդը, և 500 մարդով իր եղբայրը զըրկեց Քլօտիոսին միանալու:

Վերջապէս Մոհամէտ Կրանյը սպաննուեցաւ ու Թուրքերը ստիպուեցան ետ քաշուիլ: Այս կռիւներուն յաջորդեցին կրօնական խռովութիւնները, կաթողիկոսեան եւ եթովպական եկեղեցիի կողմնակիցները զարնուեցան իրար: Այս անիշխանական վիճակը կը տեւէ մինչեւ 1853 թէոտորոս երրորդ, բոնապետ ալ ասպետական կայսրը, որ անխնայ կը նուաճէ ու կը ջարդէ խռովարարները և Աքսումի մէջ կ'օծուի « արքայ արքայիցն Եթովպիոյ »: Արիւնի մէջ կը խեղդէ իր դէմ լաւուած դաւադրութիւնները: Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ հետ կ'ուզէ զաշնադրութիւններ հաստատել: Նաբոլէոն Գ. դեսպան կը զրկէ իրեն 1862ին, սակայն Անգլիացիներ անպատասխան կը թողուն իր դիմումը: Կայսրը բարկացած բանտընետել կուտայ Մասաւայի անգլիական հիւպատոսը՝ Քամբրուն: Այս լուրը առնելով Անգլիացիք պատուիրակութիւն մը կը զրկեն հիւպատոսին ազատ արձակումը պահանջելու համար: Կայսրը այդ պատուիրակութիւնն ալ կը բանտարկէ և հին օրէնքի մը վրայ յենլով իբր բանտարկեալ պատանդ կը պահէ Եթովպիա գտնուող բոլոր եւրոպացիները: (Այս միջոցին է Տիմոթէոս Սափրիչեանի « երկամեայ ուղեւորութիւնը ի Հապէշաստան », Եսսայի պատրիարքէն ղոկուած՝ Անգլիոյ խնդրանքով, որ միջամտէ բանտարկեալներուն ազատ արձակման համար, այլ ապարդիւն:)

Բանակցութեանց ձախողելուն վրայ Անգլիա 15000 հոգինոց բանակ մը կը զրկէ Սըր Նաբիէրի հրամանատարութեամբ, որ կուգայ Մակտալան կը պաշարէ, ուր ապաստանած էր Թէոտորոս 5000 հոգիով: 1863ի աւագ ուրբաթ օրը եթովպական բանակը կը յաղթուի: Կայսրը կ'առաջարկէ անձնատուր լինել պատուաւոր պայմաններով, կը մերժուի: Ասոր վրայ Թէոտորոս յուսակտուր, հաւաքեց իր մնացած զօրքերը և ըսաւ թէ

որոշած էր մինչև մահ կոռւիլ և թէ անգլիական գնդակներէ վախցողները ազատ էին մեկնիլ իր քովէն: Շատերը մեկնեցան վատօրէն: 16 հոգի միայն մնացին կայսեր քով ու նախընտրեցին կտոր կտոր ըլլալ անգլիական գնդացիներէն: Մինակը կանգուն՝ իր հաւատարիմ ծառային Ուալտա Կապրայի հետ, ու չիյնալու համար թշնամիին ձեռքը, թէոտորոս իր ուղեղը պայթեցուց միջնաբերդին միացող աւերակներուն վրայ: Հակառակ իր խիստ նկարագրին՝ քաջ մըն էր ան և կը մարմնացնէր եթովպական ցեղին խրոխտութիւնը:

Կը յաջորդէ Եօաննէս՝ որ կը յաղթէ եգիպտացիներուն ու Խտիլին զաւակը գերի բռնելով, իբր պատիժ, ճակտին վրայ սուրով խաչի նշանը կը գծէ: 1881-1883 Ֆրանսա կը գրաւէ Օպօքը (Ճիպուղին), Անգլիա Զէյլան, Պուլահարը ու Պէրպէրան և Իտալիա Մասաւան: Եօաննէս չ'ընդդիմանար իտալական զրաւման, պայմանով որ ծովեզրը միայն պիտի մնար: Իտալացիք հակառակ իրենց խոստման սկսան յառաջանալ դէպի ներքնաշխարհ: Փորձեցին կայսեր դէմ ապստամբեցնել Շօայի թագաւորը Մենելիք, սակայն Մենելիք նուրբ դիւանագէտ, մտիկ ըրաւ իրենց, ընդունեց բերուած նուէրները այլ... տեղէն չի շարժեցաւ: Այս միջոցին կայսրը զբաղած էր երկիրը պաշտպանել Մէհտի Մուհամմէտի դէմ, որ ամբողջ Նուպիան գրաւած, ու կօծամ հասած էր: Եօաննէս յարձակեցաւ ու յաղթեց Մէհտիին, սակայն պատերազմին մէջ ինկաւ քաջաբար: Իտալացիք օգտուած էին Եօաննէսի դժուարութիւններէն և վերագրաւած Տօկալին և Շօայի թագաւորը որ կը նախատեսէր իր մօտաւոր բարձրացումը ի գահ կայսերական, ստորագրած էր անոնց հետ Ուշալիի դաշնագիրը: Մենելիք Բ. Սողոմոնի սերունդէն, կայսր հրատարակուելուն պէս Իտալացիք եթովպիոյ վրայ թեւարկութիւն յայտարարել փութացին հիմնուելով Ուշալիի դաշնագրութեան 17 բդ. յօդուածին վրայ որուն իտալերէն բնագիրը կ'ըսէր, « Ն. Վ. եթովպիոյ կայսրը պարտաւոր է օտար տէրութեանց հետ իր բանակցութիւնները վարել իտալական կառավարութեան գործակալներու ձեռքով, այլ եթովպական բնագիրը, « կրնա'յ » կ'ըսէր փոխանակ պարտաւոր էի: Մինչև 1894 Մենելիք զբաղեցաւ ներքին թշնամիները նուաճելու եւ կայսրութեան միութիւնը ամրապնդելու: Իտալացիք սակայն կը յառաջանային դէպի երկրին խորերը եւ գրեթէ ամբողջապէս գրաւած էին Թիկրէի

նահանգը: Մենելիք այդ պահուն իմացաւ միայն դաշնադրու-
թեան իտալական բնագրին իմաստը, զոր արդարացի բարկու-
թեամբ չեղեալ անվաւեր հռչակեց և Րաս Մանկաշան զրկեց
Պարաթիէրի զօրապետին դէմ, որ ետ մղելով Եթովպացիները,
յաջողած էր գրաւել Ատտուան: Մինչև այդ ատեն արինահնգու-
թեան առջև առնելու համար Մենելիք վճռական քայլ մը առած
չէր: Ուզեց միջորդութեանց դիմել ու նոյն իսկ Գերմանիոյ
կայսեր նամակ մը ուղղեց « դարերէ ի վեր այլակրօններու
ծովին մէջ կղզիացած Սրբազան Եթովպիոյ համար » իր բար-
եացակամ միջամտութիւնը խնդրելով:

Նամակը առանց բացուելու ետ զրկուեցաւ իրեն:.

1893 Սեպտ. 17ին ուղղեց Եթովպական աղզին իր հռչա-
կաւոր պատգամագիրը, որուն հետեւեալ մասերը հոմերական
երգի մը սարսուռն և տպաւորութիւնը կը թողուն:

— « Թշնամի մը կտրեց անցաւ ծովը: Բռնաբարեց մեր
սահմանները, կործանելու համար մեր հայրենիքն ու կրօնքը:
Ամեն բանի հանդուրժեցի և երկար ատեն բանակցեցայ մեր
այնքան տառապած հայրենիքին նոր վիշտեր ինայելու հա-
մար: Այլ թշնամին կը յառաջանայ շարունակ, ու խլուրդի
պէս մեր ժողովրդոց և երկիրներուն հիմը կը փորէ: Հիմակ
այլ եւս բաւական է: Ս. Երրորդութեան օգնութեամբ որոշած
եմ պաշտպանել մեր հայրենիքը, և զօրութեամբ ետ մղել յար-
ձակողը որ խօսք հասկնալ չ'ուզէր: Թող ան որ կտրիճ է ըն-
կերանայ ինծի, և ան որ ուժ չունի թող աղօթէ մեր ջանքերու
յաջողութեան համար: Թող ոչ մի'ն ետ մնայ, թող ամենքը
քալեն իրենց հայրենեաց և երգիքին համար:

40,000 զօրաց գլուխը անցած անձամբ, կայսրը թայիթու
կայսրուհիին ու Րաս Մաքոնէնի հետ, յառաջ քալեց եւ
ջնջեց Մաթէօր Թօգէլլիի զօրասիւնը: Մաքոնէն գրաւեց
Ատտուան: Իտալացիք բանակցիլ ուզեցին: Մենելիք 23000000
ֆր. ի տուգանք մը պահանջեց եւ իտալիոյ երկրակալական
բաղձանքներէ հրաժարումը: Քրիսթիի նախարարութիւնը, որ
դժուար կացութեան մը մէջ կը գտնուէր, հրամայեց Պարազիէրի
սպարապետին յարձակիլ Մենելիքի վրայ և ամեն գնով յաղ-
թութիւն մը տանիլ:

Զօրավարը գիտնալով հանդերձ թէ անկարելի էր յաղթել,
ստիպուեցաւ հնազանդիլ նախարարական հրամանին: Արդիւնքը
եղաւ իտալական ջախջախումը: 10,000 իտալացի սպաննուած

կամ վիրաւոր, 7000 զերի. 2 դրօշակ եւ 72 թնդանօթ, Պօր-
միտա եւ Արլիմօնտի զօրավարները մեռած, Ալպէրթօնէ, զօրա-
պետը վիրաւոր ու զերի: Ատոռայի յաղթանակին յաջորդեց
Ատիս Ապապայի դաշնադրութիւնը, որով Եթովպական կայ-
սրութեան ամբողջական անկախութիւնը կը ճանչցուէր ու կը
ջնջուէր Ուգալիի դաշնագիրը:

* * *

Իտալիոյ վրայ տարած յաղթանակէն մինչեւ իր մահը,
հիանալի գործունէութիւն մը եւ նրբագոյն դիւանագիտութիւն
մը ցոյց կուտայ Մենելիք: Ամեն յառաջդիմութեանց սիրահար,
կը ձեւափոխէ երկիրը՝ իր անունը հոմանիշ կ'ըլլայ աստուա-
ծային ու մարդկային արդարութեան, ներքին պառակտում-
ները կը դադրին ու « գայլ ու գառնուկ միասին կ'արածին »
ինչպէս կ'ըսէին հին նահապետական ժամանակները:

Աշխարհի մեծ ազգերը լիազօր դեսպաններ կ'ուղարկէն
իրեն, որ կը հմայուին խափշիկ վեհապետին վարուելակերպէն:
Քաղաքներ կը կառուցանէ, ճամբաներ կը բանայ, կը թուլատրէ
որ երկաթուղիի գծերը վերելակէն դէպի ափրիկեան Զուիցե-
րիոյ բարձունքները ու բլուրներուն ու լեռներուն զազաթը սո-
ղոմոնեան հոյաշուք տաճարներ կը կերտէ, զազաթնին ոսկե-
նշոյլ խաչը բարձրացուցած յաղթապանծ: Իր կեանքին շըր-
ջանը եթովպական ոսկեղարը կ'ըլլայ: Սակայն ինչ որ հիա-
նալի է, յաղթական այդ արքային վերաբերումն է մեր տարա-
հալած ցեղին զաւակներուն հանդէպ: Մեծ կոտորածներուն
սարսափէն հալածական Հայերը կուգան խմբովին, քիչ ատե-
նի մէջ կը վարժուին տեղական կեանքին ու լեզուներուն ու
Մենելիք զրկաբաց կ'ընդունի զանոնք իր երկրին մէջ: Չէ՞ որ
անոնք ալ բաղդակից էին երբեմնի եթովպացիներուն, իսլա-
մին սուրէն զարնուած: Կը դայրանայ որ անսիրտ Եւրոպան չի
միջամտեր հայկական մարտիրոսագրութեան վերջ տալու հա,
մար:

« Ինչո՞ւ սահմանակից չե՛մ թուրքիոյ որ ե՛ս յարձակէի
անհաւատներուն վրայ », կը գոռայ քանի անգամ Յուդայի
ցեղին ծեր Առիւծը: Իր ճիպուղիի երկայացուցիչը, Սքինըրի
բսածին նման ծեր Եթովպացի փրկիստիան Աթօ Ժօզէֆ, իբր
պատուիրակ Պուլիս կերթայ, Մենելիքին կողմէ Համիտին:

Համիտ կը հարցնէ Աթօ Ժօղէֆին թէ Հայեր կայի՞նք եթովպիոյ մէջ ալ: Աթօ Ժօղէֆ կը պատասխանէ թէ կա՛նք մէկ երկու հարիւր հոգի: « Մէկ երկու հարի՞ւր », կը բացազանչէ Համիտ, « բայց միայն երե՛ք Հայ բաւական են աշխարհ մը տակն ու վրայ ընելու: 1903 ին, Գաբրիէլ Նորատունկեանի վարչութան օրով Օրմանեան Պատրիարք իմ խնդրանքիս վրայ եթովպիա ղրկեց իբր « այցելու հովիւ » Մկրտիչ քահանայ Չլդատեանը, իր ընտանիքը Սելանիկի հրդեհին կորսնցուցած վշտահար արմաշական մը, որ վերջէն ազգին համար զխուռն քարիւղ թափելով ինքզինքը պիտի ողջակիզէր Տիգրանակերտի կոտորածներուն վաղորդայնին: Աբրահամ Բարթող, Ալեքսանդրիոյ թաղականութեան ատենապետը, ազգին կողմէ իբր նուէր, Քրիստոսի Գերեզմանին սատափաղարդ հիանալի մէկ մանրանկարը ղրկած էր Մենելիքին: Արեւելքի հնագոյն ու մարտիրոս եկեղեցիի պատուիրակը կը ներկայանայ կայսեր և կ'ընդունուի մեծ տէրութեան մը դեսպանին արժանավայել պատրիւներով: Մեծ դեսպանները մեծարժէք նուէրներ կը բերէին Մենելիքի, գոհարներ ու նարահնար հրազէններ: Չլդատեան իր հետ ունէր շիրմի մը մանրանկարը, ու փոքրիկ շիշ մը Ս. Միլոոն: Մենելիքի կը ներկայանայ Ատիս Ապապայի Հայ գաղութին Հայ մեծերուն բնկերակցութեամբ:

Կայսրը կ'իջնէ գահէն ու երկիւղածութեամբ կը ծնրադրէ Գերեզմանին առջև, մինչ հայ քահանան Հայութեան խաչը բարձրացուցած կ'օրհնէ գայն, երախտագէտ արցունքներով:

Կեանքին վերջին տարիներուն սակայն անհունապէս տառապեցաւ Մենելիք: Թայիթու կայսրուհին մանչ գաւակ մը տուած չէր իրեն գահուն յաջորդելու համար, ու Մենելիք կը նախազգար իր մահուան վաղայաջորդ օրուան ներքին խռովութիւնները, որ պիտի գային պառակտել եթովպիոյ միութիւնը և առիթ պիտի տային արտաքին միջամտութիւններու, իր այնչափ պայքարներով կերտած կայսրութիւնը կորստեան անդունդին տանելով:

Ուօլլօյի երկրին Բաս Միքայէլ, մահմետական իշխանի մը գաւակ, և մահմետական ինք ալ՝ թէև երեւութապէս և առ

ահի քրիստոնէութիւնը ընդունած, ամուսնացած էր Մենելիքի աղջկան հետ և զաւակ մը ունեցած Լիճ Եասու անուն: Այդ մանուկ թողը իր քով բերել տուաւ, ու որոշեց զայն հոչակել իր գահուն յաջորդ:

Աչքի առեւ ունիմ եթովպական ժողովուրդին այդ պահուն իր ուղղած պատգամագիրը, իր անդամալոյծի անկողնէն և չեմ դիմանար զայն օրինակելու հոս, իբր մեծ կայսեր ու մեծագոյն հոգիի մը վերջին յիշատակը: Այդ պատգամագրէն քիչ վերջը Մենելիք կ'երթայ խառնուելու իր հայրերուն, ինք երկրորդ Սողոմոն, ու իմաստնագոյն աւելի:

ՊԱՏԳԱՄԱԳԻՐ ՎԱՍՆ ԼԻՃ ԵԱՍՈՒՅԻ, ԺԱՌԱՆԳ ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ ԳԱՀՈՒՆ

Յուդայի ցեղին առիւծը յաղթեց:

Մենելիք Բ. ընտելալն Ասուծոյ, արեայ արեայիցն Եթովպիոյ
Մեր սիրեցեալ ժողովուրդին,

Ողջոյն:

Շնորհակալ ենք Ամենակարող Աստուծոյ, որ մեզ թուլատրեց
կառավարել խաղաղութեամբ մեր երկիրը:

Մեր թագաւորութեան պարծանքը ժողովուրդին մեզ հանդէպ
ցոյց տուած սէրն է:

Նուիրեցինք կեանքերնիս մեր ժողովուրդի բարգաւաճման հա-
մար:

Եւ եթովպիոյ երջանկութիւնն ու զարգացումը մեր վարձատ-
րութիւնը եղաւ:

Մեր կեանքին նշանաբանը Սողոմոն իմաստունին սա խօսքը եղաւ.
« Թողէք ձեր գործերը Յաւիտենականին և ձեր նպատակները պիտի
իրագործուին »:

Հոս պատիւ կ'ընծայենք բոլոր անոնց, որ օգնեցին մեզի մեր
ձեռնարկին մէջ, անոնց որ շի զլացան իրենց աջակցութիւնն ու
արիւնը հայրենեաց խաղաղացման համար, անոնց որ օտարէն եկած
վտանգին ժամանակ, սրացան դէպի սահմանապաշտպան, մեր նախնիք-
ներուն ժառանգութիւնը, մեր երկրին ամբողջութիւնը, ու մեր
ընտանեկան պատիւը պաշտպանելու համար և անոնց, որ խաղաղե-
ցումէ վերջ, զոհեցին ինքզինքնին գործով, ամրապնդելու շէնքը,
զոր բարձրացուցինք այնքան երկար տարիներու ժամանակամիջոցին:
Ձեզի համար, իմ շատ սիրական ժողովուրդս, որ ձեր սիրով, նուիր-

րումով և անձնազոհութեամբ, աջակցեցաք մեր թագաւորութեան երջանկութեան, աստուածային օրհնութիւնը կը հայցենք ձեզի համար:

Մենք ամեն ինչ ըրինք մեր հայրենիքը արդիական քաղաքակրթութեան երկիրներու աստիճանին բերելու համար, սահմանները ճշգեցինք, և այնպիսի բարեփոխումներ ներմուծեցինք, որ Աստուծոյ օգնութեամբ՝ մեր երկիրը օրինակ հանդիսանայ ամբողջ Ափրիկէի մէջ: Թուլտարեցինք որ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը գայ միանալ մեր հնամենի քաղաքակրթութեան: Մեր կարեւրն ըրինք իւրացնելու համար եւրոպական քաղաքակրթութեան լաւագոյն մասերը, և միշտ նոյն ընտրանքը պիտի ընենք:

Մեծ եւրոպական պետութիւններէ շրջապատուած, որ Ափրիկեան երկիրները եկած են, բերելու համար Եւրոպայի լոյսը մանկութեան մէջ գանուող ժողովուրդներու, մենք պարտինք մեր կարգին, խոհեմութեամբ, օգնել այդ ժողովրդոց քաղաքակրթութեւում:

Աստուծոյ վրայ ունեցած մեր վստահութիւնը, օգնեց զմեզ Եւրոպացիները մեզի բարեկամացնելու. ու միասին անոնց հետ, կ'աշխատինք ամայութիւնները ծաղկած երկիրներ դարձնելու համար:

Մեր գործը շատ աւելի դժուար է քան թէ անոնցը: Մեր յաջողութեան համար, պէտք է որ խաղաղութիւնն ու ներգաշնալութիւնը տիրեն մեր մէջ: Պէտք է որ ձեռք ձեռքի տանք, մէկ նպատակի համար, — *Մեր հայրենեաց ժողովուրդին:*

Մենք երէկուան ժողովուրդ մը չենք: Մենք հնամենի ազգ մըն ենք: Պատմութիւն մը ունինք դարաւոր: Բոլոր աշխարհի աչքերը մեր վրայ կը նային: Եւ տեսնեն մեր գործերը, ու մեզմէն մեծ գործեր կ'սպասեն: Պիտի ցուցնենք զմեզ արժանի ուրիշներուն յարգանքին, արժանի՝ մեր անցեալին:

Սակայն բարի թագաւորի մը հոգը միայն իր կեանքի ժամանակամիջոցին բարիք գործել չէ՛. նա պարտի մտածել նաեւ ապագան: Պէտք է որ իր կառուցած շէնքը մնայ կանգուն նաեւ անոնց համար, որ պիտի գան իրմէ վերջ: Պէտք է որ խաղաղութիւն ու համաձայնութիւն ձգէ ժառանգ իր յաջորդներուն: Պէտք է որ ժողովուրդը պահէ իր անունն ու լաւ յիշատակը:

Անոր համար, որպէս զի ամրապնդենք այն, որ Աստուած օգնեց մեզի ընելու, որոշեցինք հռչակել, թէ ընտրեցինք իբր մեր յաջորդը կայսերական գահուն, մեր սիրելի թողը, Լիճ Եասուն: Ամեն բան ըրինք, կրթելու համար զինք ժողովուրդին սիրով, կրթելու օրինապահութեան և արդարասիրութեան մէջ, և վստահ ենք թէ

ամեն բան պիտի ընէ, շնորհիւ ամենակարող Աստուծոյ, մեզմէ վերջ
ձեզ լաւապէս կառավարելու համար: Անձնուիրութիւնը, սէրը և
հպատակութիւնը որ ցուցուցիք մեզի, վստահ ենք թէ պիտի փո-
խանցէք անոր: Նմանապէս վստահ ենք, թէ այս յայտարարութիւնը
մեր բոլոր հաւատարիմ հպատակներուն սիրտը ուրախութեամբ
պիտի լեցնէ, անոնց, որ ամեն բանէ աւելի հայրենեաց պատիւը և
փառքը կը սիրեն:

Ատիս-Ապապա, 27/7/1908

* * *

Ձի տըրուեցաւ ինձ տեսնել զինքը: Սակայն ամեն Տիրէ
Տափա, Հարար կամ Ատիս Ապապա ելլելուս, լսեցի իր մեծ
անունը երկիւղածութեամբ ու սիրով արտասանուած: Դեկտ.
15ին 1915 փակեց աչքերը, համաշխարհային պատերազմէն
մէկ տարի առաջ:

Քանի անգամ զացի արքայական պալատը, իր մար-
մինը ամփոփող մատուոին առջև հիացումէն շլացած՝ աչքե-
րէս արցունք մը սրբելու: Ու դեռ կը տեսնեմ՝ նահապետ ու
յաղթական կայսեր ալևոր դէմքն ու անուշ ու բարի աչքերը,
ան որ մարդասպանի մը մահապճիռը արձակելէն վերջ, գահէն
վար կ'իջնէր, ու կ'աղերսէր, որ կեանքը շնորհեն իրեն,

Սև այլ հոգիով լուսասփիւռ վեհապետը,

« Երկայնահասակ ու լերկ ժողովուրդին,

« Խիստ զօրաւոր ու ամենքը կոխկոտող ազգին

« Որուն երկիրը գետերը կը կտրեն,

« Եւ որ Զօրաց Տէրոջը անուանը տեղը

« Սիոն լեռը ընծայ բերաւ ».

իր սքանչելի կեանքն ու քրիստոնեայ կայսրութիւնը, և որ
կոտորածէն ու սուրերու սարսափէն հալածական Հայութեան
զաւակները իր հայրական գի'րկը ընդունեց, անոնց նոր հայ-
րենիք մը պարգևելով:

Մ Ե Ն Ե Լ Ի Ք

Խաւարակուռ Ափրիկէի կուրծքին վրան,
Ուր հորիզոնը կ'երկարի՝ դէպ' ովկիան,
Ըմբոստ լեռներն ուր ամայքէն կը թռչին
Ամբաւութեան,

Հնչեց մէկ օր ձայնն « Առիւծին Յուդայի »
Որոտուժի նման գոռաց մէկ վայրկեան,
Սարսուռ մ'առին անապատներն ամայի
Եւ անսահման:

Փայլակնացայտ նայուածքն իբրեւ Արամազդ,
Կայծակին շողն առաւ իրեն զերդ մական,
Ու ծնրադրեց իրմէ մեծ մէկ Աստուծոյ,
— Ազատութեան:

Ցեղերու մութ, անկերպարան քառսէն,
Ծնունդ տուաւ իր մեծագօր կայսրութեան,
Ու խորտակեց Ատուայի մէջ մոլորուն
Սէզ Եւրոպան.

Զինկաւ երբէք: Մնաց միշտ վէս ու հսկայ,
Մէկ օր միայն իր հուր աչերն մոայլեցան,
Ու լացաւ ան բաղդին վրայ հեռակայ
Հէք Հայութեան:

Ճակատն օծուած Հայուն անմահ միւռոնով,
Գիրկը բացաւ տարահալած մեր ցեղին,
Եւ զգացինք մեզ անծանօթ իր գորով,
— Գութի՛ ոգին...:

*
* *

Արշալոյսներն իբրեւ պսակ քու ճակտին,
Հանգչէ՛ անդորը, արդ հայրենեացդ ախոյեան,
Որ կեանքիդ մէջ սլացար անուշ ու անգին
Անմահութեան:

Արծեւեթոյնըդ ամպերէն վեր կ'ապրի՝ դեռ,
Ու ցեղդ հիօր՝ պիտի ապրի՝ յաւիտեան,
Պիտի գոռան անտառներուդ մէջ շանթերն
Ազատութեան:

Ճիպուղի.

ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

մեն եթովպացի՝ դատաւոր ծնած է: Որոշ օրինագիրք մը գոյութիւն չունի: Վէճ մը, դատ մը, կոիւ մը ունիս որ և է մէկուն հետ, քաղաքը, գիւղը կամ անապատին մէջ, դէմդ ելլող առաջին եթովպացին կը կեցընես գոչելով.

« Պա՛ Մենեիիք » (յանուն Մենեիիքի): Անցորդը, որչափ ալ որ ստիպողական գործ ունենայ՝ պարտաւոր է կենալ անշարժ, ստանձնել դատաւորի հանգամանքը, ունկնդրել երկու կողմին և վճիռ մը արձակել՝ դարձեալ « յանուն Մենեիիքի »: Եթէ դատը կնճռոտ է, երկու կողմէն բնիկ փաստաբաններ կ'ընե՛րկայանան, որ իրենց երգող լեզուին բոլոր գանձերը կ'սպառեն համոզելու համար դատաւորը: Ամէն խօսք իրենց մշտաշարժ լեզուին մէջ հատու փաստ մը կը դառնայ, երբեմն կը գոռան, նոյն իսկ կ'արտասուեն: Իրարու դէմ գրաւի կ'ելլեն:

— « Կ'երդնում որ ի՛մս է իրաւունքը, և ապացուցանելու համար խօսքերուս ճշդութիւնը, թող կ'որսնցնե՛մ՝ հրացանս եթէ սուտ կը խօսիմ: »

— « Ե՛ս ալ կ'երդնում թէ իմս է իրաւունքը և հրացանս ու ջորի՛ս գրաւ կը դնեմ իբր ապացոյց խօսքիս ճշդութեան: »

Ու ճարտասանական հեղեղները կը հոսին, գրաւները աստիճանաբար կը բազմապատկուին, նիստը, աւելի ճիշդը կանգնումը կրնայ տեւել ժամերով, մինչև որ յոգնին, քրտնին և հեւասպառ դառնան: Վայրկենական դատաւորը՝ ստիպուած է մտիկ ընել երկու կողմին, հարցաքննել, մոլորեցնել, ու վերջապէս վճիռը արձակել « յանուն Մենեիիքի »: Անկէ վերջ միայն կրնայ շարունակել ճամբան,

Իբր յատկանշանական՝ երկու մանր պատմութիւն կը յիշեմ, որ յիշատակներուս մէջ անջնջելի մնացած են:

Ֆիթավրարի Աբթա Կօրկիս, զինուորական մըն է ու շատ տարիներէ 'ի վեր պատերազմական նախարար: Մաքուր համբաւ մը ունի և իրեն համար կարելի է ըսել « միակ անկաշառելի բարձրաստիճան եթովպացին »: Շատեր փորձած են

նուէրներով ներկայանալ իրեն: Ծայրաստիճան քաղաքավարութեամբ ընդունած է զիրենք և նուէրները: Սակայն նոյն օրն իսկ երկու վաճառականի գնահատել տալով նուէրներուն փոխարժէքը եթովպական օղակ ոսկիի ձեւով, իր մէկ թիկնապահին ձեռքով կը զրկէ նուիրատունին, ըսելով թէ « պատեւրագմական նախարարը շատ գոհ մնաց ձեր ընծաներէն եւ ի փոխարէն կը խնդրէ որ դուք ալ ընդունիք այս փոքրիկ յիշատակը »: Ֆրանսայի դեսպան Մ. Պրիս պատմած է ինծի ասիկա եւ շատերն ալ հաստատած են: Արդ Աբթա Կօրկիս բնածին տաղանդ մը ունի իբր դատաւոր, ու Մենելիք շատ անգամ իրեն կը զրկէր կնճռոտ դատերը վճռելու համար:

Օր մը երկու հազարապետներ վիճելով, կռուելով, ահագին խուճերով մը կ'ելլեն Մենելիքի առջեւ: Մէկ հազարապետը գիշերը երազ մը կը տեսնէ, իբր թէ միւս հազարապետին կնոջ հետ անպատշաճ վիճակի մը մէջ գտնուած է: Առտուն այդ երազը կը պատմէ միւս հազարապետին և ընկերներուն, կատակի ձեւով եւ առանց նպատակի: Միւսը սաստիկ կը զայրանայ եւ Մենելիքէն բարձրագոյ աղարուծիւն կը պահանջէ: Մենելիք շուարած, երկուքը միասին կը զրկէ Աբթա Կօրկիսին, յանձն առնելով որ ինք դատէ խնդիրը. Աբթա Կօրկիս համբերութեամբ մտիկ կ'ընէ երկուքն ալ, ու վերջապէս կը դատապարտէ զըժբաղդ երազատեսը:

« Ծնութիւն գործած ու վատահամբաւած ես, հետեւաբար պէտք է որ քու ամենէն աւելի սիրած մէկ առարկադ իբր տուղանք յանձնես անիրաւեալ կողմին: Ըսէ՛ ունեցածներուդ մէջ ի՞նչ բան ամենէն մօտն է սրտիդ: »

Դժբաղդ մարդը շուարած աչքերով ջորիին կը նայի, հիանալի կենդանի մը արծաթեայ ու ոսկեղօծ կազմածքներով, որ հոն կեցած էր: « Աշխարհի վրայ այս ջորին կը սիրեմ ամենէն աւելի » կը մրմռայ: Աբթա Կօրկիս խորամանկ ժպիտով մը գեղանի կնոջ ամուսինին կը դառնայ և « Առ ջորին հեծիր ու մեկնէ՛ » կը հրամայէ: Դատը շահելուն համար հպարտ ու փքացած հազարապետը կ'աշտանակէ ազնիւ կենդանիին վրայ ու քսան քայլ կը հեռանայ, երբ Աբթա Կօրկիս ետ կը կանչէ ու կը հրամայէ որ վար իջնէ ջորիէն ու կենդանին իր տիրոջ դարձնէ:

« Իր երազին մէջ որչափ իրական հաճոյք որ զգաց դա-

տապարտեալը, դուն ալ անոր համահաւասար երջանիկ եղար։
Յանուն Մենելիքի՝ դատը վերջացած կը հռչակեմ....:

* * *

Քաֆայի թագաւորը ապստամբած էր «արքայից արքային»
դէմ, ու Մենելիք երկար տարիներու արիւնհանդ կռիւներէ
վերջ, Րաս վալտա կօրկիսի ձեռքով յաջողեցաւ նուաճել ու
գերի բռնել ապստամբ արքան։ Հնամենի սովորութեան համա-
ձայն, գերի թագաւորը, շղթայակապ, ու կռնակին վրայ խո-
շոր քար մը առած, պարտաւոր է ծնրադրել կայսերական դա-
տարանին մէջ, ուր Մենելիք շրջապատուած իր աւագանիէն,
պիտի դատէր ու պատիժի վճիռը տար ապստամբին դէմ։

Քաֆայի թագաւորը հոն էր շղթայակապ ու խոշոր քա-
րին ներքեւ ընկճուած Մենելիքի առջեւ՝ որ բարկութենէն կայ-
ծակնաշող աչքերը չորս կողմ կը դարձնէ։ Նախարարներն ու
աւագանիին, կանխելով կայսեր մտածումը.—

« Ի մահ 'ի մահ ապստամբը » կը գոռան։

Մենելիք կը ցնցուի, կ'իջնէ վար գահէն, կ'ուղղուի դէպի
ընկճուած ըմբոստ արքան, իր ձեռքով քարը վար կ'առնէ
կռնակէն և հատիկ հատիկ, յուզումէն դողացող ձայնով.

— « Ելի՛ր, եղբայր իմ, կ'ըսէ, ինծի համար՝ իմ շողոքորթ
նախարարներս ու աւագանիս քեզմէ շատ աւելի յանցապարտ
են որ կը մղեն կայսրը՝ իր յաւիտեանս միջոցին՝ յանցաւոր մը
դատելու ու մահուան վճիռ արձակելու »:

... Ու Քաֆայի թագաւորը մինչև իր մահը հլու և հաւա
տարիմ հպատակ կը մնաց Սողոմոնի յաջորդին։

Ու մտածել լի է այդ նահապետական երկրին մէջ հիւպա-
տոսական դատարաններ հաստատուած են, ուր եւրոպեան
օրէնքն ու փաստաբանները նետած են իրենց ցանցապատ լա-
բիրինթոսները, ու թռչնակներու ճողոթին ու ափսոսանքով
մոռնչիւնին հետ, քիչ առնէն ալ պիտի չի լսուին սիրելի ու
նուիրական բառերը —

« Պա Մենելիք »....:

Ռ. ՈՐԲԵՐԵՆՆԵ 1900

ՍԱՀՄԱՆ ԱԳԻԾԸ

(Անցնելէ առաջ մեծ պատերազմին յիշատակներուն, չեմ գիտեր ինչու աչքերուս առջեւէն կ'անցնին Իզմիրի գեղածիծաղ օրերը, այնչափ տրտմանոյշ Մայիսներով արփաւէտ : Այն կեանքէն քանի մը ժողովուած երգի բեկորներ կը հասնին ինծի տակաւին, կը ծաւալին էութեանս մէջ ու կը վրդովեն հոգիս : Ու կարապին պէս, որ պիտի փակէ աչքերը, այն տողերը կը կրկնեմ — Սահմանագիծ վերնագրին տակ — քանի որ քայլերուս առջև անդունդ մը կը բացուի, և այնպիսի երգեր, կեանքիս մէջ այլևս պիտի չի կրնամ երգել երբէք :)

1

Ե Ր Կ Ր Ա Գ Ո Ւ Ն Տ

Մութին մէջէն ան խօլարշաւ
Կո՛ւրծքը ընկճած ովկիանին տակ,
Կը բոլորէ՛ զէրօն ամբաւ
Կոյր օրէնքի մը հպատակ :

Էութիւնը հալած կ'եռայ,
Կը թաւալի ինք իր վրան,
Ու ցնցուելով մերթ կ'երեւայ
Ամայութեան մէջ անսահման :

Այլ օրէնքը կը պահէ՛ զայն,
Իր ծիրին մէջ, յար նոյն միջոց,
Արփին կեդրոնն է յաւիտեան,

Զուր կը ժայթքէ անդուսպ լավան,
Անդունդը զո՛ւր բանայ իր ծոց,
Արդէն գծուած է իր ճամբան :

Կեանքն ալ ըլլար թող անոր պէս
Կեանքը յաւերժ մոլթին ընկեր,
Ու վաղանցուկ գիշերէն վերջ
Կուրծքն արշալոյս մը բորնկէր:

Կրակոտ սրտով մնար յաւէտ,
Արեւոտ յոյս մ'իրեն կեդրոն,
Հոգ չէ՛ թէ այդ երանաւէտ
Կեանքի ծիրը ըլլար գէրօն:

Հմայքն հօօր ամայութեան
Թող չի հանէ՛ր զայն իր ճամբէն,
Իղձ ու փափաք չունենա՛ր ան,

Ու միամիտ սուրար, եռա՛ր
Մինչև ընկճէ՛ր անլոյս շիրմէն,
Երազներու մէջ բոցավառ:

Իզմիր

2

Դ Ե Ղ Ձ Ա Ն Ի Կ Ս

Երջանի՛կ ես ինձմէ իմ հէ՛ք զեղձանիկ
Բացիր աչերդ ու վանդա՛կը տեսար դուն,
Դեռ չի սիրա՛ծ գարնան բուրումն ու ծաղիկ
Կեանքը չ'ապրած թոփէներով ոստոստուն,
Սընարիս քով հատար տրտում ու մենիկ:

Գոնէ Մայիս մը չանցուցի՛նք միասին,
Հատա՛ր անուշ, մելամաղձիկ շեշտերով,
Ծաղկին սէ՛րը երգեցիր դու տրտմազին,
Զուր խնդրելով խանդաղատանք ու գորով,
Բազը ողբա՛լ որոշած էր քեզ բաժիւ:

Աչքերըդ բաց՝ կարծեցի թէ կ'ապրիս դեռ,
Երբ շարժեցի՝ կամացուկ մը ինկար վար,
— Գինովցե՛ր է ըսի մտքէս անտարբեր,
Առի, կուրծքըդ դողդոջ, սիրտըդ կը հեւար,
Ու ձեռքիս մէջ հատար մենիկ, անընկեր:

* * *

Երջանի՛կ էր սակայն իմ հէք դեղձանիկ,
Բացաւ աչքերն ու վանդա՛կը տեսաւ ան,
Ձգգաց Մայիս, արև, բուրու՛մ ու ծաղիկ,
Սիրոյ ցաւեր իր կուրծքին տակ չ'այրեցան,
Ու չի տուին ճակտին խորշոմ ու ալիք:

Կարծեց գուցէ թէ կեանքն ե՛րգ մ'է մենաւոր,
Ցած նախանձը չի խափանե՛ց ձայնն իրեն,
Կեղծ մտերիմ՝ մը չի պատռե՛ց սիրտն անոր,
Ու գերծ բաղդին մըրիկներէն հովերէն
Գնաց յածիլ եթերին մէ՛ջ հեռաւոր:

Ես կը մնամ սիրտըս լեցուն յոյսերով,
Ու կը համրեմ հոգւոյս տենջերն անցեալին .
Երգ չունիմ ես, շեշտերըս ցուրտ ու թոթով
Ես չի հատած ինձմէ առաջ կը հալին:
Կը գալարիմ մոռացումըդ յիշելով...:

Իզմիլ

3

Ժ Ա Մ Ա Ց Ո Յ Ց Ս

Մտերմութեան հին յիշատակ
Մերթ կուրծքիս վրայ իմ մանկային
Բաբախեցիր սրտիս հետ տաք
Երբ ժաւերը խուսափէին
Երազներով լեցուն համակ:

Եկար հետքս օտար երկիր
Ու մտերի՛մըս եղար դուն,
Ցաւած կեանքիս իմ կարեկիր,
Ու գերդ հրեշտակ հսկող արթուն,
Զիս մենաւոր չի թողուցիր:

Կ'ըսէիր թէ վիշտը կ'ա՛նցնի
Սլաքներուդ հետ յամբընթաց,
Կուգան օրեր նոր, յուսալի,
Եւ աչքերուս արտասուաթաց
Օր մ'արշալոյսը կը փայլի...

* * *

Երջանկութիւնը մոոցուց քեզ,
Սլաքներըդ ալ չե՛ն դառնար,
Ու չեմ՝ յիշեր հին հրակէզ
Բոպէները լուռ, վշտահար,
Որ այրելով անցան կեանքէս:

Ալ չեմ համրեր թուոյ վայրկեան,
Թէեւ կուրծքիս սեղմած հիմակ,
Քեզ, անցեալի մտերմական
Իբրեւ անոյշ սուրբ յիշատակ,—
Ես արդ ժպտիմ անհունութեան:
Իզմիր 1899.

Գ Ի Ի Ղ Ի Ս Ճ Ա Մ Բ Ա Ն

Կեանքի նաւակն հետք չի թողուց իր ետին,
Մոռացումը առաւ ինձմէ ամեն բան,
Հին երազներս ամպերու պէս կ'անհետին,
Յիշատակն ալ կ'անցնի երգի մը նման:

* * *

Հոգիս սակայն կը յիշէ՝ քեզ,
Դուն ծաղկաւէտ գիւղիս ճամբան,
Ուր քալէինք գառնուկս ու ես,
Դէպի պուրակն ու բուրաստան,
Անմեղուծեան երազին պէս:

Ու քովիկէդ դողդողազին
Սահէր աղուոր վճիտ առուն,
Մերթ կամուրջին ու մերթ մարգին
Տակ պահուելով կ'երթար հեռուն,
Ամայութեան իբրեւ ոգին:

Բարակ, նիհար քանի մը ճիւղ
Կը զատուէին վտիտ բունէդ,
Մին կը դիմէր դէպ՝ անշուք գիւղ,
Կը տարածուէր, կ'ըլլար անհետ,
Բոլորելով խրճիթն ու հիւղ:

Մին մագըլցէր բլուրն ՚ի վեր,
Միւսը կ'իջնէր ձորակէն վար,
Ուր ուռնին կուտար ստուեր,
Ու սըինգն իր երգը կուլար,
Զոր կրկնէի՛ն գարնան հովեր:

Զմրան ալ երբ ձիւնն սպլիտակ,
Կը գտնէր մեզ շուրջ թոնիրին,
Անհետ կ'ընէր իր ծալքին տակ
Մեր հին գիւղին վտիտ ուղին,
Ինչպէս մարգերն ու մանիշակ:

* * *

Տաշուած քարէ ուղիղ ճամբան
Կը տանի զիս արդ ի ծովափ,
Կը ճմլըւի՝ հոգիս սակայն,
Մտածումով մը հրատապ,
Ու կը թռչիմ հին մանկութեան:

Հոն՝ փակ թէև՝ սակայն աղուոր
Ու երգնագե՛ղ էր հորիզոն,
Հմայքներով լի բիւրաւոր

Անմեղութի՛ւնը խայտար հոն
Ճամբուն վրայ ոլոր մոլոր:
Մին՝ մագլցէր բլուրն ի վեր,
Միւսը կ'իջնէր ձորակէն վար,
Ուր ուռնին կուտար ստուեր,
Սրինգն ալ իր ե'րգը կուլար,
Զոր կրկնէի՛ն գարնան հովեր:

* * *

Կեանքի նաւակն հետք չի թողուց իր ետին,
Մոռացումը առաւ ինձմէ՛ ամէն բան,
Հին երազներս ամպերու պէս կ'անհետին,
Յիշատակն ալ կ'անցնի երգի՛ մը նման...
Իզմիւր

5

Հ Է Ր Պ Է Ր Թ Ս Բ Է Ն Ս Ե Ր *]

Կ. Շաիրենեան բարեկամիս յիշատակին.

Խորխոտ ու վէս Ալպիոնի բարձունքին
Վերեւ կեցած կը նայի
Կը սևեռի՛ լուռ դարերու անձկագին
Եւ անդունդին ամայի:
Ովկիանը կը թաւալի ոտքին տակ,
Կոհակներու կուռ շղթան
Կ'ուզայ փշրել... Կը մտածէ ան մինակ
Հիմա տխուր ու անձայն,
Ընկերները գացին և ինք առանձին
Մեռած դարու մեծ հսկան,

[*] Այս քերթուածը գրեցի, երբ 1907 դարը մեռած էր այլ մտքի հսկան կ'ապրէր տակաւին:

Հեգնոտ ծիծաղ մը փակցուցած շրթունքին
Դեռ կը կենա՛յ անսասան:

* * *

Կ'ապրի՛ ան դեռ, ոչ մի՛ն անոր չափ սակայն
Սիրեց շիրիմն ու դափնին,
Մեռած կրօններն ու աստուածներն հնուլթեան
Սիրտն ընտրեցին իր բազին:
Եւ ինք կանգնած դարերու վրայ փլատակ
Ցնորագերծ իր հոգին
Խորհող միտքի յուզումներով բովանդակ
Հարցերն ուղղեց անդունդին...
— « Ինչո՞ւ, ի՞նչպէս... »: Մեծ անհունը սակայն լուռ,
Անարձագանգ թողուց զայն,
Չեփիւռն հեծեց, — « Ահա արեակն ու փրփուր,
Կեանքն ալ անոնց է նման »...:

* * *

Կ'ապրի ան դեռ ու ճակատովն իր ճաղատ,
Կը մտածէ՛ անձկագին,
Կը դիտէ զո՛ւր երկինքը գորշ, միզապատ,
Ու կը յառի՛ կոհակին.
Ամբաւէն սոսկ վարագոյրով մը զատուած,
Դեռ աչքկապո՛ւկ կը խաղայ,
Ձի՛ յիշեր թէ ինք հիւլէ՛ մ'է՛, Ան՝ Աստուած,
Ան՝ Յաւիտեանն, ինք՝ տղայ:
Չերգեր բնաւ, այլ կ'որոտայ, անգիտակ՝
Թէ ձայները աշխարհին
Դեռ չի հասած ամբաւուլթեանն անյատակ,
Քիչ մը հեռուն կը մարին...

* * *

Կ'ապրի ան դեռ, ու մտածել թէ կրնար
Երագներով ծաղկահիւս
Սահի՛լ ինչպէս վտակները դողահար,
Կարկաչաճայն, սիրայով,

Եւ կամ հողի կրնար զաւակ մ'ըլլալ ան,
Հիւղակին մէջ ամփոփուած,
Ու մրափե՛լ լուռ ժամերուն զիշերուան,
Պատըոյգի մը դէմ առկայծ
Ու սեղմելով ճակատն յոգնած, ալեւոր,
Իր սիրելեացը կուրծքին,
Ննջէ՛ր մինչև մեծ Բուենը գար ու անդորը,
Հանգչեցընէ՛ր իր հոգին:

* * *

Կ'ապրի ան դեռ բարձունքին վրան անսասան,
Ու գէպի վե՛ր կը նայի,
Իր աչքերը Անծանօթը չի տեսա՛ն
Անդունդներն ալ ամայի
Իր հարցերուն արձագանգը չի բերի՛ն...
Կ'զգայ թէ կ'արճ է ճամբան,
Է՛հ, անշշուկ կ'անցնին օրերն ու տարին,
Կը մօտենայ իր վախճան:
Իր մեկնումէն առաջ սակայն գոնէ տա՛ր,
Հին երազներն հրավառ,
Ու միամիտ հոգիներու վշտահար
Երջանկութի՛ւնը ե՛տ տար...:

Իզմի

6

Ա Ռ Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Մ

Արշալոյսին հետ բոցավառ ու բոսոր
Ժպիտն ու յոյսն էիր կեանքիս մանկային,
Ու գէպի քե՛զ կ'երկարէի իմ անգօր
Թեւերն, Աստուա՛ծ սիրակապոյտ Մայիսին:

Ամեն տեղ դուն կը ցոլալիր ժպտագեղ,
Մերթ Աղանի, ու մերթ Ծերուկ մը ժպտուն,
Այլ ինձ համար Յիսուսն էիր միշտ անմեղ,
Ինձ պէս մանուկ, Մօրըդ գի՛րկը սիրասուն...:

Ու կ'ուզէի անցնիլ կապոյտն հորիզոն,
Քովըք երգել, չի հառաչել յաւիտեան,
Կը յուսայի գտնել քնար, երա՛զ հոն,
Մշտածիժ աղ աշխարհ մ'առանց միժուլեան:

※
* *

Տարիները գացին... ու Դուն հեռացար
Հատիկ հատիկ երազներըս խամբելով,
Շուրջրս կ'իյնան վարդ ու տերև զարկահար,
Ու ճակատիս կը զարնէ ցուրտ աշնան հով:

Ա՛խ, երանի չի գիտնայի՛ թէ աշխարհ
Կուրծքը հուրով ինձպէս հիւլէ՛ մ'է չնչին,
Ամայութեան մէջ սուրացող անբարբառ,
Որ կը դիմէ մուլթ, սառուցիկ ոչնչին...:

Կը դողայի մերթ ովկիանէն մոնչող,
Պատրանքն անցա՛ւ, պիտի սառի օր մ'ալ ա՛ն,
Ձայներ լռե՛ն պիտի, մարդն ալ զառնայ հող.
Ու զուն միայն, պիտի մընա՛ս յաւիտեան...

Կապոյտին մէջ վնտոեցի մերթ Քու պատկեր,
Դիտուելուն արդ վի՛հը բացաւ անդնդոց,
Ու կորուսի՛ Քեզ, մանկութեա՛նն իմ լ՛նկեր,
Կասկածներու ովկիանին մէջ ալեկոծ:

Կ'ուզեմ հանգչիլ, մտածումներն այս ահեղ
Թողո՛ւլ կ'ուզեմ ժպտին առջև նուազկոտ,
Բոպէ՛ մը դէլթ մանկանայի և անմեղ
Փափաքներըս ե՛տ զառնային ինծի մօտ...:

Դիշերին մէջ այս ահաւոր ու տրտուծ,
Դարձի՛ր, անուշ երազ կեանքիս մոլորուն,
Օ՛հ, մի՛նա՛կ եմ քեզ կ'աղաչե՛մ անզաղորում,
Դարձի՛ր Աստուած իմ մանկայի՛ն օրերուն...:
Իզնի՛ր

Ք Ն Ա Ր Ի Ն (²)

Ծանօթ. — «Քնար՝ համաստեղութիւն մըն է շրջապատուած Շնիկ, Մեծ և Փոք Արջ, Վեշտղ և Կոյո համաստեղութիւններէն: Քնարին պայծառագոյն տատոյն է Վեկա, որ 120 դար ետք՝ մեր հիւսիսային բևեռի աստղը պիտի ըլլայ»:

Քամիլլ Ֆլամարիոն.

Շնիկին խուլ հաչիւններէն քիչ մը վեր,
Ու քիչ մը հեռուն Արջերէն, որ կը մտածեն լուին,
Դրացի մեծ Վիշապին, անեղ ու գալարուն,
Քնար, դուն կը դառնաս պտոյտն յաւիտենից:
Որո՞ւ քնարն ես դուն, — է՛հ, թերևս մոռցուած,
Ո՛վ կը հպի լոյսէ ու շողէ թելերուդ,
Կոյսէն հեռու, որ միշտ քեզ կը նայի անձկոտ,
Կարծես կուլա՛ս, այնչափ աղօտ, աղւոր, թրթռուն:

Ու վրադ կը փայլի Վեկան, կապո՛յտ,
Վեկան, սիրտը անոր, որ սիրեց չի սիրուած,
Վեկա՛ն, քովդդ թերևս արև մ'անհուն,
Իսկ հոս՝ կաթիլ մը լոյս, նայուածք մը հրեշտակի:

... Բայց կը լացնե՛ս զիս, Քնա՛ր,
Դու երբեմն գեղեցի՛կ երևցար ինծի.
Արդ՝ յիշատա՛կ մոռացումին ահաւոր,
Անդնդային, անվերադարձ օրերուն:

Կը ցոլանաս վերէն ովկիանին մէջ մոնչող,
Անհունութիւն մ'հեռու՝ դուն կը ժպտի՛ս անոր,
Կը մեղքընա՛ս անոր, գուցէ մեր կեանքին ալ,
Որու միմունջ նուաղ՝ կ'անհետանա՛յ, կ'անցնի՛:

Մեր մէջ անդունդ մը կայ մեզ իրարմէ զատող,
Սակայն շողերդ հոգիս կ'այլեն ամեն գիշեր,
Ու ես որ շուտ պիտի հատնիմ, կը մեղքընա՛մ,
Յուրտ անդունդներն ու լուռ մինակութիւնն յաւերժ

(²) Արտասանուած առաջին անգամ Իզմիր Իթասէր ընկերութեան հանդէսին:

Քեզի սոսկում չե՞ն տար, Քընա՛ր, ու գիշերն ամայի
Սարսուռ չի՞ տար հոգւոյդ:

Բայց չէ՛, թերեւս երբեմն, երբ արևոր Աստուած
Ձանձրացած իր անհուն կեանքէն, որ իսեա՛յ է և իսեա՛յ չունի,
Կ'անցնի քովէդ ար,
Եւ իր նուրբ մատներով,
Որոնցմով շողը, ծաղիկն ու ժպի՛տը ստեղծեց,
Մոռցուած երգ մը կը զարնէ,
Երգն հին յաւիտեանին,
Յիշատակի երգն իր տխուր,
Երգը մինակութեան...:

Ե՛ւ կամ թերեւս Քնարն ես Կոյսին·
Որ հրեշտակ մը սիրեց,
Ու չի սիրուած մեռաւ.
Տիեզրի մէկ անկիւնն,
Անհունութեանը մէջ,
Ուր լո՛ւռ է ամէն բան...:

Կամ Քնարը բոլոր անոնց,
Որ չ'երգեցի՛ն հոստեղ,
Զսպուած հառաչներով, կանո՛ւխ,
Սև հոգը գրկեցին...
Կամ թէ Քնարը բողոքներուն
Տառապած ազգերու,
Գիշերներու անվերջ,
Կամ Քնա՛րն ես փշրած վաղուց
Անտէր, մինա՛կ թողուած

*
* * *

Բայց չէ՛, դեռ կը յիշեմ, դեռ տառներկու տարուան,
Երբ դեռ ծիծա՛ղ էի, նախկին սիրով առի
Օր մը երգեցի՛ր դուն ու ես հեռուն
Մտիկ ըրի երգիդ ու ցաւագին լացի...

Այն օրէն ետք այլ ևս դուն չ'երգեցի՛ր բնաւ
Անդունդը մրմռաց ինծի երգը անյուսուլթեան,
Ճակատագիրն ալ սև ամպ մը քաշեց իմ և քու մէջ, Քնար,
Ամպը սև մոռացման...

Այն օրէն ետքը մերթ կայնած ծովի մը քով,
Խո՛ւլ հեգնութիւն , մտիկ ըրի կոհակներու խռով,
Պատկերդ անոնց մէջ կը ցոլար շատ գիշերներ,
Բայց դուն հոն ալ, ափսո՛ս, հոն ալ չէի՛ր երգեր...:

Որոնեցի շատ անգամ փրփուրին մէջ ալեհեր,
Կայծ մ'արշալոյս քու վառած հին հրդեհին յիշատակ,
Ու չի գտայ ու զգացի թէ կեանքս ինձմէ կը սահէր,
Խտէալիս տեղ կ'անցնէր անէութիւնն անյատակ:

Հիմակ հեգնել սորվեցայ պատրանքները աշխարհին,
Զի ցնցեր զիս ծովն անեղ իր ամեհի սարսուռով,
Անհունին դէմ իսկ խրոխտ, անտարբեր է իմ հոգին,
Երջանիկ եմ ես մինակ, իմ մեղանուշ երգերով:

Հարիւր քսան դար ետք բեւեռին վրայ սառնուտ,
Պիտի երթաս լսել խուլ մոինչը հովերուն,
Հոն ուր ոչ ծաղիկներ կը փթթին ոչ շուշան,
Ուր գիշերն երկար է, լռութիւնն ալ անհուն:

Դուն բեւեռին վրայ ու ես շիրմիս խորէն,
Դուն ամենքը պիտի դիտես, ես ալ գուցէ զգամ,
Երբ բնութիւնն շարժի ու մըրիկներ գոռան,
Լոկ երկուքնիս անշա՛րժ պիտի ըլլանք, երբ կը շարժի՞ն հա-
մայնք...:

Երգէ՛ Քնար, հնչէ՛ երգը անհունութեան,
Կուրծքիդ վրայ ալ եթէ ինձ պէս էսկներ կան,

Կրկնէ անոնց ալ թէ կեանքն աշխարհի վրայ,
Վիհի մը դո՛ւն է լոկ, դուռն ճամբուն մթու թեան,...

Կուրծքիդ վրայ ալ եթէ ծով մը կը մոնչէ
Իմ բարեւներս անձկոտ անո՛ր ալ հաղորդէ,
Էս հոս ծովէն հեռու՝ ծովին քաշեմ՝ կարօտ,
Ամպ մը ծովէն ծնած, որ մօրը չի՛ դառնար:

Իմ էութեան խորէն քեզ կը գոռամ՝ ի զո՛ւր,
Գնա՛, Քրնա՛ր, դարձիւր պտոյտըդ յաւիտեան,
Տիեզերքը լա՛յն է, դուն երազուն, ազուոր,
Աշխարհի վրայ ովկիանն ու տառապողն մինա՛կ թող մոնչեն...
Իզմիր.

8

Փ Ա Փ Ա Ք

Ո՛չ, թաղարիս խամրած ծաղիկ,
Վերափթթիլըդ չե՛մ ուզեր,
Թող չի դառնա՛ն գարնան հովիկ
Ու հոգիիս մարած յոյսեր:

Ինծի մնաց լոկ մի երազ,
Միակ փափաք մ' երանաւէտ,
Պատրանքներու մէջ վաղահաս
Դեռ կը մխա՛յ, կ'այրի՛ յաւէտ:

Սին բաղձանքներ գտան վախճան,
Մին կը մնա՛յ դեռ նուաղկոտ,
Անուշ, ամբիծ, անդաւաճան
Մտերմութեա՛ն քաշեմ կարօտ. . .
Իզմիր.

Ա Ն Վ Ե Ր Ա Դ Ա Ր Ձ

Գարունները միշտ հինե՛րն են,
Վարդածիծաղ ու բոցանոյշ,
Ամպեր կապոյտ, աչքեր մեղոյշ,
Գինովութի՛ւն մը կը բուրեն:

Այեակներ նո՛ր են յաւիտեան,
Վաղն արշալոյսն է նոր դարուն,
Վիշտեր սրտէն փախչին հեռուն
Ու միանան հին մթութեան:

Երազանքի քա՛ղցր են օրեր,
Լոյսով, բոյրով շաղուած յաւէտ,
Կեանքի ուղին միշտ արփաւետ
Ծաղիկներու մէջն է պահուեր:

Գետը պղտոր չէ՛ ալ հիմակ,
Վճիտ ջուրով կը ծաւալի
Լուսնկային զերդ հայելի,
Լճակի պէս անդո՛րր համակ:

* * *

Հոգին սակայն չո՛ւզեր հաւտալ,
Ամեն բան կե՛ղծ կուգայ կարծես,
Մութին մարող ասուպին պէս
Կ'ուզէ ինք ալ մութի՛ն երթալ:

Կը վերածնին հին գարուններ,
Թռչունները կուգան նորէն,
Վէս արծիւներն ալ ամպերէն
Կը սլանան աւելի վեր:

Կ'որոնեմ զուր ու սրտաբեկ,
Ձեզ չի տուի՛ գերեզմանին,
Շուրջըս համայնք վերածաղկին,
Մտերմութի՛ւն, հաւատք, ո՛ւր էք:

Իգմիտ

Տ Ն Ա Կ Ս

Բաղդը քեզ ալ ինծի նման
Մոխիր դարձուց ու քու քովիկ
Մենիկ թողուց վտակ, հովիկ,
Իրենց երգովը բաժանման:

* * *

Անտառներու մէջն էր անի,
— Մէկ քանի սիւն ու սեւ պատեր,
Մէջքերնին կոր, իրար բռներ,
Հին օրերու զերդ ծերունի:
Ու իր խարխուլ պատերէն վեր
Մագլցէին բաղեղն ու վարդ,
Ու կտուրին տակն իր զուարթ
Ծիծառներու կային բոյներ:

Մէկ սենեակ էր ու մէկ օճախ
Ու հեւացող լոկ մի ճրագ,
Ու կեանքն ալ որ կ'անցնէր արագ,
Մէկ իտէալ ունէր, աւա՛ղ...

Ժպիտներով լեցուն առկայծ
Մէկ վերջալոյս կը հատնէր հոն,
Ու կարմրագեղ մեր հորիզոն
Դալարներու մէջն էր փակուած:

Հին տնակին քովիկն ի վար
Կարկաչելով սահէր վըտակ,
Կ'երթար պահուիլ մարգերուն տակ
Սիրամիտունչ ու դողահար:
Ծիծառն անվախ կուգար իմ քով,
Ու ձմրան ալ ճնճղուկն անտէր
Իր փշրանքը ափէս կ'ուտէր
Ու կը թռչէր բիւր երգերով:

Ձիւնը երդիքը կը ծածկէր իրեն տակ,
Փոթորիկէն հիւղակն ամբողջ կը դողար,
Բայց մեզ ինչ հոգ, երբ ճարճատուն, մշտավառ
Օճախին մէջ՝ դեռ չի մարած էր կրակ:

Մէկ կանթեղը բա՛ւ էր մեզի,
Թէն ղեղին ու հեւացող,
— Փոյթ չէ՛ ստուերն՝ երբ լիաշող
Երանութիւնը կը հոսի...:

Այդ կանթեղին շուրջ խոսակիւն ճիչ,
Երազներս հոն ծընան զուարթ կամ տխուր,
Մայրս հոն տուաւ արագիլի մէկ փետուր,
Գրէ՛ ըսաւ, ա՛յս թող լինի քու գրիչ...:

Մէկ հիւղակը՝ մեզի բաւ էր
Թէն անշուք, խարխուլ ու հին,
Չմեռներու թէն քամին
Չայն տերեւի պէս կը շարժէր...:

Կանթեղին շուրջ ժպտուն աչքեր փակուեցան,
Սիրելիներ ծեր հիւղակը թողուցին,
Ու հոն երգող մնացին լոկ առանձին
Թափառիկ հոգն ու վտակը ողբաձայն...:

* * *

Կ'երազեմ՝ զո՛ւր աչքերըս փակ ու գրչին
Ձոր ինձ տո՛ւաւ սուրբ մայրենի
Սէրն՝ աղուոր օր մը գարձենի
Դեռ չի տուած իմ՝ հրաժե՛շտը վերջին,

Կ'ուզեմ՝ երգել, քեզ, իմ տնակ մանկութեան,
Երբ դուն իմ բիւր յոյսերո՛ւ պէս
Այսօր անշուք փլատակ մ'ես,
Ու կը մնաս մոռացումէն անբաժան...:

Ձի ղիմացար քեզ սիրողներն երբ դացին,
Կարօտդ զքեզ դարձուց մոխիր,
Երազիս պէս սին ու պատիւր,
Ու դուն մեռած՝ չես սպասեր իմ՝ դարձին...:

Այլ երանի՛, երբ ամենքը քեզ մոռցան,
Վտակ, հովիկ, քովըդ թռչին,
Ու փշրելէն ետք իմ գրչին
Անոնք զքեզ պիտի երգեն յաւի տեան. ։
Իզմիր

ՄԵՐ ԴԱՐԸ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՌՋԵԻ(*)

Հաւաքուեցան երկինքի մէջ
Բոլոր դարերը անցեալին,
Անոնք որ լսած էին « Եղիցի լոյսը »,
Անոնք որ տեսած էին մանուկ Մարդը,
Կիսամերկ, խորշոմ, ալևոր դարեր:

Ծոնեցան ինչպէս հովին տակ ցորենի հասկեր
Աստղերու բոյլերը սարսուռ զգացին,
Աստուած կուգար:
Ան կուգար նոր արևներ ստեղծելով,
Հսկայ ու միշտ ահեղ, վսեմ ու միշտ խոնարհ,
Ու տիեզերք կ'երգէր « Սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ... »:

Բազմեցաւ յաւիտենական գահին վրայ,
Ու յիշեց մեր աշխարհը,
Մեր մոռցուած հիւլէ աշխարհը,
Որ կը թաւալէր մութին մէջ:

Յօնքը պոստեց Եհովան,
Տիեզրին վրայ լռութիւնը թանձրացաւ,
— « Տասնեւիններորդ դարը թող գայ » գոռաց նա,
Ու հին դարեր ծոնեցան նորէն,
Հաւատքի, յոյսի, սիրոյ դարեր: ։

Ձեռքը Ռուսական մուշտակէ ձեռնոց,
Վրան տետոնեան փափուկ վերարկու,

(*) 19րդ դարուն համար, գրուած 1899ի վերջին օրերուն:

Երեսը փարիզեան շպար,
Սիրաբանելով մահուան հրեշտակին հետ,
Որուն դեղին գոյնը կարմրած էր հմայքէն,
Անգլուհիի յը պէս յառաջ անցաւ մեր դարը:

Միջին դարերը՝ վայրահակ թէև,
Յանկուլթեան սարսուռ մը անցաւ իրենց մէջէն,
Ճգնաւոր դարերը դողացին
Երբ մեր դարուն վճիտ ձայնը հնչեց,—

« Տէր, մարդկուլթիւնն յառաջ գնաց,
« Քու անունիդ նոր տաճարներ,
« Գիտուլթեան նոր վառարաններ,
« Երջանկուլթիւն տուի երկրին...:

Ընդհատեցա՛ւ յանկարծ իր ձայն սիրահունչ,
Ու դարերու պատկառելի ամբոխէն,
Աղաղակ մը վեր բարձրացաւ ողբագին,
Յիսուսի դա՛րն էր որ կուլար բարձրաձայն...:

Գունատեցաւ Աստուծոյ դէմքն ու հրային
Նայուածքով մ'ուր Արդարութիւնը կ'այրէր,
« Պատմութիւնը թող տայ վճիռը » գոռաց...:

Ու պատմութեան հրեշտակն եկաւ անողոք,
Հիւսիսի ցուրտ հովերուն պէս սառուցիկ,
Դէմքը ողորկ, իբրև մարմար անդգայ,
Ու քանի մօտ կուգար աղուոր մեր դարուն,
Գեղեցկութիւնն անոր կ'ըլլար փլատակ:

Շպարները թափեցան նախ այտերէն,
Ու նայուածքը մելանուշ,
Տեղի տուաւ բորենիի նայուածքին,
Ու պատռեցաւ ձեռքի մուշտակը փայլուն,
Տեսնուեցան զայլի թաթեր, ճիւղաններ,
Ուզեց ողբալ .. կարծես օձ մը կը շէշէր....

Երկինք՝ դողաց. արևները մարեցան,
Դարեր համայն մթուժեան մէջ թաղուեցան,
Յիսուսի դարը մնաց հոն վշտաբեկ,
— « Տէ՛ր, նոր դար մ'ալ սիրոյս համար », մրմնջեց:
Իզմիր

12

Կ Յ Կ Տ Ո Ւ Ր Խ Օ Ս Ք Ե Ր

* *

Ձեմ փափաքած ես բնաւ լացող ամբոյս մ'իմ վրաս,
Հասնելէս ետ չե՛մ ուզեր դափնիներու յիշատակ,
Բաւ է ինձ մէկ հողակոյս ամայութեան զէրդ երազ,
Ինծի բնկեր՝ մէկ գարուն, ու երգող՝ մէկ ծիծեռնակ:
Գօրեկիօ

Գիւղն ամայի ու տրտում էր այն գիշեր
Փոթորիկը կ'որոտար,
Ու փրփրած ծովն անդունդէն դուրս կը քշէր,
Մտրակելով անդադար.
Փրփուր-օձեր կը սողային մութին մէջ,
Երկինքն առած էր սաքսուռ,
Կոհակները փշրուէին բիւր, անվերջ.
Ժայռերու վրայ սայլասուր:
Ուռած ամպեր հեծկլտալով խուժէին,
Ծոցերնին լի՝ փայլակ, շող,
Դէպ՝ անորոշ մէկ անկիւնը անհունին,
... Երազներուս պէս մաշող... :

* *

Արշալոյսին՝ բայց կը փոխուի՛ն ամեն բան,
Բնութիւնն անվերջ ցաւ չունի՛,
Կոհակն՝ ալեակ պիտի ըլլայ սիրաձայն.
Մրրիկն ալ երգ թռչունի:

Երանի թէ հոգին ալ լոկ մէկ գիշեր
Յուզուէր, հանգիստ առնէր նորէն,
Ու հեռանա՛ր ցուրտ ամպերէն,
Երկրին, մոռնար և ալ բնաւ չի յիշեր... :

Վայրկեանները կարմիր են արդ ու տոգոյն,
Եւ անաւոր ու անլոյծ Քէն (X)
Մաս մըն ալ ա՛ն կ'առնէ կեանքէն,
Ու կը տանի անյուսուլթեան մոլորուն...:

* *

Կոհակները ամէն ափեր կը թրջեն.
Ալիք ալեաց կը հետեւին անդադար,
Ծովա՛կ, կայլակ մ'ալ դո՛ւն առ իմ՝ աչքերէն,
Արցունքս այրող այս ափերէն հեռո՛ւ տար...:
Իզոհր

13

Կ Յ Կ Տ Ո Ւ Ր Խ Օ Ս Ք Ե Ր

Յուսացի թէ այն գարունը երազուն
Պիտի տեւէր յաւիտեան
Ծերութիւնը դեռ չի հասած ազազուն
Իր ժամերով մենութեան:

Յոյսին աւակս անցաւ իր լոյս-հետքին հետ,
Յիշատակ մը չի թողուց,
Մին չի յիշեր իր ստուերը սիրաւետ,
ԸԱշխարհ մոռցած է վաղուց...:

* *

Գէթ մէկն ըլլար սրտի վիշտերն հասկըցող,
Ու գիտնար թէ հէք հայրենեաց
Կարօտովը ես կիսայրեաց,
Կը մխա՛մ հոս ու կը գնամ ի թաց հող:

Գէթ մա՛յրս ըլլար օրօրանիս քով լացող,
Մէկ մ'ալ երգէր անուշ օրօր,
Սիրատոգոյն ու մենաւոր
Աչքերէս ալ վազէր սիրոյ շաղն ու ցօղ:

* *

Սիրածներըս հատիկ հատիկ դարձան հող,
Եւ հոս մենիկ գերդ տարագիր
Հորիզոնը դիտեմ՝ անծիր,
Գուցէ մին կա՛յ սրտի վէրքերն հասկըցող...:
Իզո՛ր

14

Ս Գ Ա Ի Ո Ր Մ Ա Յ Ր

Ա. Ա. Հ. Մ.

Նոր գարնան հետ հոր ծաղիկներ բուրեցին,
Զեփիւռ, ալիք պար բռնեցին խանդավառ,
Բնութիւնը մոռացկոտ է... առանձին
Եւ անժըպիտ մնաց մայրը վշտահար:

Տարին կ'անցնի և աչքերով իմ աղօտ,
Զուր կ'որոնեմ այն դալկահար պատանին,
Ամայուլժիւն մը կը սառի հոգւոյս մօտ.
Յիշատակներ զիս դէպի վի՛հ կը տանին:

* * *

Անհունին դէմ ցցուած մենիկ նոճիկներ,
— Շիրմի խոշոր մոմեր սեւ սեւ մուխերով,
Վտակն անոնց քով երգելով կը սահէր,
Սիրահարկա՛ջ՝ զոր լսէի՛նք անխոռով...:

Զէի՛ն հասնէր հոն կոհակներ մորնչող,
Եւ ստուերին տեղ ցաւատանջ Պայրլնին,
Հովուուհի մը կը թափառէր սիրաշող.
Իր սրինգին նուազներով երկնային:

Հոն ամեն բան Արեւելքն էր սիրաբոյր,
Մեղկ գիշերներ ու լուռ ցաւեր սիրանոյշ,

Ուր հալէի՛ն սիրտն՝ հառաչող, աստղը՝ լուռ,
Ու ժամերը երազաւէտ ու քնքոյշ...:

■

Շուտ խաւրեցան ծաղիկ օրեր աշնան մօտ,
Նոր գարունը մեզ չի բերա՛ւ անոնցմէ,
Հիմակ այրող ցաւ մ'աչքերէս իմ՝ անձկոտ.
Արտասուքի հոսակ կաթիլնէր կը քամէ...:

Կը մտածեմ, շատեր կ'երգեն գարնան հետ,
Թիթեռնիկներ կ'ըմպեն ծաղկի ցօղն ու շող,
Հազիւ ապրած՝ գուցէ կ'ըլլամ վաղն անհետ,
Եւ ինծի հետ իմ՝ երազներն ալ մաշող...:

★ ★

Նոր գարնան հետ նոր ծաղիկներ բուրեցին,
Զեփիւռ, ալիք պա՛ր բռնեցին խանդավառ,
Բնութիւնը մոռացկոտ է... Առանձին
Եւ անժպիտ մնաց մայրը վշտահար:

Տարին կ'անցնի և աչքերով իմ աղօտ
Զուր կ'որոնեմ քեզ դալկահար պատանի.
Քեզ կը յիշեմ արտասուազին ու անձկոտ,
Երբ այրող ցաւը զիս վհին կը տանի...:

Իզմիր

ԾԱՂԿԱՆՈՅԻ ՆՈՃԻՆ

Ապակեպատ ծաղկանոցին մէջ լեցուն
Թաղարները շարուած էին քովէ քով,
Շուշան ու վարդ կը ծաղկէին գոնգոյն,
Թէև աշունն հասած էր ցուրտ երկինքով:

Արևն հազիւ ամպերէն վար կը մաղուէր,
Քամին կուլար իր տխրահունչ մեղեդին
Կը մօտենար ձմեռը ցուրտ, ալեհեր,
Ծաղկանց հոգին տանելու մուտ անդունդին:

Այլ այդ սիրուն արուեստական գարնան մէջ
Կը ժպտէի՜ն վարդ, մանիշակ իրարու,
Կը հեգնէին սարսուռներով բիւր, անվերջ,
Դուրսը հեծող փոթորի՜կը ահարկու:

Այդ ծիծաղկոտ ծաղիկներուն զրացի,
Անկիւնի մը մենութեան մէջ անընկեր,
Դալկատերև նոճետունկ մը ղիտեցի,
Լերան ծնունդ, զոր բաղդը հոգ կը նետէր:

Նկուն դիրքով, անշարժ ու լուռ, մահուան պէս,
Ճակատն հակած ծաղկանոցի փեղկերուն,
Օտար հողի տրտում զաւա՛կն էր կարծես,
Որ քշուած էր հոսանքէ մը մոլորուն:

*
* *

« Ինչո՞ւ տխուր ես » հարցուցի յուզմունքով,
Հոս տաքուկ օ՛դ կայ... ծաղիկնե՛ր քեզի մօտ,
Փոթորիկէն հեռու կեանքը անվրդով
Կ'անցնի բոյրի, սիրոյ կեանք մը անձկարօտ:

Նոճին շարժեց իր տերևներ դալկահար,
Հասակէս ցո՛ւնց մը սահեցաւ դադնագին,
Կարծեցի թէ լո՛իկ թէև անբարբառ,
Այլ մրմունջ մը կուգար մօտէն լժաղարին:

— « Զիս դարձուցէք հին լեռներուն ամեհի,
« Տարէք անեղ մրրիկներուն ցուրտ աշնան,
« Այս լժաղարի կեանքը կե՛ղծ է, ամայի՛,
« Տերևներըս փոթորկին տակ լժող չորնան:

Թող ունենամ գարնան՝ անձրև, ձմրան՝ ձիւն,
Ա՛խ, չե՛մ սիրեր գարուններ ու յաւիտեան
Զիպ՛տի՜ խամրին...: Զիս տարէք հին լեռներուն,
Ուր նոճիներ չունի՛ն փականք ու պատեան...:

Կը սիրեմ հոն խաղալ հետը փոթորկին,
Ելիկիւղ չի' տար հոն ամպին շանթն ու կայծակ,
Հեգնոտ դիտեմ պիտի հեղեղն զայրազին,
Որ կը սուրա՛յ դէպի անդունդն անյատակ...:

* * *

Քանի մը օր անցաւ. զացի հոն նորէն,
Ծաղիկները բացուել էին ժպտագին,
... Մենիկ անկիւնն զրկուա՛ծ իր թաղարէն,
Կեղծ զարուհին մէջ խամրա՛ծ էր հէք նոճին...:
Իզմիհ

16

Հ Ո Վ Ի Ի Ը

(Յուլիս 21 ի յիշատակին)

Օրօրանիս մօտը նստած,
Մայրս անուշ երգելով
Ինձ շատ անգամ քո՛ւն էր արած,
Խաչանեան կնէկով:

Այսպէ՛ս երգեց մերթ Մասիսի մի որդին,
Հրեշտակային իր մանկութեանն յիշատակ.
Երբ անծանօթ էր իրեն վիշտն անյատակ,
Ու մօր համբոյրն էր իտէ՛սլը սրտին:

« Ա՛յն ու խաչը քեզ պահապան, քեզ ընկեր, »
Մայրը կ'երգէր մանկան զուարթ ու ժպտուն.
Կեանքը երա՛զ մ'էր այն անուշ օրերուն,
Երբ գորովի աչքն օրրանին կը հսկէր:

* * *

Օրրոցն անցաւ, դպրոցին մէջ նոյն մանուկ
Կովկասի վէս բարձունքներուն ստորեւ,
Գնաց վայել արշալոյսին իր արև
Ազատ բաղդին հարուածներէ յեղյեղուկ:

Մայրը չիկար, այլ ծերունի, ալեւոր
Ներսէսն հոն էր, Աշտարակի մեծ որդին,
Որ խա՛չ դրոշմեց մանկան ամբիժ ճակատին.
Ու ցոյց տուաւ անոր ճամբան հեռաւոր:

*
* *

— « Քալէ՛ » գոռաց, « կեանքի փշոտ ճանապարհ,
Ա՛յն ու խաչը քեզ պահապան և ընկեր,
Դիմագրաւէ՛ վտանգներու անվեհեր
Սուրա՛ ընդմիջտ մի եռանդով բոցավառ »:

Լոեցին մօրն ու Ներսէսին երգն ու ձայն,
Այլ յիշատակն անոնց մնա՛ց իր սրտում,
Որ կը գոռար, կ'արձագանգէր անդադրում,
Ա՛յն ու խաչը քեզ պահապա՛ն յաւիտեան...:

« Քալէ՛... » և նա իր յուսալից օրերուն՝
Քալեց մենիկ փարած խաչին լուսաւոր,
Սիրտն ամայի, էութիւնը վիրաւոր,
Այլ անյողդողդ սլացքին մէջ դէպ անհուն...:

Կը տեսնեմ՝ զայն սևերու մէջ ՚ի Սիօն,
Ուր կը դիտէր Գեթսեմանին, Գողգոթան,
Ա՛յն ու խաչը իրեն ընկեր պահապան,
Արտասուելով կը դիտէր փակ հորիզոն:

Կը տեսնեմ զայն ծովափին մօտ գերդ Հովիւ.
Օր մ'ալ իրեն դարձած աչերն Հայութեան,
— « Լուսաւորչին Աթո՛ոն, ըսին, քեզ արժան », —
Այլ բաղդն ուրիշ կողմ՝ թաւալեց իր անիւ:

*
* *

Արտասուաթոր յառած Կովկաս մի վայրկեան,
Կը դիտէ հոն լեզու, կրօն, ոգեվա՛ր,
« Տէ՛ր, կը գոռայ յուզուած շեշտով վշտահար,
Ո՛ւր Ա՛յն ու խա՛չը պահապան Հայութեան... »:

Ու կը նայի ու կը յուսայ դեռ անձայն,
Գառնուկները հատիկ հատիկ կը մեկնին.
Նա կը կրկնէ դեռ եռանդովն անմեկին,
« Ա՛յն ու խաչը Ձեզ պահապա՛ն յաւիտեան... »:
Իզուհի

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ

(Մասթոս Մամուրեանի դագաղին աղջիկ)

Սգակիր հանդիսականք.

Այս սևապատ դագաղը, եկեղեցիի խնկաբոյր այլ տխրամած մթնոլորտը, ու վերջապէս անմոռնչ տխրութիւնը, որ հազիւ երբեմն հեծկլտանքներով, այլ միշտ առատահոս ու անդադրում արցունքներով երևան կուգայ, դեռ չե՛մ ուզեր, չեմ կրնար հաւատալ անոնց և ոչ մէկին, որոնք երազային աշխարհի մի տարօրինակ զառանցանքը լինիլ կը թուին, ու կը կարծեմ թէ հաւաքուած ենք ամենքս վերստին Ս. Հռիփ. սիմեանի սրահը, ալևոր զրազէտին, բազմարդիւն ուսուցչին, իր ցեղին համար տառապող, քրտնող ու տքնող մշակին մի նոր յօրեկեանը, մի նոր աստուածացո՛ւմը տօնելու բովանդակ հայութեան ծափերուն միջև: Օ՛հ, բարեկամի՞դ, մի անծանօթ գաւառի հեռաւոր զաւկի՞ն պիտի վիճակի եղեր ողջերթը հեծկլտալ սգաւոր դագաղիդ, ի՛մա Մամուրեան...:

Տարի մը ու վշտահար աշնան օրեր նոր անցան այն անմահութեան անմոռնալի օրէն ի վեր: Ակնթարթի տեւողութիւն մը հազիւ կը թուի այն, երբ յիսուն տարիներու մաշեցնող, սպառող աշխատութիւններուն տակ դեռ անխորշոմ ու անկնճիռ իր ճակատին անմահութեան համեստ դափնին կը բոլորէինք, ու մենք ծերուկ դարուն ազագուն զաւակները, հաւաքուած իր շուրջը իր որոտագին ձայնին կ'ունկնդրէինք, որ մարգարէի շեշտերով, անցեալի վրայ սաւառնելէ ետք պահիկ մը կը պատռէր ապագայի անթափանց քօղը, և մեր աչքերուն անտես, բարձրութեան, մեծութեան և ճշմարտութեան հեռաւոր ու փշալից ուղիները մատնանիշ կ'ընէր ու կարծես զգալով իր մօտակայ լռութիւնը, կտա՛կը կ'ընէր մեզի, իր կեանքն ու աշխատասիրութիւնը, իր յարատեւ, անհկուն և անընկճելի նկարագիրը կտա՛կ կը թողուր մեզի: Իր ձայնը միւս աշխարհի անդունդներէն կը հնչէր կարծես: Եւ արդէն քանի մը տարիներէ ի վեր այս աշխարհէն չէ՛ր,

հիւրի մը պէս, կամ յետամնաց անցորդի մը պէս կը շրջէր, ու մենք կը կարծէինք թէ շատ տարիներ ունի տակաւին անցընելու մեզի հետ:

Պատրանքը աւելի սոսկալի պիտի լինի զինքը սիրողներուն համար, որոնք այսօր զինքը հողուն պիտի յանձնեն, ու վաղը, միւս օր, գալ տարի դեռ պիտի կարծեն տեսնել զինքը, գլխիկոր, փաթթուած հաստ վերարկուն մէջ, պիտի կարծեն լսել իր ձայնը, մտերմական ու սրամիտ ասուլիսներ շողացնելով, պիտի մտածեն հանդիպիլ իր գրչին, միշտ երիտասարդ, ուժեղ, բոցեղ ու հրալից և այն ամենը, ափսո՛ս, ցաւազին պատրանքներ պիտի լինին միայն:

Ըսի թէ քանի տարիներէ ի վեր յետամնաց հիւրի մը պէս կը շրջէր մեզի հետ: Մի՛ զարմանաք ըսածիս, սգակիր հանդիսականք, գոնէ տարօրինակ պիտի չի թուի ըսածս ամեն անոնց որ տեսան տարաբաղդ ծերունին իր վաղամեռիկ Վահէին գերեզմանին վրայ, զաւակին զիակը գրկած, ու լսեցին իր ըսածները հոն, « երթաւ բարով, Վահէ՛ս, շուտով պիտի գամ քեզի միանալ »: Իր խօսքը կը պահէ այսօր Մամուրեան, կ'երթայ հոն գրկել իր սիրասուն Վահէն: Այն ատեն իսկ կ'երթար, եթէ չ'ունենա՛ր հոս երկրորդ սրտի հատոր մը, կամ մանաւանդ եթէ զինքը հոս մնալու ստիպող չ'ունենար այն տարաբաղդ ու վշտահար հրեշտակը, խեղճ տիկին Մամուրեանը, որ երեսուն և հինգ տարի ամբողջ պահապան հոգին եղած էր և որուն վիշտը այս բոպէին ամենքը, ամենքը կը լացնէ իրեն հետ: Ու մահը արհամարհելու համար, ծիծաղելու համար վրան, թոյլ տուէք որ այս մէկ երկու բառով ակնարկ մը նետեմ՝ այն աստուածային, գերմարդկային սիրոյն վրայ, որով սփոփուեցաւ, որով զօրացաւ ու շողաց բովանդակ կեանքը Մամուրեան ընտանիքին: Հին ամբիժ դարերու արժանի հովուերգութիւն մըն էր այն, առանց անոր՝ Մամուրեան զօրեղ երգիծաբան մը, ահռելի հեգնող մը պիտի ըլլար գուցէ: Այդ պաշտելի սէրը յղկեց քննադատի տաղանդը, որ պահ մը կ'ահաբեկէր ամբողջ իր հակառակորդներու բանակը: Մարդկային սխալական ու վաղանցուկ յուզումներու մէջ այդ ձայնը կը բարձրացնէր զՄամուրեան երկրաքառ իրականութիւններէ վեր, ու իրեն կուտար իրաւամբ այն բարձրագոյն տեղը, որուն ակնդէտ, դեռ տարի մը առաջ ծափահարեց ամբողջ հայութիւնը: Մահը, որ այսօր կը կարծէ բաժնել այդ երկու էակ-

ները, կը վրիպի իր հարուածին մէջ: Տիկին Մամուրեան կը մեկնէր այսօր անշուշտ ի՛նք ալ, եթէ տակաւին իր հրեշտակի ու մօր կրկին խնամքներուն պէտք ունեցող զաւակ մը չունենար, վշտահար Հրանդը, որ իր հօր վերջին կամքով, ինքզինք գրականութեան, ժողովուրդին համար ապրելու փշալից ուղիին ծայրը կը գտնէ այսօր:

Անցողակի յորեւեա՛նը յիշեցի: Ատիկա մեծ մարդուն կեանքին վերջին ցոլքը եղաւ: Ասկէ վերջ Մամուրեանի ապրիլը մեկնելու մօտ ուղեւորի մը հրաժեշտի պտոյտին նմանեցաւ, իր բարեկամներուն քով: Անկէ վերջը ամփոփուեցաւ Մամուրեան, ու եթէ ազգային թշուառութիւններ շարունակ արցունքի կաթիլ մը կը կախէին իր յաւէտ տամուկ ու խոնաւ արտեւանունքէն, ինք օրէ օր աւելի կը վերանար աշխարհէն ու կը մօտենար Աստուծոյ և յաւիտենական ճշմարտութեանց քով կը տաքցնէր իր ցաւագին ու վշտահար հոգիս: Վահէն օղակ մը կ'ըլլար, Անհուն Աստուծոյ և մեծ հոգիի մը միջև: Իր վերջին գործը կրօնի և հաւատքի անուշուրթիւններով զեղուն թարգմանութիւն մը կ'ըլլար, զոր ղողղոլ ալ տակաւին ամուր գրչով, կը նուիրէր իր քառասուն տարիներու անմոռանալի բարեկամին, իր իսկ բառերով « զահագուրկ հայրապետին », Մելքիսեդեկ Սրբազանին, ու կ'ըսէր անոր, թէ « Սրբազան, ձեր դէմքը տեսնելով, ձեր սիրտը ճանչնալով, զիս մօտեցած կ'զգամ Աստուծոյ: » Վշտահար Սրբազանը հո՛ս, անշունչ դիակիդ առջեւ է անաւասիկ. գլխիկոր ու արտասուած թոր, պահ մը վե՛ր առ գլուխդ և ըսէ՛ մեզի, թէ արդեօք անդրաշխարհի անծանօթ ափունքին մէջ հանդիպեցա՞ր Աստուծոյ, ո՞ր Մամուրեան: Մահէն քանի մը օր առաջ իր հին պայքարներուն ընկերակից մտերիմը, Զիլինկիրեան, երբ կը մօտենար հիւանդի անկողնին, « Քեզ տեսնելով՝ աչքերս վե՛ր կը նային », կ'ըսէր Մամուրեան: Այդ վե՛րը, մեզի նորերուս համար այնքան մշտապատ, կը բացուէր Մամուրեանի աչքին, և հոն իր հրեշտակ Վահէն կ'ընդնշմարէր, լուսափետուր իբրև հրեշտակ:

Մա՛հն ալ վսե՛մ եղաւ Մամուրեանին: Մինչև վերջին օրը պահեց իր կարողութիւնները, ճանչցաւ իր սիրելիները մէկիկ մէկիկ, ամենուն մէյմէկ խօսք ըսաւ հրաժեշտի և օրհնութեան: Կրօնքի մխիթարութիւնը վայելելէ յետոյ, վերջին րոպէին, երկուս իր հրեշտակը կանչեց ու Մարիամ եկաւ իր

ահոելի պարտականութիւնը կատարել, փակելով թևաբեկ արծուին աչքերը: Հանգիստ քնացաւ, անմահութեան արշալոյսին մէջ արթննալու համար կարծես, թէև վիշտը արձանի՝ կը փոխարկէր հոս՝ իր ընկերուհին, զաւակը, ու վշտահար հարսը որ երկու տարուան մէջ այս երկրորդ անգամ կ'արտասուէ ցաւագին:

Ինչ որ մխիթարանք մըն է իրեններուն, և ինչ որ իրաւամբ « զարհուրելի մխիթարութիւն » կը կոչէր Զիլինկիրեան, սա է թէ Մամուրեանի տեղը պարա՛պ կը մնայ: Անցնող դարը նախանձո՛տ էր: Իր մեծագոյն զաւակները առաւ ու հե՛տը տարաւ: Մենք, հինին ազագուն զաւակները, պէտք ունէինք տակաւին բարձր, իտէյալական ներշնչումներու: Ո՛վ պիտի լինի մեզի Մենտոր և ուղեցոյց:

Բաղդին ահոելի մէկ կատակովը իր մեկնելէն ետք ողջ կը մնայ Մամուրեանի ծերուկ, հարիւրամենի մայրը: Այս է եղե՛ր ճակատագիրը: Այդ խեղճ կինը ղեռ զաւակի մահուան համար արցո՛ւնք ալ պիտի թափէ եղբր մարած աչերէն:

Կը շուարիմ և ասկէ վերջ կ'զգամ, թէ ըսելիքներս անկապ հառաչներով լեցուն խօսքեր պիտի ըլլան: Երթաս բարով Մամուրեան: Վերջին օրերուդ երջանի՛կ եղար զոնէ սիրելիներուդ բազկաց մէջ, ու եթէ հիմա կրնաս զիտել վերէն մեզ, եթէ կրնաս տեսնել մեր անհուն վիշտը, ըսէ՛ քու բարեկամ Աստուծոյդ, որ մեզի՛ ալ տայ հաւատքի սպեղանին: Դու պարտքդ կատարեցի՛ր, գրականութեան ալեո՛ր մշակ, բայց զոնէ գրի՛չդ, անմահ գրիչդ հո՛ս թողէ՛իր, ո՛ր Մամուրեան:

Իզմիր 5 Յունուար 1901

ԴԱԼԿԱՅԱՐ ԴԵՄՔԵՐ

Այն յիշատակը իր հանդարտիկ մենութեանը մէջ թող մնայ: Անոր քով կը վախճամ՝ երթալու թէև հոն ոչ մեռած սրտի մը դամբանը կայ, ոչ ալ սիրուած երգի մը մարելու մօտ սօսաւիւնը կը հեծկլտայ: Անոր քով երթալուս գիտեմ թէ կեանքը աւելի արագ պիտի ապրիմ: Ճամբան կորսնցուցած

վտակի մը նմանող անցեալիս պիտի հանդիպիմ, — վտակ՝ որ ձիւնապատ, ալեւոր լեռներու բարձունքներէն սկիզբ առաւ կարիաչահոս ու մեղաձայն, դարուվար, ոլոր մոլոր ուղիներ գծեց, անցաւ, վտակ, մարգերու մէջ պահուած կամ անդունդէ մը գահավէժ, վտակ, իր մենութեան տխուր, զուարթ ճիչերովը երջանիկ, ու վտակ, այրող աւաղներու մէջ շոգիացած, թափառիկ ամպերու ընկեր անկայուն:

Այն յիշատակը թող մնայ իր հանդարտիկ մենութեանը մէջ: Անոր քով երթալուս՝ կեանքը աւելի արագ պիտի ապրիմ: Վայրկեանէ վայրկեան, բեւեռի սառ շունչը և այրեցեալ կլիմաներու կրակը իրարու պիտի խառնուին կուրծքիս տակ: Քանի մը ըսպէ իսկ հին օրերով ապրիլը, սուր չարչարանք մըն է հոգիիս:

* * *

Գիւղին կիներէն շատերը աղւոր էին, կ'ըսէի բարեկամիս, երկու երեք զաւաթով ճակատս կրակ դարձնելէ ետքը, բայց Վարդեբեանց Տիւրիկը մէջերնին մէկ հատիկ էր: Վեց եօթը տարու բզէզներ, դպրոց գացած ատեննիս, ցուցամատնիս շըրթունքնուս վրայ, զաղտուկ մը կը նայէինք իրեն, երբ հոկոմ մը կ'անցնէր քովերնէս, երեսին քօղքը կէս մը վար քաշած, Աղջիկնութեան ատենէն աղւորութիւնը առածի կարգ անցեր էր: Կարգուիլը չի փոխեց իր հին համբաւը: Գիւղին աղւոր Տիւրիկը մնաց, թէ հարուստ ու թէ գեղեցիկ: Լուսնի պէս աղւոր զաւակներ ունէր, ու երբ անոնց գլուխը անցած կ'երթար ափօն հաւքելու իր խաշխաշի արտերէն, քօղքը երեսին վրայ կիսափակ, մենք դպրոցի բզէզներ, մեր հայրերուն օրինակին հետեւելով, կը կենայինք ետեւէն նայելու: Մեզմէն աւելի չարերը իրենց մայրերէն խրատուելով քար կը նետէին անոր: Ան ոչ ետին կը դառնար ու ոչ ալ կը թողուր զաւակներուն մեզի հետ կոխ ընելու: Հպարտ գեղեցիկն էր: Ուրիշ կիներ՝ բամբասանքը կ'ընէին, — երեսը շատ բաց կը թողուր եղեր, հագած լաթին ապրանքը խաս չէ եղեր, մագերը աղջիկի պէս կը հիւսէ եղեր, վերջապէս իրենց պզտիկ խելքերուն հասածին չափ կը բամբասէին: Տիւրիկ պատասխան անգամ չէր տար:

Կիրակիները կուգար եկեղեցի և իրեն չափ գեղեցիկ Աստուածածնի պատկերին առջև ծունկ դրած իր գիւղացի մօր աղօթքը կ'ըսէր մտքէն: Եկեղեցիին սուրբի պատկերներուն

մէջ, մեր գիւղական նկարիչները ամենէն աւելի աշխատած են Ս. Կոյսին նկարին վրայ: Գիւղերը ամեն մատուռի մէջ կը հանգիպիս Հայր Աստուծոյ մը պատկերին, ծերուկ, զառամած, քիչ մը խուլի կերպարանքով, Յիսուսին կը հանդիպիս իր կեանքին բոլոր շրջաններուն, ժպտուն մանկութենէն, գլխահակ մկրտութենէն, ահաւոր խաչելութենէն մինչև փառաւոր յարուածիւնը: Աստուածածին սակայն միշտ գեղեցիկ է, իր ցաւերուն մէջ սրտին սուր մը մխուած գեղեցիկն է այն, իր երջանկութեանը մէջ, զաւակին փարած գեղեցիկն է, ու տաք սիրոյ մը պակասը, ծերուկ Հայր Յովսէփի մը ներկայութիւնը իր մնայուն կուսութեան գաղափարով միայն կրնան գոյութեան իրաւունք ունենալ:

Տիւրիկ՝ հնքարիներ հագած այդ գիւղացի Աստուածածնի պատկերին կ'երթար ըսելու իր ազօթքները: Ամուսինը հասարակ, սովորական գիւղացի մըն էր: Տուններին տիկնոջ անուսով կը ճանչցուէր:

Իր մեծ զաւակին հետ մէկտեղ, երեք տարուան դասակցութենէ վերջ, մէկ օր ելանք պանդխտութեան: Ես՝ դպրոցէ դպրոց շրջելու, ուր որ կանչէին զիս պարտականութիւնն ու բաղդը: Տիւրիկին տղան մեծ քաղաքներու մէջ գնաց բաղդ փնտռելու, օտարի այն կեանքով, որ սիրուած ղէմքերու կարօտովը կը հալի, կը մաշի ինքնիրէն, անարև մնացած բոյսերու նման:

* *

Իզմիր առաջին անգամ եկած տարիս հիւանդանոցին մէջ հանդիպեցայ պանդխտութեան առաջին ընկերիս: Անցեալէն խոյս տուող մենաւոր օրերուս՝ ոչ լսած էի մեր գիւղին վրայ ոչ ալ առիթ ունեցած էի յիշելու Տիւրիկին տղան:

Հովը՝ քով քովի իրարու հետ խաղցող երկու ամպի բեկորներ կը քշէ կը տանի, կը հեռացնէ իրարմէ: Անոնցմէ մէկը լեռներու վրայէն կը փախչի բամպակի պէս գզուելով, մերթ որոտալով, մերթ արտասուելով, միւսը լուռ խաղաղութեամբ կ'երթայ լճակներու վերեւը թափառիլ, սիրոյ երգերու մեղանուշ հծծիւնը ծաղիւով իր մէջ: Այդ երկուքը օր մը կը հանդիպին իրարու նոյն ովկիանին մէջ: Մէկը գուցէ քիչ մը ուշ, բայց վերջապէս երկուքը պիտի հանդիպին իրարու:

Ինձմէ փախչող անցեալիս վայրկենական, մէկ դեղին ցօլքը

եղաւ հիւանդանոցը միշտաւոր պառկած այդ տղան: Ան ինծի հին օրեր բերաւ ետ. ու ահռելի տագնապ մը անցուցի այն մշնաւոր գիշերը, երբ լսեցի թէ փոխանակ իր երկիրը դառնալու, Աստուածածնի առջև լացող մօրը այդ խեղճ տղան, տրտում ու անբարեկամ մեկնէր էր աշխարհէն: Մէկ մը մտածեցի թէ գուցէ պարտականութիւնը իմս էր մօրը իմացնելու տղուն մահը բայց վերջը խորհեցայ թէ մայրը պիտի արտասուէր, ու կնոջ մը լալուն որևէ կերպով պատճառ եղողը ոճրագործ մը սեպած էի միշտ: Ձի գրեցի բան մը ու մոռցայ, ինչպէս մոռցուած էր այն հողակոյտը, որուն տակ կը հանգչէր իմ պանղխտութեան առաջին ընկերս, հեռաւոր լեռներու հատած մէկ զաւակը:

* * *

Ձի գրելս քաւեցի՝ դառնապէս:

Աղբառստիւնս ի կանաչ սեղանին շուրջ կը հաւաքուէինք այն տարին, ժողովուրդի գլխութեան իբր միջնորդ, տարաբաղդներու հետգհետէ եկող անցող խումբի մը մեր կրցածին չափ օգտակար ըլլալու համար:

Եկող գացողներէն շատերը հին ծանօթներ էին ինծի, ես իրենց անծանօթ:

Շատերուն անունը մանկութենէս լսած, վիզերնին կախ ու տրտմագին, կը տեսնէի որ գերագոյն ճիգով մը հազիւ կը զսպէին ինքզինքնին, ապրուստ մը բերող գործ մը խնդրելու համար: Որչափ ալ առատաձեռն իգմիրցին՝ սակայն որոշ գիտեմ թէ շատ քիչ էր ընձեռուած օգնութիւնը. իրարու վրայ դիդոնող տառապանքին հետը բաղդատելով, ու շատ անգամ, ստիպուած, բացասական պատասխան մը կուտար զիմոյին ընկերութիւնը:

Իրիկուն մը ժամանակը անցած էր ու ժողովը ցրուելու մօտ, երբ սևերու մէջ պլլուած, ալեւոր մագերով կին մը ներս մտաւ: Դրամնիս հատած էր արդէն և ոչի որոշումը առաջուց տուած, երբ ձայնով մը որ ոսկորներուս մինչև ծուծը դող հանեց,

« Ես փարա չիմ՝ ուզի, ըսաւ, ընծի ճար մը էրէք, զաւակս գտնամ, էնուր համար ոտքով իմ գեղէն ճամբայ ինկեր կը փնտռեմ: Լսեցի որ հոս է եղեր: Ընծի իմ՝ զաւակս գտէք: Այ մարդ մարդասանք չունիմ՝ աշխրբի վրայ: Էկայ որ զաւակս գտնիմ, տանիմ՝ իր պապին օճախը վառէ »:

Տիւրիկն էր: Մեր գեղին աղւոր ու հարուստ կինը: Երեսին մորթը ճամբայի արևէն այրած. այդ կինը ոտքով քալելով յիստանեհինգ օրուան ճամբայ կտրեր էր, իր մէկ հատիկ ողջ մնացած զաւակը գտնելու համար:

Բրտինք մը ողողեց ճակատս, երբ հիւանդանոցի մէջ մոմի պէս դեղին ցոլքերով այրող ու հատնող տղան յիշեցի: Ժամանակը ու վիշտը ալւորած, ղառամած ու ընկճած էին այդ մայրերու գեղեցկագոյնը, սակայն հիմակ ալ հոգիով աղւոր Տիւրիկն էր ան:

Աստուածածնի պատկերին հին զոյգը, որուն սրտէն քիչ ատենէն զաւկին մահուանը սուրն ալ պիտի անցնէր:

« Մէկալ տղաքս թաղեցի, աս մէկ հատիկ տղասս մնաց. Ձեր իզմիրն է եղեր: Ասչափ ատեն է գիր մը չի գրեց: Խեղճ զաւակս: Ասի յիսուհը հինգ օր է գեղէն ելլալս: Ես փարա չի՛մ ուզեր ձըզմէն: Իմ զաւակս գտէք »:....

* * *

Գուրս ելայ սրահէն առանց բան մը ըսելու: Ալ չի վերադարձայ հոն: Այդ դժբաղդ մօր ստուերէն փախչիլ կ'ուզէի: Ան՝ մտածումներուս վրդով ու խոռովք կուտար շարունակ:

Մեռելոցի օր մը գերեզմանատունը հանդիպեցայ իրեն, նորէն: Հետիոտն գիւղէն մինչև հոն զալը չէ՛ր յոգնեցուցած զինքը, բայց զաւկին, վերջին մէկ հատիկ զաւկին մահը մէջքը կոտրած էր իրեն: Պանդուխտի գերեզմաններուն մէկէն միւսը կը շրջէր, իր զաւկինը կը փնտռէր, առանց գտնելու: Ու վերջապէս յոգնած, անյայտ, անանուն շիրմի մը վրայ ծռելով կը մրմնջէր ինքնիրեն.

« Զաւակս, նամակ, թուղթ չի գրեցի՛ր, աղէ՛կ: Բարև մը չի խաւրեցիր այնչափ տարի: Իմ քովս չի մեռար որ չի լա՞մ Ան ալ աղէկ: Ա՛խ, տեղդ գտնայի, քու վրա՛դ լայի »....

* * *

Զեմ գիտեր թէ հիմա ուր է խեղճ կինը: Գուցէ կը քալէ: աղւոր աչքերը պղտոր, մազերը ցիրուցան, սևերու մէջ պըլլուած, կը քալէ կեանքի մթուլթեան մէջէն: Եւ եթէ օր մը յոգնած, ընկճի դողդոջուն, իր կարգին, անյայտ գերեզման մը պիտի ունենայ ինք ալ, զոր ոչ մին պիտի գայ փնտռել: Գիւղին Աստուածածինը, իր գեղեցկութեան մէջ, նորէն մինակ, անզոյգ է հիմակ:

Իզմիր

ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ

(Մահուանը առթիւ)

Սիրելի Հրանդ,

Դամբանականիս ամփոփումը յանձնարարեցիր ինձ ընել: Բառ մը չեմ յիշեր խօսածներէս. գոնէ պիտի չի կրնամ դասակարգել զանոնք. հոմերական երգի մը վերջին հատուածն էր երէկուան հանդէսը, ցուրտ մահուան չէ՛, անմահութեան և աստուածացման հանդէ՛սն էր այն:

Արտասանած բառերուս վերյուշումին համար պէտք է աչքի առջև ունենամ նորէն իր դագաղը, որուն մէջ կը հանգչէր մեղրամոմի գունատութեամբ ծիւրած մարմինը, պէտք է նորէն զգամ իր մարած նայուածքին հատցնող տառապանքը ու ամենէն աւելի՝ տեսնեմ՝ այն փառայեղ ամբօխը, որ ծնրադրեց մեծ մարդու մը երկրային մնացորդներուն առջև ու լացա՛ւ դառնագին:

Երէկը անցած է շատոնց, ու գիշերի այս տրտմագին լուութեան մէջ անկիւնս քաշուած կը մտածեմ, հագուագիւտ կեանքերու պէս անգուզական մահե՛ր ալ կան. կը մտածեմ թէ երէկուանն ալ անոնցմէ մէկն էր:

Անոր պիտի չի հանդիպի՛մ այլևս ու նոյն իսկ հանդիպէի ալ եթէ այս պահուս, բան մը պիտի չի տեսնէի՛, այնչափ աղօտացան աչքերս:

« Գուցէ ասիկա իր վերջին փառքը պիտի ըլլայ, վիշտերով լեցուն փառք մը », կը գրէի Արհեստին՝ հիւանդանոցի Յուբելեանին առթիւ: Այնպէ՛ս ալ եղաւ: Երեկուան փառքը Վիշչունէ՛ր իրեն հետ: Վերջին օրերու լքումին վարձատրութի՛ւնն էր, իր մենաւոր ու արտասուագին ըոպէներուն փոխարինութի՛ւնն էր երեկը:

« Անոքիկ եմ ես և այրի

« Եւ իմ օրս է տարածամեալ,

« Ի Գերեզմա՛ն գլի, հակի,

Հոգիս թաւալ... »

Եւ իրապէս այրիացած ու անոքիկ, լքուած իր մեծ բարեկամներէն, որոնք զինքը կանխեցին դէպի անդրաշխարհի բար-

ձուռնքը, հիւրի մը պէս, յետամնաց անցորդի մը շուար մօլոր նայուածքովը ապրեցաւ վերջին քանի մը տարիները:

Անհետացող սերունդի մը վերջապա՛հն էր կարծես: Յիշողութիւնը՝ որչափ ալ հատցնող, հոգիս առջև կը պարզէ հիմա իր անցեալը ամբողջ: Ներսէս Աշտարակեցիին սա՛նն էր եղած: Ուրիշ երկինքի մը զաւակ, սնած տարբեր զեփիւռներով, մեր հանրային կեանքին մէջ կ'երևնայ նախ իբր տեսուչ Երուսաղեմի ժառանգաւորացին և իբր խմբագիր Սիօն կրօնաթերթին: Մուրատեանց սև վեղարը կ'առնէր հոն, հին կոռնկը Սիօնին կը փոխարկուէր ու քանի մը երկար տարիներ կ'աշխատէր անշշուկ և յուզումնալից, շատ մօտէն կը սեւեռէր Գողգոթային, է՛հ, ուրիշ ափունքի՝ մը վերապահուած էին իր Գեթսեմանին ու Գողգոթան:

Անկէ վերջը կ'անցնի Իզմիր, տակաւին երիտասարդ ու վառվռուն, տարիներու անձուկ շրջանի մը մէջ մոզական գաւազանով մը կարծես զարնուած կը կանգնին կրթական ու բարեգործական հաստատութիւններ:

Մուրատեանցի անունը կ'արձագանգուէր ամենուրեք և անոր հետ Իզմիրցիին անունները, համբաւները կ'ընթանային մինչև աշխարհի չորս ծայրերը: Ու վայրկեան մը եկաւ, շրացուցիչ, ասպետական հովերով առլի վայրկեան մը, երբ հանրութեան քուէն Մուրատեանցը կը կոչէր մեր եկեղեցիին նուիրապետութեան գերագոյն աստիճանին:

Մեքիսեդեկ կաթողիկո՛ս:

Այդ վայրկեանը փառաւոր էր և անմոռանալի: Իր արժանիքին ներքև Շահնուրի, իր մտերիմին սուր գրիչը իբր լծակ, Մուրատեանց բարձրացաւ մինչև անմերձեանալին:

Բազդը անանկ որոշած չէ՛ր սակայն: Այդ ընտրութիւնը իր Գողգոթան եղաւ: Այդ ընտրութեան բեկանուամբ ահարկու եղաւ իրեն համար:

Մեծ անկումներու միջոցին մարդ գլխու պտոյտ կ'ունենայ, իր առանցքն ու հաւասարակշռութիւնը կը կորսնցնէ: Նոյնը եղաւ Մուրատեանցին համար ալ, անոր համար պատմութեան անաչառ վճիռներ շուարումի մը պիտի հանդիպին պատասխանատուութեանց ճշտումին ատեն:

Ծանր, տրտմաշուք ու սիրտ ճմլող բան մը ունէր իր մեկուսացումը Գատը Գիւղի իր մենարանը: Աստուած զարկած էր կարծես իրեն:

Անկէ վերջինները դեռ երէկի ղէպքերն են. սիրելի Հրանդ: Հինգ տարի առաջ իզմիր կը դառնար նորէն, սակայն տխրութեան ծալքերը ճակտէն չանհետացան երբէք: Իր ձեռքով պսակեց 10 տարուան բարեկամին ճակատը յորելեանի դափնիով, իր ձեռքով պիտի փակէր անոր աչքերը: Ինք նախազահեց հիւանդանոցի Թորելեանին, և անիկա իր վերջին փառքը եղաւ:

Չէ, իր վերջին փառքը երէկուանն էր, ավստ՝ս որ չէր՝ կրնար զգալ այլ ևս:

Եկեղեցիին գաւիթը ամփոփեցինք իր մարմինը: Անկէ յարմար տեղ մը չէր կրնար ըլլալ Մուրատեանցին համար: Մամուրեան նախընտրեց իր սիրական գաւկին քովիկը, Սրբազանը՝ պսակուած եկեղեցիին վրայ, իրեն յաւիտենական հանգստավայր՝ անկէ հեռու տեղ պէտք չէր մնալ յաւիտեան:

Կաթողիկոս չիկրցաւ ըլլալ, բայց հոգիով կիլիկիոյ արժան կաթողիկոս մը ծնաւ, ինչպէս կ'ըսէր ինծի տրտմազին ժպիտով:

Ու վերջին երկուշաբթին, մարմնական ուժերը սպառելու մօտ՝ քեզի՝ կը հարցնէր ինծի, սիրելի Հրանդ: «Հիւանդութեան պատճառով չիկրցայ պարտքս կատարել, կ'ըսէր հեռով ու դողդոջուն, պէտք էր որ մտերմիս գաւակը ե՛ս առաջնորդէի իր խմբագրի փշալից ասպարէզին մէջ»: «Պիտի ըսէի Հրանդին, աւելցուց իր հին պաշտելի ժպիտով, որ մօրը Մարիամին բարեպաշտութիւնը ու Մամուրեանին ալ փրկիսփայական բարեպաշտութիւնը նշանաբան ընտրէ իրեն...»

Ասոնք իր հոգեվարի խօսքերն են, սիրելի Հրանդ: Իմ պարտքս էր որ ըսէի քեզի:

Սակայն ինծի... ինծի բան մը չ'ըսաւ վերջին անգամ: Նայեցաւ միայն, վերջին օրը կէս օրին, երբ ծոցեայ համբուրելու իր ձեռքը: Այդ երկու աշխարհներուն միջև թափառող նայուածքը պիտի չի մոռնամ կեանքիս մէջ: Անոր մէջ կարողացի մտերմութեան խուսափող գորովը, որ հետեցաւ իմ կեանքիս, Գատը գիւղէն մինչև իզմիր, ամբողջ տասը տարիներ անոր մէջ կարողացի կարօտն իր հեռաւոր սիրելիներուն, մաշող կարօտը իր մօր գերեզմանին, որուն քով ամփոփուիլ էր իր սիրական բաղձանքը:

Այլ չեմ՝ կրնար գրել: Գրիչը կը դողայ ձեռքիս մէջ: Կարծես թէ կ'զգամ՝ զինքը, իր ստուերը, հոս է, մօտիկս, որ պիտի ժպտի ինձ: Գիշեր բարի: Յետեութիւն, Սրբազան...:

Իզմիր 17 Յուլիս 1905

ԳԵՐԵՉՄԱՆԷՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ

ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԻՆ ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Ա.

904 Հոկտեմբեր 15/26

Մանիսա

Սիրելիս Որբերեան,

Որոշած ես մշտնջենապէս բանաստեղծ մնալ, որքան քու քերթուածներուդ մէջ — որոնցմէ վերջինը Անտոնեանի այս օրերուն «Ծաղիկ»ի մէջ հիանալի էր պարզապէս, — այլ նաև բոլոր յետին մանրամասնութեանց, ոչնչութեանց մէջ իսկ: Տարիներով կարօտցած նամակի մը տեղ ինծի կը զրկես անապատական երգիչի մը, հապէշական հագներգութի մը հաւանականաբար՝ մէկ պատկերը, ձեռքը քնար մը բռնած, որ առանձին առնուած սակայն, հիմակուան կեանքիդ խորհրդանշանն ըլլալ կը թուի ինծի. գիտեմ թէ այդ Քնարը պիտի ընկերանայ քեզի, ուր որ ալ ըլլաս դուն, Հոմերոսի ծննդավայրէն մինչեւ անապատներու խորը, մինչև Մենելիքներու թագաւորութեանց սահմանները, որովհետև մայրդ բանաստեղծ ծնած է զքեզ:

Բայց դուն ատեն մը մտերիմ մըն ալ էիր ինծի, թէև այսքան երազաւոյ նորէն, ինչո՞ւ հիմա առաջինը այնքան փոխուած ու վերջինը միշտ նոյնը մնացեր է: Ճիպուղիէն մինչև Զարդարեան տո՞ղ մը միայն ու պիտի ներէի՞ր դուն ինծի եթէ նոյնպէս փոխարինէի քեզի:

Գիտնայիր թէ որչափ կարօտով փնտոցի քեզ Իզմիր հասնելէս ետք, և մանաւանդ որչափ պէտքդ զգացի, կարելի չ'պիտի ըլլայ երեւակայել քեզի, թէ ինչ տաղնապալի ամիսներ անցան վրայէս մինչև այս օրը ուր կը գտնուիմ՝ Մանիսա:

Եղբայրական յարգանքներս Տիկնոջ, և իմ կողմէս քու շրթունքներէդ համբոյրներ փոքրիկ Որբերեանին:

Բարեկամդ

Ռ. Զարդարեան

Բ

R. ZARTARIAN

1903 Սեպտ. 22

Oulitza Docteur C. Tchomeko N. 96

Ֆիլիպպե (Պիլիպպե)

Philippopolie (Bulgarie)

Սիրելիս Որբերեան,

Անէծքի ծովը՝ անէծքի երկրէն, ալիքի մը պէս մեզ դուրս
նետեց ահա այս օտար ափունքներուն վրայ, ուր կը քաշենք
հայրենիքին սգաւոր բայց վրէժինդրութեան դրօշակը, և անոր
տակը կը նստինք: Խարբերդէն իզմիլ, իզմիրէն Պուլկարիա
անդարձ պանդուխտի երկայն ու տխուր հետքով ճամբան, ան-
հատնում, բազմաճիւղ, ոմանք յանգելով աշխարհին մէկ ծայրը,
ոմանք՝ միւս անծանօթ մէկ կէտը, շատեր հեռաւոր Ամերիկան
ու հատ մըն ալ անապատներու ցնորական տարածութիւննե-
րէն անդին՝ Հապէշիստան, ուր կը տնկէ իր վրանը ու կը նստի
երիտասարդ բանաստեղծ մը: Ճակատագրին անիծապարտ
ձեռքը երկինքէն՝ Հայու վիշտն ու ոսկորներն է որ կը ցանէ
ամեն կողմ, որոնցմէ ստիպուած է ահա ներկայ հայ սերուն-
դին երգիչը իր մոռյլ ու ցաւագին երգերուն ներշնչումը հա-
ւաքել, և կ'երեւակայեմ հիմա, սիրելի Որբերս, անապատնե-
րու յաւիտենականապէս անսահման հորիզոնները թեւածող
ներշնչմանդ վսեմութիւնը ու պիտի խնդրեմ եղբօր իրաւուն-
քով, որ անկէ արծուի քանի մը թև, քանի մը փետուր փրցը-
նես ու ասդին, մեզի խրկես:

Հոկտ. 13ին լոյս կը բերենք « Ռազմիկ » լրագիրը, որուն
մէկ յայտարարութիւնն ալ ահա քեզի կը խրկեմ՝ այս անգամ
Պալքանեան Դաշնակցական շրջանին ձեռնարկութիւնն է թեր-
թը, որուն խմբագրական հոգը ինծի է յանձնուած: Ու ընկեր-
ները կը սիրեն քեզ: Կարօտցեր են երգերդ և որ ամենէն բաղ-
ձալին է, կ'սպասեն որ « Ռազմիկ »-ի տեական աշխատակիցն
ըլլաս քու հեռաւոր բոյնէդ, բերելով մեզի հող ցրուած հայ
կեանքին եղբայրութիւնը, որմէ մենք ալ մեր կողմէն կարօտով
պիտի խրկենք քեզի: Երգեր, երբ ներշնչումդ յանկարծ, անա-
կընկալ պարագայի մը կուգայ սղջագուրելու զգացումներդ ու

հոգիդ, երբ Հուրը չի՛ պակսիր արդէն քեզի: Երկրին մեր ամենէն աւելի մօտաւորութեան նպաստաւորեալի հանգամանքովը միշտ աւելի շատ ու թարմ լուրեր պիտի կրնայինք խրկել «Ռազմիկ»-ով:

Կարօտներու փունջ մը խրկելով քեզի, անձկութեամբ կ'սպասենք քու առաջին գրութեան:

Շատ համբոյրներով քոյդ
Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ը

Ճիպուդի, 14 Ապրիլ 1919

Սիրելիս Զարդարեան,

Երկինք

Սեւ Ծովէն Միջերկրական, Մասիսէն Տորոս, պիտի ազատագրուի Հայաստան: Վերէն կը տեսնես հիմակ վրէժի և ազատութեան դրօշը, ծաւալուն այնչափ սիրած հայրենեացի վերեւ: Հայ Բանթէոնին մէջ պիտի կանգնուի արձանդ. որուն վրան անապատներու բանաստեղծը պիտի գայ զրոշմել երկու տող.

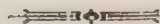
« Ինկա՛ւ, զիմին վայրը մնաց անծանօթ —

« Հայրենի՛քը եղաւ իրեն գերեզման »...

Կարօտալի համբոյրներով
Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Մ Ե Ր Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ Ը

ՕՐԱԳՐԷՍ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

1

ՎԵՐՅԻՆ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆՐ

Ճիպուղի, 1 Օգոստոս 1914

առտուն. ժամը 4: Անապատներու դամբանային լոռ-
թիւնը կ'ընդհատի յանկարծ խոր ու դողդոջուն,
ահաւոր ու տարածուն ձայնէ մը, որ գետնաշիրիմներու խորէն
կը ծաւալի, վերջին դատաստանին փողին նման: Ընդոստ ան-
կողմէս վար կը նետուիմ ու կ'երթամ դէպի ծովափ: Արշալոյսին
կողմը կարմրած է արդէն: Դէպի արեւմուտք, ծովախորշին
կողմը բերաւար լոյսերով շողացող հսկայ մը կը յառաջանայ
մուխ ալիքները ճեղքելով:

Ահաբեկու շոգենաւ մըն է: Քաղաքը կ'արթննայ բոպէի մը
մէջ ու սոմալիները իրենց երկայն սիւռէթներով ծովեզրը կը
դիմեն: Շոգենաւը կը շարունակէ իր անհրկու սուլումը օդին
ալիքները դողացնելով: Գերմանական Քրիսթիան 10-րդ շոգե-
նաւն է, թիւրպիւնաւոր, ամենավերջին կատարելագործութիւն-
ներով օժտուած:

Նաւապետը կ'իջնէ ցամաք, դեղին մօրուքով, կապոյտ
աչքերով հսկայ մը: Մթնոլորտը ելեքտրականութեամբ լեցուն
է: Հեռագիրները իրարու կը յաջորդեն: Եւրոպա բռնկած է
կամ մօտ այրելու:

Մինչև իրիկուն անորոշ վիճակ: Իրիկունը շոգենաւային
ընկերութեան գործակալը ինծի կուգայ, ձեռքը հեռագիր մը:
Համպուրկէն է, գործակալին շնորհիւ Քրիսթիանի նաւապե-
տին ուղղուած:

« Ամեն գործողութիւն դադրեցուր և շոգեպինդ Մասաւա գնահ: »

Մինչև առտու հեռագիրը վար դնել կ'որոշէ գործակալը: Գիշերը՝ խաղաղ, այլ ահարկու: Երկինքը անամպ, այլ վայրկեանը մէկ ելեքտրական լոյսի հեք մը: Չեմ քնանար:

2 Օգոստոս 1914

Առտուն ժամը 6: Համպուրկ Ամերիքա գծին Ֆրանսացի գործակալը զիս միասին կ'առնէ Քրիսթիան կը տանի: Նաւապետը կամրջակին վրայ կը քալէ Նդաձիգ և անկանոն քայլերով: Հեռագիրը կ'առնէ, և իբր թէ պողպատէ լախտի հարուած մը իջած ըլլար գլխուն, աթոռի մը վրայ կ'իջայ կապոյտ աչքերը արցունքով լեցուն, ճակատը կը ձգէ բազուկին վրայ, ու հոգեվարի հոնդիւնին նման երկիցս կը մըմնջէ.

« Տարաբաղդ Գերմանիա, տարաբաղդ Գերմանիա »:

Երկու վայրկեան չի տեք ցնցումը, կը կանգնի նորէն, խողովակէն վար քանի մը հակիրճ հրամաններ կուտայ, ձեռքը կ'երկարէ սուրիչին չուանին, ու ծովերու Լեխաթանը դողալ կ'սկսի: Կէս ժամ՝ չի տեք, խարիսխը վեր առին, ու նաւը բռնեց անհունին ճամբան, երբ ընկերս ու ես նաւակին մէջ կը դառնանք ձիպուղի:

Քրիսթիան կը մեկնէր սուրալով երազային ուրուականի մը նման, ահագին դրօշը ծփացնելով հարաւի խորշակին առջև: Նաւապետը ինկած է նորէն աթոռին վրայ. ղէկը թողած նաւուղիդին, ու ճակատը բազկին վրայ ձգած: Կը դիտեմ դրօշակը ընդերկար: Անոր ծալքերուն սարսուռները հոգիիս կ'անցնին: Տարիներէ ի վեր այդ դրօշը իր մթաստուեր մղձաւանջին տակ պահեց մարդկային կեանքը, իր մահուան չափ սև, անյուսու թեան պէս սպիտակ, և արիւնի պէս բոսոր երիզներուն ներքև կապեց, կաշկանդեց ամեն ազատական խանդավառ խոյանքներ և տարուէ տարի, օրէ օր աւելի խրոխտ և աւելի ահարկու դարձաւ: Ուզեց իր ստուերը նետել ամեն ծովերու վրայ, մոռնալով թէ անհունը չի՝ կաշկանդուիր, ամեն հայրենիքներու վրայ, չի յիշելով թէ անոնք են միակ և իրական անմահները: Ուզեց արիւնի շաւիղներու մէջէն քալել և բարձրանալ մինչև բարձունքը մեր յաւերժական Մասիսին, իր ճամբուն վրայէն ջնջելով, անհետացնելով ազնիւ ու ազնուական Հայուն տարաբաղդ բեկորները:

Ծովափի հասնելուս նայուածքս կը հանդիպի միւս զբօշակին, միւս եռագոյնին, որ մէկ դարէն աւելի է հոմանիշը եղաւ Ազատութեան, Հաւասարութեան և Ազգերու Եղբայրակցութեան: Ան ալ բարձրագիտակ ձողին գագաթը կը ծփայ եւ կը ծաւալի յոյսի և սիրոյ սրբազան ողջոյնը զրկելով բոլոր ճնշուած ու նահատակ ժողովուրդներուն:

Քրիսթիան հեռու է արդէն, այնչափ հեռու, որ մշուշին մէջ հազիւ, անորոշ կէտի մը պէս կ'երևնայ: Այդ աննշան կէտին վրայ է անշուշտ տակաւին սեւաստուեր եռագոյնը, ու շիկագոյն մագերով, կապուտաչուի եւ անհուն վիշտերով լեցուն նաւապետը, որուն գուցէ անգամ մըն ալ պիտի չի հանդիպին այս անապատ ափունքները:

« Տարաբաղդ Գերմանիա, տարաբաղդ Գերմանիա »...

Եւ սակայն կրնար երջանկագոյնը ըլլալ Գերմանիան, եթէ միայն յիշէր թէ փոխանակ բիրտ ուժի և տիրապետութեան մոլուցքին, պարտականութիւն ունէր ազդակը հանդիսանալու համաշխարհային եղբայրակցութեան իրականացումին • ու եթէ յիշէր շիրիմն ու յիշատակը, անցեալն ու ապագան, ու թողուր իր հսկայական տորմիդները տանիլ ամեն ծովերու վրայ խաղաղ աշխատանքի ու քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան օրհնութիւնները, փոխանակ ամեն կողմ գրուելու անյադ փառասիրութեան, նախանձի, վրէժի և ատելութեան թու-նալից սերմերը:

Իսկապէս տարաբաղդ, տարաբաղդ Գերմանիա:

Քրիսթիան չ'երեւնար այլեւս: Հրավառ արեւը՝ ծովը բոսորագոյն ներկած է: Յատկանշական պարագայ: Արիւնի ծովը իր մէջ ընկղմած է գերման հսկան... Ի՞նչ հայրենեաց արեան ծովը:

2

Մ Ա Ր Ս Է Յ Յ Է Զ Ը

1914, Օգոստոս 2 ժամը 2 կեսօրէն վերջ,

Մէսսփըրի մը եկած է ու երկու հարիւրի չափ ճամբորդներ հաւաքուած են Քաֆե Տը շա Բեի սրահը: Գաղթականներ են Լէստօ-Շինլէն, որ աշխատանքի շրջան մը լրացուցեր Ֆրանսա կ'երթան օդափոխութեան, նոր ուժ, նոր արիւն պիտի առ-

նեն: Կեանքի ամեն հասակ իր ներկայացուցիչը ունի մէջերնին, 1870ը տեսնող ծերունիներ ու նոր դարուն ազագուն զաւակներ կը խօսին, կը վիճին, կը խմեն, ու կ'երգեն երբեմն: Հայ գաղութն ալ հոն է, իր սովորական անկիւնը: Տարօրինակ իրողութիւն, որ ոչ մին Եւրոպայի մասին կը խօսի, Աւստրիոյ վերջնագիրը, Ռուսական զօրաշարժը, Գերման յուզումն ու ազգերու որոտումը անտարբեր կը թողուն մեր անապատային անկիւնը հաւաքուած ուղեւորներու խումբը: Յանկարծ դամբանային լուսթիւն մը կը տիրէ: Տեղակալ Տըբուի, Ճիպուղիի պաշտպան զօրաց հրամանատարը ներս կը մտնէ սրահէն, ձեռքը հեռագրի կապոյտ թուղթ մը բռնած:

« Ֆրանսա ընդհանուր զօրաշարժ հրամանագրած է »:

Բոպէ մը միայն տեւեց լուսթիւնը, բազմութեան շունչը բռնուած, կեանքը դադրած կարծես, երբ եօթանասունը անցուցած ալեւոր ծերունի մը, ոտքի ելաւ և արտասուագին ու որոտագին Մարսէյէզը երգել սկսաւ: Եւ ամբողջ ամբոխը՝ ոտքի էր. կիներ, աղջիկներ, մանուկներ, պատանիներ, երկու հարիւրէն աւելի, շատերը սեղաններուն վրայ բարձրացած, երգեցին, գոռացին, յուզեցին ու բռնկցուցին: Ֆրանսան իր կոչը կ'ողղէր աշխարհի և անապատը արձագանգ կուտար հրաւերին, մարտիրոս Ազատութիւնը առիւծի պէս կը ցնցէր իր բաշերը, պատրաստակամ դիմադրաւելու բռնապետութեան հորդաներուն:

Ու Հայերս ալ երգեցինք: Եւ աշխարհի վրայ ոչ մէկ ցեղ մեզի չափ իրաւունք ունէր գոռալու Մարսէյէզին աստուածային վանգերը: Ու սրահին մէջ զառանցանքի պէս բան մը տիրեց մէկ բոպէ: Շատեր իրարու վիզ փաթթուեցան ու տղայի պէս, հեծկտալով լացին: Ծերունիները, որ 1870ին տեսած էին Ալգաս Լորենի բաժանումը յօշոտուած հայրենիքէն, նոր նշանուած երի ռասարգները, որ հայրենիքի բազինին պիտի երթային նուիրել իրենց սիրտն ու բազուկը, ու Ֆրանսուհին եղբարաղդ ու խրոխտ, որ պիտի գնար ժան Տ'արքներու և Մատամ Ռօլաններու դրօշը բարձրացնելու սնգամ մըն ալ:

Եւ անդադար, հետզհետէ աւելի որոտուն շեշտերով Մարսէյէզը կը գոռար: Կը փորձուիմ'հոս արտադրել այդ դիւցազնական երգին զոյգ թարգմանութիւնները մեր հին ու նոր լի-գուներով:

Սիլվիօ Բէլլիքօյի « Բանսֆ իմ » ին, Հիւկօյի թշուառներուն հետ այդ երգը մեր յեղափոխութեան նուիրական երրորդութիւնը կազմած է կէս դարէ ի վեր:

Լ Ա Մ Ա Ր Ս Է Յ Յ Է Ձ

(Թարգմանութիւն Պետրոս Թերգեանի)

Արիք, որդի՛ք դուք հայրենեաց,
Հասեալ է արդ մեզ օր փառաց,
Դրօշ բռնութեան յարիւն թաթաւ
Կանգնի ընդդէմ՝ մեր դիմագրաւ
Լուսայք 'ի դաշտս պատերազմաց
Ձահեղ գոչիւն վայրագ զօրաց,
Գան խողխողել 'ի գիրկըս ձեր
Զորդիս, կանայս ձեր 'ի սուսեր,

Հա՛պ օն, 'ի զէն քաղաքացիք
Կազմել ըզգունդ քաջամարտիկ,
Օն, դիմեսցուք տալ 'ի յագուրդ
Դաշտաց մերոց զարիւն անսուրբ:

Զի՛նչ կամի այդ հրոսակ գերեաց
Մատնիչ, դաւող թագաւորաց
Ո՛ւմ այդ անուր լ'անարդ շղթայ
Ո՛ւմ ի վաղուց պատրաստեալ կայ,
Զի՛նչ նախատինք մեզ, Գահղիացիք,
Յո՞րպիսի յոյզս վառիլ պարտիմք,
Մատնել զմեզ վատք յանդգնին
Ի գերութի՛ւն անդ 'ի նախկին.

Հա՛պ օ՛ն, 'ի զէն, քաղաքացիք
Կազմել ըզգունդ քաջամարտիկ,
Օն դիմեսցուք տալ 'ի յագուրդ
Դաշտաց մերոց զարիւն անսուրբ:

Զի՛նչ, ժլտիցե՛ն այդ վաշտք օտար,
Լինիլ երկրիս հրամանատար,
Զի՛նչ այն վարձկան փաղանգք անսաստ
Զգոռ մեր մարտիկս անկցե՛ն տապաւտ:

Այլ աղէ՛, տէր, ձեռք ստրկաց
Արկցե՞ն ըզմեօք ըղլուծ չարաց,
Եւ տիրապետք անարգ անդրէն
Լիցի՞ն բաղդից մեր տընօրէն

Հա՛ւլ՝ օ՛ն ՚ի զէն քաղաքացիք,
Կազմել ըզգունդ քաջամարտիկ,
Օ՛ն, դիմեսցուք տալ ՚ի յագուրդ
Դաշտաց մերոց զարիւն անսուրբ:

Դողացէ՛ք բոո՛ւնք, և դուք զընժանք,
Կուսակցութեանց մեծ անարգանք,
Զի ձեր խորհուրդք հայրենասպան,
Վարձս ընկալցին զիւրեանց արժան.
Համակ՝ զինի՛ ՚նդդէմ՝ ձեր ՚ի մարտ
Թէ զիւցազունք մեր անկցին արդ,
Վերկենցաղէ զայլըս երկիր
Մղել ճակատ վրէժ խնդիր.

Հա՛ւլ՝ օ՛ն ՚ի զէն քաղաքացիք,
Կազմել ըզգունդ քաջամարտիկ,
Օ՛ն դիմեսցուք տալ ՚ի յագուրդ
Դաշտաց մերոց զարիւն անսուրբ:

Նուիրական սէր հայրենեաց,
Օգնեա ՚ի վրէժ, մեր կուռ բազկաց,
Ազատութիւն մեզ կաթողին
Ընդ քո պաշտպանս մարտի՛ր ուժգին,
Արդ՝ յաղթութիւն ընդ մեր դրօշու
Հասցէ թող ձայն քո քաջագրու,
Եւ թշնամիք քո ոգեսպառք
Տեսցեն զմեր փառս, քո զյաղթանակ:

Հա՛ւլ՝ օ՛ն ՚ի զէն, քաղաքացիք
Կազմել ըզգունդ քաջամարտիկ,
Օ՛ն, դիմեսցուք տալ ՚ի յագուրդ
Դաշտաց մերոց զարիւն անսուրբ:

Լ Ա Մ Ա Ր Ս Է Յ Է Ձ

(Թարգմանութիւն Մեսրոպ Նուպարեանի)

Օն, հայրենեաց արի՛ զաւակք
Փառաց օրը հասած է մեզ,
Գոռ բռնութեան ահա դրօշակ
Մեզ դէմ կանգնած է սիգապէս,
Դաշտերուն մէջ կը լսէ՞ք ձայն
Ձօրականաց բիրտ ու վայրագ,
Ձեր բազկաց մէջ մորթել կուգան
Ձեր ամուսինքն և ձեր զաւակք.

Օն ի զէն, ո՛վ եղբարք,
Կազմեցէք Ձեր գունդեր
Յառա՛ջ, յառա՛ջ մի պիղծ արիւն
Թող լուսյ ձեր դաշտեր:

Այդ հրոս գերեաց, այդ մատնիչներ
Այդ վատ արքայք ի՞նչ միտք ունին,
Որո՞ւ համար հաստ շղթաներ
Վաղուց հետէ կը պատրաստուին:
Մե՛զ, ո՛վ ֆրանսեանք.....: Ի՞նչ նախատինք,
Ինչ յոյզ զայրոյթ զգալ պէտք ենք:
Նոքա կ'ուզեն որ մատնուինք,
Հին գերութեան և կ'սպասե՞նք:

Օ՛ն, ի զէ՛ն, ո՛վ եղբարք,
Կազմեցէք ձեր գունդեր,
Յառա՛ջ, յառա՛ջ, մի պիղծ արիւն
Թող լուսյ ձեր դաշտեր:

Ի՛նչ, հրոսակներ օ՛տարական
Մեր հայրենեաց պիտ' ըլլա՞ն տէր,
Ի՞նչ, այդ վաշտեր անարգ, վարձկան
Պիտ' տապալե՞ն մեր կտրիճներ:
Մե՛ծըդ Աստուած, ստրուկ ձեռքեր
Մեր ճակատներն ծռե՞ն պիտի,
Եւ սինլքոր բռնապետներ
Հանդիսանան տէ՛ր Ֆրանսայի:

Օ՛ն, ՚ի զէ՛ն, ո՛վ եղբարք,
Կազմեցէ՛ք ձեր գունդեր,
Յառա՛ջ, յառա՛ջ, մի պիղծ արիւն
Թող լուայ ձեր դաշտեր:

Վախցէ՛ք ժանտեր, դուք, դրոժաններ,
Կուսակցութեանց, ո՛հ, նախատին,
Վախցէ՛ք, մատնիչ ձեր խորհուրդներ
Հուսկ պատիժնին պիտ' ընդունին,
Զի ամեն մարդ ձեզ դէմ՝ զինուոր:
Եւ թէ իյնան մեր դիւցազներ
Երկիր իսկոյն կ'արտադրէ նոր,
Զեզ դէմ՝ կոռի՛լ միշտ անվեհեր:

Օն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք,
Կազմեցէ՛ք ձեր գունդեր,
Յառա՛ջ, յառա՛ջ, մի պիղծ արիւն
Թող լուայ՝, ձեր դաշտեր:

Ֆրա՛նսեանք, իբրեւ վեհանձ կուուող
Զարկէք հարուած կամ՝ խնայեցէ՛ք,
Գու՛թ ունեցէ՛ք ձեզ դէմ՝ զինուոր
Տկար հոգի զոհերուն հէք:
Այլ արիւնոռչտ այն՝ հրէշներ,
Այլ Պուլյէի ընկերներ ժանտ
Բոլոր անգութ այն վազրներ
Որք իրենց մօր պատռեն արգանդ:

Օն ի զէն, ո՛վ եղբարք
Կազմեցէ՛ք ձեր գունդեր,
Յառա՛ջ, յառա՛ջ, մի պիղծ արիւն
Թող լուայ՝ ձեր դաշտեր:

Սէր հայրենեաց նուիրական
Մեր վրիժառու բազկաց օգնէ,
Ազատութի՛ւն մեզ սիրական,
Պաշտպաններուդ կողմէն կոռէ.
Ուժգին ձայնովդ յաղթութիւն թող
Վազէ, մտնէ դրօշներուդ տակ,
Եւ ոգեսպառ գծուծ ոսոխ
Տեսնէ մեր փառք, քու յաղթանակ:

Օն 'ի գէն, ո՛վ եղբարք,
 Կազմեցէ՛ք ձեր գունդեր,
 Յառա՛ջ, յառա՛ջ, մի պիղծ արիւն
 Թող լուսայ ձեր դաշտեր:

Հայկական խումբը աչքերնիս արցունքով, սրտերնիս վրէժով, իրարու երես նայեցանք: Բնազդաբար Մարտէյէզը երգող եօթանասնամեայ ծերունիին ձեռքը համբուրեցի, ան ալ վզիս փաթթուեցաւ: Ձի գիտցայ իր անունը, ոչ ալ ինք իմս: Ձեռ՛ կարծեր թէ աշխարհի վրայ պիտի զինքը վերատեսնեմ: Եւ առանց մեր շուրջը նայելու խմբովին դիմեցինք զօրանոց: Ֆրանսայի կռիւն պատասխանող առաջին կամաւորները մենք եղանք: Բնազդը կը մղէր մեզ այն կողմը, արդար դատին կողմը, երկար դարերէ ի վեր մեր ցեղին կուրծքին տակ ամփոփուած խոյանքն էր որ կը պոռթկար, մեր մատաղ կեանքերը զոհաբերելու համար ազատութեան նուիրական բազինին առջև: Ահա կամաւորներուն անունները:

1. Տրդատ Խոյեան Պօլսեցի, հանրածանօթ քահանային երիտասարդ առիւծի պէս զաւակը:
2. Օննիկ Քիրէճճեան. Գատըզիւղ էն. որ վայրկեան մը երիտասարդ թուրքերու հաւատացած, միացած անոնց, կանուխէն զգացեր էր դառն յուսախաբուծութիւնը ու իսկակի պէս այս ափունքն էր նետուեր:
3. Պերճ Պապեան, Իզմիրի Մեսրոպեանէն ինծի աշակերտած, ու ինծմէ տարի մը վերջ հոս եկած տարագրութեան վրանը պարզելու համար:
4. Հայկ Տամպուրաճեան Իզմիրցի կրպկոտ պատանին:
5. Հայկ Թուրումպաճեան Իզմիրէն, Մեսրոպեանի աշակերտ, ու երկիցս նուիրական ինծի համար:
6. Եղուարդ Սէֆէրեան, Եւդոկիացի, Բերայի էսպեանէն աւարտական, անապատի որդեգրին քով տարիներէ ի վեր պաշտօնայ, գրեթէ զաւակ:
7. Մաքսուտ Այնաճեան, Պօլսեցի, կեանքի յուսախաբուծութեններուն ենթարկուած, այլ միշտ անընկճելի:
8. Մուսուլլու Իզմիրցի Հայ Կաթոլիկ, զգայուն և ազնիւ պատանի մը:

9. Զէրքէզլի, Աղեքսանդրիայէն Հայ Կաթողիկ, Նախորդին պէս, այլ աւելի կրակոտ ու խանդավառ:

10. Ռ. Որբերեան, — կեանքի թափառականը:

Ճիպուղիի Հայ գաղութէն կը մնար միայն Արթաքին, Օրթագիւղէն, յիսունըչորսը անցուցած, և որ սակայն մեզի հետ էր հոգիով ու անցեալով:

Վաղը պիտի երթանք առտուն կանուխէն, զօրանոց, մարզանքի: Մէսածրըին մեկնեցաւ արդէն, ու քաղաքը քնանալ սկսաւ:

Անհուն յուզումի մը ներքեւ ընկճուած՝ կը փակեմ՝ աչքերս:

3

Մ Ե Կ Ն Ո Ղ Ն Ե Ր Ը

Օգոստոս, Սեպտեմբեր, Հոկտեմբեր,

Յնորական արագութեամբ դէպքերը կը յաջորդեն իրարու: Քսան երկու օրուան դիւցազնական դիմադրութենէ մը վերջ կը ջախջախուի Պելճիգա: Գերմանները կը հասնին Բարիզի դուռը: Մարնի հսկայ ճակատամարտը կը մղեն ու կ'ստիպուին ետ քաշուիլ: Թնդանօթներու որոտը սակայն չի հասնիր մին. չեւ հոս, ուր մենք ալ, զինուորականի հագուստով՝ հրացանը ուսերնիս մարզանքի կէ'րթանք: Շոգենաւները կուգան իրարու ետեւ ու կը տանին ամեն անգամներ խմբակէն քանի մը հոգի: Եթովպիոյ խորերէն կուգան կը հասնին զօրակոչի տարիքը ունեցող երիտասարդ ֆրանսացիներ, մեզի կ'ընկերանան քանի մը օր, կը մարզուին ու կը մեկնին: Շատ անգամ առտուն ժամը չորսին կ'սկսինք քալել արդէն, տասնեակներով ու համաշափ քայլերով: Օրական մինչև քսան քիլօմէթր ճամբայ կը կտրենք Սեպտեմբերի այրող արևին տակ, աւազի կոյտերու մէջ կը խրի ոտքերնիս, սուր քարերէն կը ցաւի, սակայն չենք զգար: Մեր հասակին բարձրութեան պատճառով Ֆրանսացի Ռօպէրթին ու ես միշտ գունդին առջևէն կը քալենք: Մարզանքէ վերադարձին հեասպառ եմ, երկար տարիներէ ի վեր լճացած արիւնս ակամայ շարժիլ կ'սկսի, ու կամքիս բովանդակ կորովին պէտք ունիմ՝ չ'իյնալու համար: Ֆրանսայի համար, հայրենեաց համար, ազատութեան համար, յառաջ: Առաջին մեկնողները տեղակալ Վիժիէն ու իր կիներ եղան: Վիժիէն հին

զինւորական մըն է, տասներեք գաղթային ճակատամարտներու մասնակցած ու պատուոյ Լէզէոնի ասպետ: Պատերազմի հրատարակութեան յաջորդ օրը հեռագրեց Ռազմային նախարարին իբր կամաւոր իր արիւնը առաջարկելով Ֆրանսայի: Նախարարը պատասխանեց անմիջապէս: Ֆրանսան, այսինքն քաղաքակրթութիւնը պէտք ունի ամեն անձնուէր հոգիներու աջակցութեան: Կի՛նն ալ մեկնեցաւ իբր Կարմիր խաչի հիւանդապահ:

Հա՛վրէզը անցաւ ծայրէ ծայր լեցուն Մատակասքարի զօրքերով: Ասեղ ձգելու տեղ չի կար: Ես ու Պապանան պահակ կարգուած էինք կամրջակին վրայ: Ճիպուղիէն զօրք պիտի չի կրնար առնել: Շոգենաւը խարիսխը վեր առնելու վրայ, կը տեսնենք կախուած չուանի մը վրայէն երիտասարդ մը որ կը մագլցի, ձեռքը, երեսը մրոտած շոգենաւ կ'ելլէ ու կ'անհետանայ բազմութեան մէջ, մինչ վարը ոստիկաններու նաւակին մէջ իրարանցում մը կը տիրէ: Տիւ Պօսքէն է եղբր, երիտասարդ ճարտարագէտ մը, որ Ֆրանսա կը փախչի: Պատերազմի յայտարարութենէն ի վեր քանի անգամ խնդրագիր տուած էր որ զինք ճակատ զրկեն: Մերժած էին առարկելով թէ Ճիպուղի ալ իրեն պէտք ունին: Զէր դիմացած և հիանալի անկարգապահութեամբ մը նաւ կը նետուէր, երթալ Գերմաններուն դէմ կռուելու համար: Քանի մը վախկոտ ու բացառիկ դէմքերէ զատ, որ պահուիլ կը նախընտրէին, Տիւ Պօսքէի ոգին էր որ կը տիրէր ամենուն, մանաւանդ Հայոց մէջ, կռուիլ, արիւնը նուիրել Ֆրանսայի—հայրենիքներու հայրենիքին համար: Ու մեկնեցան իրարու ետև, Տրդատ խոյեանն ու Օննիկ Քիրէճեանը, Հայկ Տամպուրաճեանն ու Հայկ Թուլումպաճեանը, Մուսուլլուն ու Զէրքէզլին: Ամենուն հետ միասին գացի մինչեւ շոգենաւ, իրենց ճակտին իմ և հայրենեաց համբոյրը դրոշմելով: Վերջին մեկնողը երկաթուղիի ընկերութեան պաշտօնեայ Հայ մը եղաւ, որ պաշտօնին բերումով Ճիպուղիի և Տիրէ Տավայի միջև, եթովպական հողի վրայ, փոքր կայարան մը կը բնակէր, Այիշա անուն: Թղթերուս մէջ կը գտնեմ իր մէկ գրած նամակը, պարզ, անուշ այլ ափսո՛ս, հիմակ այնչափ տրտմազին:

Այիշա 13 Սեպտ. 1914.

... Ռ. Որբերեան

Ճիպուղի

Իմացայ թէ Ճիպուղիի հայ երիտասարդները Ֆրանսա պիտի մեկնին իբր կամաւոր և թերեւս մէկ քանի օրէն ճամբայ ելնեն: Եթէ անպատեհ չէք գտներ, ձենէ պիտի ինդրէի որ տեղւոյդ զինւորական հրամանատարին իմ կողմէ թարգմանաբար աղաչէիք, որ զիս ալ իբր կամաւոր ֆրանսական բանակին մէջ ընդունի և մեկնող հայ զինւորներուն հետ միասին ես ալ ճամբայ ելնեմ: Եթէ երբէք ընդունուի ինդրանքս, Հայկին միջոցաւ թէլէֆօնով կ'իմացնէք ինծի, որով յաջորդ օրը կ'իջնեմ Ճիպուղի և առաջին առթիւ շոգենաւ կը մտնենք:

Մնամ խորին յարգանօք ձերդ

Օննիկ Թ. ՊԱՇՊԱՋԻՐԿԵԱՆԵԱՆ

Յ. Գ. Սոյն փափաքս մ'ոյայն իմա չէ: Երեկ եգիպտոսէն հօրմէս առած նամակիս մէջ կ'ըսէր հայրս. « Եթէ երբէք ես քու տարիքդ ունենայի, ֆրանսական բանակին մէջ իբր կամաւոր ծառայելու կ'երթայի », ինչ որ հօրս փափաքն է:

Նոյն

Պատասխան չի տուի իրեն: Կը մտածէի թէ մեր թիւին բաղդատմամբ գրեթէ ամբողջութիւնը պատասխանած էր զուհաբերութեան գերագոյն կոչին, ու գոնէ մէկ երկու երիտասարդ ալ մեր հայրենիքին համար մնալ պէտք էին: Ես ինքս կ'ուզէի, կը պահանջէի մեկնիլ, սակայն ուրիշի մը համար, խղճիս առջև պատասխանատու մնալ չէի՝ ուզեր, չէի՝ կրնար: Միւսները մեկնած էին արդէն, երբ օր մըն ալ Օննիկը վար իջաւ եկաւ և յայտարարեց թէ ինք ալ որոշած էր մեկնիլ: Եթէ չի թողուս և արգիլես, պիտի մեռնի՛մ ըսաւ: Սեղմեցի ձեռքը և « դնա՛, տղաս, Աստուած հետդ ըլլայ » ըսի: Ընկերացայ իրեն հրամանատարին մօտ, կամաւորութեան ձևակերպութիւնները կատարուեցան, ու գացինք շոգենաւ: Կարծես թէ մահուան ուրուականը կը քալէր հետերնիս: Կը նախազգայի, թէ այլ ևս պիտի չի վերատեսնէի զինքը:

ԹՈՒՐԲ ԶՕՐԱԿՈՉԸ

Հոկտեմբերին հոս հասաւ տաճկական զօրակոչին յայտարարութիւնը: Եթովպիոյ թուրք ընդհանուր հիւպատոս Մազհար Պէ, հաղորդեց ինծի պաշտօնական նամակով մը, յանձնարարեալ, յոյս յայտնելով թէ « Ճիպուղիի Հայ մեր եղբայրները (Էյմէնի գարսաշխարմըզ) պիտի փութային օսմանեան հայրենիքին հրաւերին պատասխանել »: Նամակին շահագրգռական մասը հոն է, որ ապագայ զօրքերուն բռնելիք ճամբուն ուղղութիւնը կը գծէր տնտեսագէտ հիւպատոսը: Եթովպիայէն խումբ խումբ հոս պիտի ղրկէր նպասակ զինուորագրեալները, ու խնայողութեան համար փիւնիկեան հնամենի փոքր առագաստանաւերով պիտի մեկնէին Հոտէյտա, և այդ քաղաքէն պիտի հետեւէինք թուրք պատերազմական նախարարին հրահանգներուն: Աւելորդ է ըսել թէ այս նամակն ու հրաւերը մեր ծիծաղը միայն շարժեց: Վախ մը միայն կը մնար: Հապա եթէ թուրք հիւպատոսը եթովպական կառավարութեան ձեռքով բռնի ղրկել ուզեր Հայերը: Գիսեցի իսկոյն Ճիպուղիի կառավարիչին, որ խնդիրը հաղորդեց Փարիզ Գաղթային նախարարին: Երկու օրէն պատասխանը եկաւ: « Եթէ թուրք հիւպատոսը բռնի զինուորագրել և ղրկել ուզէ Եթովպիոյ հայերը, Ճիպուղի կը պահէք զիրենք Ֆրանսական դրօշին պաշտպանութեան տակ: Ու մեր կառավարութիւնը պիտի հոգայ պատսպարեալներուն բոլոր ծախսերը »:

Պաշտելի՛ Ֆրանսա: Ու մտածել թէ այդ եղերաբաղդ օրերուն ի՞նքը Ֆրանսա՛ն անհուն վտանգի անդունդին եզրը կը գտնուէր:

Մազհար պէ, չի գոհացաւ մէկ նամակով: Յանձնարարեալ երկրորդ նամակ մըն ալ գրեց, հաղորդելու համար թէ անոնք որ զօրակոչին չի պատասխանեն անձամբ և կամ 15 ոսկի վճարելով, իբր դասալիք հրացանի պիտի բռնուին: Այդ նամակն ալ կարդացինք ու զամբիւղը նետեցինք նախորդին պէս: Մտածումը առաւ մեզի սակայն: Որո՞ւ դէմ էր թուրքիոյ զօրակոչը: Ու եթէ այս հեռաւոր մոոցուած անկիւններուն մէջ իսկ իժը կը խլրտէր ու կը շշէր, ցոյց տալով վաղուց փշրած աւաւաններ անզօր, ի՞նչ պիտի ըլլար Հայաստանի հաւատարիմ

հայերուն վիճակը որ ամեն կողմէն իրենց կուրծքերուն դէմ մղուած սուրերու մէջ պիտի մնային: Եւ ասպետական Ֆրանսան շատ հեռուն ու Աստուած շատ բարձր էր մարտիրոս Հայաստանէն:

Հայոց այս արհամարական լուսթիւնը Մազհար պէյի երկրորդ յուսախաբուլթիւնը եղաւ: Առաջինը եղած էր Եթովպիա երթալու համար առաջին անգամ Ճիպուղի եկած օրերուն: Կուզար ինք օսմանեան հայրենիքին կողմէ երևութապէս, սակայն իսկականին մէջ իբր համիսլամութեան առաքեալ, Մենելիքի խաղաղած քրիստոնեայ կայսրութիւնը հիմէն փորելու համար: Ճիշտ հոս գտնուած միջոցին, Ճիպուղի հիւր եկած էր Շէյխ Ահմէտ, Եէմէնէն, ժամանակին Գահիրէ Ալ Ազհարի աշակերտած, ու հիմակ Եէմէն թուրքիոյ դէմ ապստամբութեան դրօշը բարձրացուցած: Երկուքը միասին, հիւպատոսն ու Շէյխը իմ տունս հրաւիրեցի, ինչպէս նաև Ճիպուղիի արաբ երեւելիները: Եէմէնի թուրք բանակէն փախստական սպայ մըն ալ թարգմանի պաշտօնը կը կատարէր: Երկարօրէն խօսեցան իրարու հետ, առաջ աննշան նիւթերու շուրջ, սակայն Մազհար պէյ հետզհետէ ոգևորուեցաւ ու նոր Ռէթիմին փառաբանութիւնը ընել սկսաւ: Շէյխ Ահմէտ լուռ էր, կը թողուր որ միւսը խօսի աւելի յուզուած ու ցնցուելով:

« Մենք թուրքերս և արաբները եղբայր ենք կ'ըսէր Մազհար պէյ, կրօնքն է մեր հայրենիքը, ու խալիֆան, Աստուած կեանքը երկարէ, մտադիր է Արաբիոյ ամէն կողմ Երկաթուղիի գծեր բանալ, հաղորդակցութիւնները դիւրացնել, կրօնական դպրոցներ հաստատել: Միայն պէտք է որ արաբները իրենց գէնքերը վար դնեն ու հաւաքուին Մարգարէին մեզի աւանդ ձգած նուիրական դրօշին շուրջը:

Շէյխ Ահմէտ ահարկու ծիծաղով մը, ջղաձգօրէն խնդալ սկսաւ, կողերը բռնած, շնչակտուր, գրեթէ վայրագօրէն կը խնդար:

« Արաբները և թուրքերը իրարու եղբայր, կարելի՞ բան է, և կամ զիս հեգնել կ'ուզես, Մազհար պէյ: Մեր երկիրը դարերէ ի վեր աւերեցիք ու անհուն գերեզման մը դարձուցիք և որ սակայն իր կարգին Թուրքիոյ շիրիմը պիտի ըլլայ: Արաբներն էին, որ մարգարէին սուրբ դրօշակը տարին մինչև Սպանիա, ամեն կողմ՝ Ալհամպրաներ, Ալ Ազհարներ հիմնելով,

քանի որ ձեր ցեղին կրօնքը եաթադանը և հաւատքը անպաշտ պաններուն ու տկարներուն հանդէպ արիւնարբու գազանութիւնը եղաւ: Չէ՛, Արաբիան մաս չի՛ կազմեր այլեւս անպարտ արիւնի վրայ ձեր հիմնել երազած կայսրութեան: Արաբական խրոխտ ու ազնիւ ցեղը, դարերէ ի վեր նահատակուած, բռնակալութեան առջեւ պիտի չի ծնրադրէ՝ երբէք:

Ոչ շէյխը, ոչ ալ հիւպատոսը կը խնդային այլեւս: Հեգնական ծիծաղը սակայն անցաւ իմ՝ շրթունքներէս ու պրկեց: Նման ծիծաղ մը թերեւս ունենամ մէկ օր գերեզմանիս մէջ, մահուան և ունայնութեան հանդէպ, գանկերու յաւերժական ծիծաղը:

Հիւպատոսին երրորդ և դառնագոյն յուսախաբուութիւնը տեղի պիտի ունենար սակայն Եթովպիոյ մէջ. ուր ուզեց թուրքերու շնական դիւանագիտութեամբ լուսաճաճանչ խաչը տեղափոխել արեան լիճերու մէջ լողացող մահիկով:

Հայերը չի պաասխանեցին իր զօրակոչին և առանց սակարկելու իրենց արիւնը, աւելի եռանդով փարեցան Ազատութեան հայրենեաց Ֆրանսայի սրբազան դրօշին:

5

Տ Ա Ս Ն Ա Պ Ե Տ

Բանակին մէջ պարզ զինուորը, երկրորդ կարգի զինուորը երջանկագոյնն է. իր ուսին վրայ բեռ մը ունի, — նիւթական բեռ, որ մինչեւ երեսունհինգ քիլօի կը հասնի, սակայն ատկէ զատ միայն իրեն տրուած հրամանները ճշտապէս ու արագօրէն գործադրելու հոգը ունի: Քանի աստիճանը բարձրանայ նիւթական բեռը կը թեթեւայ, այլ բարոյականը կ'սկսի, — պատասխանատուութեան բեռը: Ամիսէն աւելի է տասնապետացու աշակերտներու խումբին մէջ եմ: Տուած են մեզի « Զինուորին կրթութիւնը » վերնագրով տետրէն մէյմէկ օրինակ ու գրեթէ ամբողջութեամբ, ծայրէ ի ծայր գոց գիտեմ արդէն: Հրացանս ու սուրնս մաքուր են ու փայլուն, կը քակեմ, կը յղկեցնեմ ամեն օր. համազգեստիս կոճակները նմանապէս: Զինուոր եմ, այսինքն գործօն հիւլէ մը, շամանդաղ մը, անշուք մէկ շողը այն ասպետական բանակին, որ Արդարութեան համար կը մարտնչի: Թուրքիան արդէն հրատարակեր է պա-

տերազմ, իր ձեռքով փորելով կորստեան անդունդը, ու միա-
նալով ազատութեան թշնամիներուն, ինք՝ դահիճ Ազատու-
թեան: Պատերազմին վերջնական ելքին մասին ալ կասկած
չունիմ: Գերմանիան եթէ չի պղծէր իր ձեռքը թուրքին ճի-
րաններուն մէջ դնելով, կրնար գուցէ յաղթուիլ, սակայն
փառքով յաղթուիլ: Իր ճակատին վրայ դաւաճան դահիճնե-
րու հետ եղբայրակցած ըլլալու խարանին ամօթը զրոշմուած
պիտի չունենար: Ամբողջ աշխարհի Հայութիւնը, Թուրքիային
ալ մէջը ըլլալով, խանդավառ խոյանքով նետուած է ուղ-
մագաշտ: Հարիւրաւոր միլիոններով ժողովուրդներ դէմ դէմի
կեցած կը մարտնչին, կը բզքտեն զիրար: Փոքրիկ, երէկ դեռ
անշուք ու աննշան, այլ յաւերժապէս զիւցազնական իմ ցեղ,
դուն պիտի ըլլաս գուցէ աւաղի հատիկը որ ճակատագրին
նժարին մէջ նետուելով, աստուածային արդարութեան կողմը
պիտի հակեցնես զայն, ու ես աննշան հիւլէ քու փառքիդ
մասնակից պիտի ըլլամ:

Կոյր հնազանդութիւն մը չէր պահանջուեր մեզմէ, ոչ ալ
պողպատի կարգապահութիւն մը: Ամենէն յետին զինուորը
իր եսէն բան մը, բնազդ կամ հանճար, բերել պարտ էր՝ մեծ
նպատակին իրականացման համար: Մեր յարաբերութիւնները
պետերուն հետ բիրտ երկիւղէ աւելի անուշ ու եղբայրական
էին գրեթէ: Վախէ աւելի սէր ու յարգանք կը տիրէր շար-
քերուն մէջ: Վարձատրութիւնն ու պատիժը նոյն յարգանքով
կ'ընդունէինք, տեղակալ, հարիւրապետ, հրամանատար, գըն-
դապետ, զօրավար, սպարապետ ու մարաշախտ, ուղիղ զծով
կը յանգէին նոյն լոյսի համասփիւռ կեդրոնին, Ֆրանսայի,
այսինքն հայրենեաց:

2 Դեկտ. 1914

Քննիչներու խումբին առջեւ անցուցի քննութիւնս: Վար-
կածներու և մարզանքի մասին անթերի եմ: Լաւ ուսումնա-
սիրեր եմ զինուորական դիրքերու ձեւափոխումները: Նշանա-
ռութեան մէջ հինգերորդ եմ, այսինքն վրիպած: 12 տարիներ
Ճիպուղիի արեւին տակ այրած աչքերս կորսնցուցեր են իրենց
ուժն ու սրութիւնը: Յանցանքը իմա չէ, սակայն յանցանք
ըլլալէ չի դա՛րիր: Քննութեան արդիւնք. Պերճ Պապեան
կ'անցնի տասնապետ, ու ես միայն առաջին կարգի զինուոր
կ'անուանուիմ: Կեանքի սովորական ընթացքն է այս: Աշա-

կերտները պիտի գլեն անցնին իրենց վարպետները: Չեմ նախանձիր, ու սրտագլին կը սեղմեմ ձեռքը: Իր փառքին մէկ մասը իմս կը նկատեմ իրաւամբ:

3 Դեկտեմբեր 1914.

Այսօր հարիւրապետ Տըբուի աչքիս առջեւ դրաւ օրակարգի տետրը: Քննիչ մարմնին նոր որոշման համեմատ ես ալ տասնապետ անուանուած եմ: Տուաւ ինծի նոր աստիճանիս բոսորագոյն երիզները, զորս անմիջապէս թեւիս վրայ անցուցի ու հրաման առնելով տուն վազեցի: Խելայեղ կը սեղմեմ կուրծքիս վրայ գառնուկներս: Կեանքիս գերագոյն մրցանակն էր կարծես. խեղճ մայրս, որչափ պիտի արտասուէր երանութենէն զիս համազգեստով եթէ տեսնէր: Կէսօրէն վերջ մարզանք: Հրացանը ուսիս՝ կը քալեմ, ճակատս աւելի բարձր. մարմնոյս բեռը չեմ զգար, թռչունի պէս: Ջիղերուս մէջ տասը Հէրքիւլէսներու ուժը կը բիւրապատկուի: Թող պահանջեն, ու պատրաստ եմ յենակէտը ըլլալ աշխարհ բարձրացնող: Տկար կուրծքս թող խորտակի, հերիք է որ քաղաքակրթութիւնը յառաջ քալէ և ազատագրուի՝ Հայաստան:

6

Դ Ա Ր Զ Ո Ղ Ն Ե Ր Ը

7 Դեկտեմբեր 1914

Գիշերը զօրանոցը պառկեցայ, իբր օրուան տասնապետը: Ժամը 10ին հնչեց պառկելու փողը, գունդը հաւաքուեցաւ կարգով, ճշտեցի ամբողջութիւնը և հրամանով բացականերու ցուցակը պատրաստեցի և ամենքը խշտեակներուն վրայ տեղաւորուած տեսնելէ վերջ քաշուեցայ սենեակս: Պատուհանները բաց են, լուսինն ու աստղերը իրենց անուշ լոյսը կը ցանեն ճակտիս վրայ ու թեթեւ զեփիւռ մը իր յաւերժական երգը կը մրմնջէ: Տունէն մաքուր սաւան դրկեր են, մոմ մը ու կարդալու գրքեր: Ու մտածել թէ Ֆրանսա ու Կովկաս իմ ընկերներս ձիւնի ահաւոր փոթորիկներուն տակ, մինչեւ կէս մէջքերնին սառած ջուրի մէջ խրամներու կեանքը կ'ապրին աւելի ճիշտը կը մեռնին, թշնամի գնդակներու տարափին տակ: Երկինքը կը դիտեմ: Ճիշտ գէնիթին վրայ Հայկ համաստեղութիւնը կը փայլի, վառաւոր ու հսկայական, իր մէջքին

միաշար երեք հիանալի աստղերով, զոր «Նափօլէօնի գօտի»ն անուանակոչեց Լայքցիկի համալսարանը, երբ անցեալ դարու սկիզբի հսկան երրորդ անգամ՝ Պերլին կը մտնէր իր անյադթելի լէգէոններու գլուխը անցած...: Նափօլէօնի գօտին մեր Հայկին մէջքը: Հինգերորդ ամիսն է արդէն պատերազմին, և իր դամբանին խորը, էնվալիտի գմբեթին ներքև կ'զգա՞յ արդեօք Ս. Հեղինէի ուրուականը Գերման թնդանօթներու անհուն ու անվերջ ուրոտումը: Կէս գիշերին զօրանոցին շուրջ քննական պտոյտս կը կատարեմ: Երկաթուղիի գծին երկու կողմը՝ աւազներուն մէջ թաղուած Սօմալիներ կը քնանան: Բուն կեանքը գուցէ անոնց կեանքն է, առանց իտէալի եւ առանց փառասիրութեան: Կը դիտեմ, կը նախանձիմ՝ ու կ'անցնիմ:

Առտուն ութը գինուորի գլուխ անցած Ֆրանսայէն եկող շոգենուր կ'ելլեմ՝ իբր պահակ: Մարնի ճակատամարտէն վերաւոր և ապաքինող գաղթային գինուորներ կան իբր ճամբորդ որ էնտօշին կ'երթան հանգիստ առնելու: Առանց բացառութեան դեղին ու դալկահար են ամենքն ալ: Կան որ ձեռքերնին թողած են հոն, ուրիշներ ոտքերնին, կամ մէկ ու երկու աչք: Բայց դեղին, գրեթէ կանանչագոյն են ամենքն ալ: Օրերով մնացեր են կրակին տակ ու քիչերը կան որ լսել կըրնան: Ոմանց համար ճանճի բզզիւնը որոտում՝ կը թուի ու կը սարսռան, ուրիշներն ալ բան մը չեն լսեր և ալ պիտի չի լսեն ընաւ: Կամըջակին գլուխը կեցած կը դիտեմ անցնիլնին: Նաւապետը կու գայ ձեռքս կը սեղմէ ու սրահը կը տանի, անկիւն մը, ուր յիսնամենի հսկայ մը գարեջուրի գաւաթին առջեւ նստած կը խոկայ լոկի: «Քեզ կ'ուզեմ՝ ներկայացնել իրեն, գաւաթ մը բաղիւէ հետը և դիտէ միայն, ուրուական մըն է» կը մըմոյս ականջիս նաւապետը:— «Տօթթոր Բիէր, բարեկամս Որբերեանը կը ներկայացունեմ:— կամաւոր է և հայ»:

Զսպանակէ մը մղուածի պէս ոտքի կ'ելլէ, ձեռքս կ'առնէ ձեռքին մէջ ու քովը կը նստեցնէ: Պատուհանին լոյսը կը զարնէ դէմքին ու կը սոսկամ: Գոյնը մուրթ կանանչ է: Առանց նախաբանի կ'սկսի նախ քանի մը կցկտուր բառերով, որ չեմ հասկնար այնչափ արագ արտասանուած և իրարու խառն, դողողշուռ...: «Պատերա՞զմը, պատերա՞զմը, միայն ե՛ս տեսայ ինչպէս որ էր: Ամբողջ Սեպտեմբերը անցուցի Մարնի եզերքը, Մանուրիի հետ շարժուն հիւանդանոցին իբր քժշկապետ: Օրե-

րով կուրցնող ու թունաւոր ռուբերու տարափին տակ մնացի, կարմիր խաչի բոլոր ընկերներս մեռան իմ քով ու մահը չուզեց, չի տարաւ զիս ալ: Վերաւոր չի կար որ խնամէի, բոլորը կը մեռնէին, Ժօֆրի հրամանին համեմատ, ափ մը հող աւելի չի տալու համար թշնամիին: Դեղի մատուկները ջարդ ու փշուր եղած էին, պէտք ալ չիկար դեղի: Ե՛ս ալ բանակի բժշկապետ, կոտրած սուին մը առած, սկսայ փորել հողը ու թաղել, թաղել, մեռածները թաղել: Մէկ գիշերուան մէջ եօթը հարիւր հոգի թաղեցի, ամենքն ալ երիտասարդ, իմ գաւակս ալ միասին: Պատերա՞զմը, տղաս, միայն ե՛ս տեսայ, ինչպէս որ էր:» Ու խուլ հեծկլտուքով մը գաւաթը կ'առնէ ու կը զարնէ գաւաթիս ու կը խնդայ: Խնդուք չէր, ջիղերու կծկում՝ մըն էր աւելի, ևահաւոր պարագայ, դէմքին կետք միայն կը խնդար, մէկ աչքը միայն, մինչ միւս այտին վրայէն կաթիլ կաթիլ արցունքները կը սահէին: Իսկապէս մեծ պատերազմին ուրուականն էր, որ կ'արձանանար հոն, ջիղերու և կամքի փլատակ մը:

Սրբազան Ազատութիւն, երջանիկ են անոնք՝ որ Մարնի ալիքները ներկեցին քեզի համար իրենց մաքուր արիւնով և այն անմահ ափերուն վրայ քնացան, ու տարաբաղդ այս դէմքերը դալկահար, որ դատապարտուած են ապրելու տակաւին, յիշելու, խնդալու ու նոյն ատեն յաւերժապէս արտասուելու համար:

Կամըջակէն վար պիտի իջնեմ: Նաւը ճամբայ պիտի ելլէ: Երկու վիրաւոր իրարու հետ կը խօսին: Մէկը ձայնը կորսնցուցած է ու կը փսփսայ կարծես: Միւսը, որուն թիկնոցակին վրայ, զինուորական մետայլն ու Պատուոյ լէգէոնի և պատերազմի խաչերը կը փայլին, վէսօրէն կը բանայ կուրծքը, ութը հատ գնտակի և մէկ սուինի հարուած ստացեր է ճիշտ կուրծքին, ու չէ՛ մեռած: Սրտին վրայ սպիտակ տեղ մը կայ որ վերքի նշան չունի: Մատը կը դնէ հոն և « գնդակի համար հոս տեղ մը կայ տակաւին, բայց գերման հրացանները պիտի չի գտնեն տեղը », կ'ըսէ իր ընկերոջ ու ժպիտով մը հերոսական, կը յաւելու. « Երեք ամիսէն նորէն ճակատ պիտի վերադառնամ: »

Ագնիւ, դիւցազնակա՛ն պատանի, իրաւունք ունիս, Գերման գնդակները Ֆրանսայի սրտին բաբախած վայրը պիտի չի գտնեն երբէք: Արեգակը չի՛ մեռնիր:

ՄԱՀԷՆ ԱՒԵԼԻ ՀԶՕՐ

Պիտի մեկնի՛մ, ե՛ս ալ կ'ուզեմ՝ մեկնիլ ու նետել զիս հա-
մաշխարհային հրաբուլիսին մէջ: Հարիւրապետ Տըբուլի չի
բաժնէր փափաքս, բարեկամներս որոշակի կը հակառակին:
Բայց ես սկսած եմ զիս դասալիք նկատել: Տուն կուգամ,
Արուսեակս ու Մարիանէս կ'առնեմ գիրկս, ու պաղատագին
արտօնութիւն կը խնդրեմ՝ մայրերնէն: Ան լուռ կը մնայ: Պիտի
երթամ Տարտանել, քիչ օրէն դաշնակիցները Իզմիր պիտի
մտնեն, ես ալ հետերնին, պիտի երթամ զաւակս, Յարութիւն-
Վրոյրը ազատել, որ Իզմիր ամերիկեան դպրոցը փակուած է:
Երկար մտածումներէ վերջ կ'երթամ կառավարիչը գտնել, ար-
տօնութիւն ուզելու համար, որ առաջին շոգենաւը առնեմ:
Երկար ատենէ ի վեր կը ճանչնանք զիրար: Ծիպուղիի գաղու-
թին ընդհանուր քարտուղարն էր որ ատենէ մը ի վեր կառա-
վարչի փոխանորդ անուանուած է: Նիհար, կարճահասակ, սև
փայլուն մազերով ու մօրուքով, համակրելի երիտասարդ մըն
է ու մանաւանդ հայասէր, ինչ որ զիս հոգիով կը կապէ իրեն:
Գողտրիկ ժպիտով մը կ'ընդունի զիս, լուրեր կը հարցնէ իմին-
ներէս, մանաւանդ Յարութիւնէս, որ փակուած է Իզմիր: Այ-
ցելութեանս նպատակը բացատրող առաջին բառերուս, կ'ընդ-
միջէ զիս ու վճռապէս կը հակառակի: « Յրանսա իր գաղութ-
ներուն մէջ ալ աշխատող ուղեղներու և բազուկներու պէտք
ունի, և Ծիպուղին իր կրցածէն աւելին տուաւ հայրենեաց:
Պատերազմը միայն խրամներու մէջ չի՝ մղուիր, այլ տնտեսա-
կան կռուանի վրայ: Տարիներէ ի վեր Ծիպուղիի արեւին տակ
այրած մարմինդ պիտի չի դիմանայ կլիմայի յանկարծական
փոփոխութեան, ու հիւանդ ու խեղճ զինուոր մը պիտի ըլլաս
հոն, քանի որ պարտականութիւնդ հո՛ս ալ կրնաս կատարել:
Ու յետոյ դուք, Հայերդ մեր յուսացածէն աւելի տուիք: Զեզ-
մէ շատերը մեկնեցան ճակատ, ու թողէք մեզի հաճոյքը մէկ
երկու հոգի ալ մեր մէջ պահելու: Օր մը ձեր հայրենիքն ալ
պէտք պիտի ունենայ իր զաւակներուն: Դարձեալ ազատ ես
ուզած ուղիդ ընտրելու, հոս երեսի վրայ թողելով ընտանիքդ
ու տարիներէ ի վեր հիմնած գործդ, բայց ես պաշտօնապէս
պիտի հակառակիմ մեկնելուդ:

Ժամէն աւելի այդ լեզուն բռնեց, ու գլխիկոր մեկնեցայ քովն, առանց տուն հանդիպելու, զօրանոց գացի:

Յաջորդ օրը, կիրակի իրիկուն լուր կը տարածուի, թէ կառավարիչը անձնասպան է եղեր: Ձեմ հաւատար ու խենդի պէս կառք մը կը նետուիմ ու իր տունը կը վազեմ: Մինչեւ կէսը անկողնին վրայ ինկած, շրջահարը գետինը՝ որուն գնդակը ուղղակի սրտին է անցեր: Հոն են իր խումբ մը բարեկամները, ու բժիշկները, ամենքն ալ լուռ ու թախծագին: Հեծկըլտալով արտասուել կ'սկսիմ: Քիչ վերջը արդէն ամենքն ալ գիտէին եղերաբաղդ երիտասարդին պատմութիւնը: Կտակը գտան: Իր մէկ պաշտօնեային կնոջ, խենդի պէս սիրահարած է եղեր ամիսներէ ի վեր: Կինը գեղանի ֆրանսուհի մը և իր կարգին սիրահար իր ամուսնոյն, տեղի չի տար փորձութեան և իբր քոյր կը ջանայ դարմանել սիրահարին վշտահար սիրտը: Ձի յաջողիր: Երիտասարդը յուսահատ մահուան որոշումը կուտայ: Իր կտակը հազիւ երկու վայրկեան մնաց աչքիս տակ ու դեռ կ'այրի սիրտս: Նախ ներում էր խնդրել իր ծերունի մօրմէն, զինք առանց ուղեւուն լացնելուն համար: « Դուն ալ պիտի « ներես ինծի, իմ պաշտելի իտէալս, որ չի յաջողեցայ իբր « եղբայր սիրուելով գոհանալ, ու կը նախընտրեմ մահուան « մէջ փնտռել վիշտերուս մոռացումը: Քեզի ամեն օր նամակ- « ներ գրեցի, առանց յանդգնելու զանոնք քեզի հասցնել: « Դարակիս մէջ են անոնք, կնքուած պահարանով: Առանց « բացուելու կ'ուզեմ՝ որ այրուին անոնք: Քեզմէ յիշատակ՝ « մէկ օր ձեռքիդ փունջէն պատահամար ինկած դափնէծաղիկ « մը ունիմ, ու ժապաւէնի կտոր մը: Բարեկամներէս կը խընդ- « բեմ որ սրտիս վրայ, սնտուկիս մէջ դնեն խամրած ծաղիկն « ու ժապաւէնը:...

« Ու յետոյ, և ամենէն աւելի, « ներէ՛ ինծի, Ֆրանսա»...:

Իր եղբայրն ալ ռազմաճակատին վրայ ինկաւ, փառքի դաշտին վրայ ու ծերունի մայրը բոլորովին մինակ մնաց աշխարհին վրայ:

Ֆրանսան ներեց զաւկիդ, զժբաղդ մայր, կորիւններէդ մին ինկաւ ազատութեան բազինին վրայ, ու միւսը սիրոյ խորանին առջեւ, ու Սէրը, ափսո՛ս, միշտ մահէն աւելի հզօր է ու հայրենիքներէ աւելի յաւերժական:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ*

Զատիկ գիշեր, « Քրիստոս Յարեա՛լ » կ'երգէին,
Խաւար հիւղակն անգամ լուսով ողորդուն,

Երանութեամբ կը շողար,—...

Վերածննդն էրազներու երկնային,
Փթթումը նոր մոխիր դարձած յոյսերուն,
Ու նոր կեանքի նոր քընար.

Այլ մենք անխօս, լուռ, իրարու նայեցանք,
Քեզմէն հեռու, մեր անուշի՛կ Յարութիւն,

Ծովին սարսուռ, լուսնին՝ շող
Եկան մեր քով, այլ ոչ մի ձայն արձագանգ,
Ամայքներէն հասաւ մեզի մոլորուն,
Մեր սրտերուն քով մաշող...

Անդունդներ կան մեզի բաժնող իրարմէն,
Հառաչներով լցինք զանոնք. այլ ափսոս,

Որոնեցինք զո՛ւր քու ձայն,
Ո՛ւր ես, տըղաս, այլուր յոյսերը կ'երգեն,
Այլ մենք մենիկ, արցունքներով վշտահոս,
Կ'սպասենք զո՛ւր յարութեան:

Ով Յարութի՛ւն մեր վշտակէզ հայրենեաց,
Ով Յարութի՛ւն տարահալած հայութեան,

Ով մեր սրտի՛ն Յարութիւն,
Քեզ կը կոչենք հառաչներով վերասլաց,
Քեզի համար կը տառապինք յաւիտեան,
Ըսէ՛, արդեօք ո՛ւր ես դուն...

Մեր քայլերը դողդոջուն են ու տրկար,
Աչերն աղօտ, արցունքներով կը մարին,

* Զատիկ իրիկունը գրեցի այս տողերը: Մեր Յարութիւն—Վրոյր զաւ-
կին անուան տօնն էր: Ինքը՝ Իգմիր և պատերազմէն ի վեր լուր կամ
նամակ չենք առած: Մայրն ու ես՝ միմեանս՝ չիշեցինք զինք ու լացինք..
Ո. Ո.

Վրրանիս ուժ չի մնաց,
Մոայլէն ետք արեւը ե՞րբ պիտի գար,
Ե՞րբ ծաղկէին պիտի յոյսերն անցեալին,
Ու բաղձանքներն հայրենեաց...

Յիսո՛ւս, միայն երկու գիշեր հեռացար
Մայրէջ ու դուն չի դիմացա՛ր բաժանման,
Յարեար ու զայն գրկեցիր,
Ե՞րբ ամոքես պիտի սրտեր վշտահար,
Ե՞րբ դարձընես պիտի մեզի սիրականն
Իր ծընողաց տարագիր...:

Ճիպուղի. Չատիկ, 1913.

ԳԱԻԱԹԵՆ ՄԻՆՉԵԻ ՇՐԹՈՒՆՔ

« Զէ՛նք, ուզմանիւթ, գէնք, ուզմանիւթ », ահա ինչ որ կը պակսի դաշնակիցներուն: Գերմանիա քառսունևչորս տարիէ ի վեր դիզած է լեռնակուտակ իր չորս հարիւր ֆամները, ու հսկայական թնդանօթներն ու գնդակները, քանի որ դաշնակիցները առանց որևէ միութեան գծի, գրեթէ վախնալով հաւատալու տիեզերական աղէտին հաւանականութեան, երեսի վրայ թողած են ամեն բան: Անգլիա իր մեկուսացած ապառաժին վրայ կանգուն, արհամարհանքով մերժած է նոյն իսկ իր հեռատես զաւակներուն Լորտ Ռօպէրթսի և Նօրթհքլիֆի ազդարարութիւնները, կրթնած իր անարկու տորմիղին, որ դարերէ ի վեր ամեն ծովերու գերիշխանութիւնը ապահոված էր իրեն: Զէ գուշակած գրեթէ հազարաւոր մեթր բարձրութենէ թռչող գէլլինները, ոչ ալ ծովերուն ներքեւէն սուրացող ընդծովեաները: Կառաւոր են զինուորները, պարտադրեալ զինւորագրութիւն գոյութիւն չունի:

Յրանսա իր մարդկայնական ազնիւ սկզբունքներուն կառչած, չէ կրցեր գուշակել թէ գերման ընկերվարութիւնը պարզապէս մէկ ձիւղն է լրտեսական այն անհուն դրութեան, որուն համար ամեն միջոց որ գերման աշխարհապետութեան կը

տանի՝ ներելի է: Հազար թնդանօթ ու քանի մը միլիոն փամ-
փուշտ աւելի եթէ ունենար Ֆրանսա, Մարնը գերման բանա-
կին ու երազներուն գերեզմանը կրնար ըլլալ: Ռուս բանակին
վիճակը աւելի խղճալի է: Պէշտան հրացաններ ունին և կրայի
կամ լըպէլի փամփուշտ: Գրուքներ ունին 75ի գնդակներով,
ու հազար հինգհարիւր քիլոմէթր տարածութեամբ ճակատի
մը վրայ իրենց սուրներով կը յարձակին թնդանօթներու դէմ
որ քսան քիլոմէթր հեռուէն կը շանթահարեն, առանց տեսնը-
ւելու: Իտալական բանակը անմատչելի բարձունքներ վերելա-
կելով զբաղած է: Կեդրոնի կայսրութիւնները պատնէշներու
ետեւ ամրացած, կը զարնեն անխնայ, մէկ քայլ ետ կ'երթան
հարիւր քայլ յառաջանալու համար: Բրիտանական տորմիդը
գրեթէ զամուռած է և անշարժ հիւսիսի մշուշներուն մէջ և
ընդժովեաները հոն կերթան զարնել զինքը: Գերմանիա կը յա-
ջողի ամեն կողմ և ազգերը շուարած իրարու երես կը նային:
Ահարկու մեքենան իր բիւրաւոր աչքերէն կայծակներ ժայթ-
քելով կ'ընթանայ յառաջ: Յաղթելու կամքն է որ զինքը կը
մղէ: Ամեն բան հաշուած, կշռած, ձեւած, չափած է Կիյոմ:
Կեսարի, Շարլմանի, Նափուլէոնի թագերը աղօտացած են
և անարժէք իր անյագութեան աչքերուն: Ծերուկ Աստուծոյ՝ թագն
է իր փառասիրութեան կեդրոնը: Աշխարհի Աստուածը կ'ուզէ
ըլլալ ինք: Կը մոռնայ թէ աշխարհի աստուածութիւններուն
ճակտին փշեայ պստիկ մը պէտք է կապուիլ, ու խաչուիլ
պարտին իսկապէս աստուածանալէ առաջ: Եւ իր ապառաժէ
կամքին առջև երեք պողպատեայ պատերու՝ կը հանդիպի: Նախ
Ֆրանսայի զիւցագնական սլացքը: Երկրորդ պաղարիւն Ալպի-
ոնի չ'ընկճուելու կամքը: Ու երրորդ բոլոր ճնշուած ու նա-
հատակ ժողովուրդներու չի մեռնելու կամքը:

Gott strafe England! Այս վայրենի աղաղակը կը թռչի
Կիյոմի կողորդէն: Կը փորձէ անգլիական « փոքրիկ բանակը »
Մանշի ծովը թափել: Զի յաջողիր: Ֆրանսական ու տնգլիա-
կան հեռաւոր զաղութները կը հասնին մայր հայրենեաց օգնու-
թեան: Պարտադրիչ զինուորագրութիւնը կը քուէարկուի, և
ամբողջ Անգլիա և Ֆրանսա գէնքի ու ռազմանիւթի հսկայա-
կան գործարաններու կը փոխարկուին: Պատերազմի մէջ այն
է յաղթական, որ իր հակառակորդէն քառորդ ժամ աւելի կըր-
նայ զիմանալ: Պիտի զիմանան դաշնակիցները, Նոյն իսկ քա-
ռորդ դար, պիտի գոհուին բիւրերով, այլ պիտի զիմագրաւեն:

Տարտանելի արշաւանքը կը ձախողի, հոն ինկան իմ բարեկամներէն Մէյճըր Տըֆթի Ուայլին. Ատանայի նախորդ անգլիական հիւպատոսը, ու տեղակալ Շօտրօն, որ զինուորի առաջին հրահանգները տուաւ ինծի: Սակայն Տարտանելը այն մեծ եղերերգութեան մէկ աննշան տեսիլն է միայն: Յափրացած ու գինովցած այդ վայրկեանական յաղթանակէն, Թուրքիան իր ամբողջ ուժը կը դարձնէ Հայութեան դէմ, և 1913ի ահաւոր ոճիրը կը գործուի, ամբողջ ցեղ մը բնաջնջելու ծրագիրը կ'իրագործուի: — « Ողբամ գքեզ. Հայոց աշխարհ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն... »:

* * *

Փարիզէն զէնքերու գնումին Ռուսական Յանձնաժողովը՝ Քօնթուլար տը ձիպուղիի միջոցով ինծի կը յանձնէ Եթովպական կառավարութենէն տասը հազար պէլտան ու մէկ միլիոն փամփուշտ գնելու համար բանակցութիւնները վարելու գործը: Երեք տարի առաջ Ճաբոնէն գնուած են այդ զէնքերը, Ռուսօ Ճաբոնական պատերազմին աւարէն մնացած մաս մը: Քօնթուլարի տնօրէնը բարեկամս Սիկիյէն կ'ըսէ թէ եթէ յաջողիմ գնել այդ զէնքերը, Վլատիվոսթոքի ճամբով կովկասի ճակատը պիտի ղրկուին, ուր Ռուս բանակը զէնքի պակասը կը քաշէ: Իւրաքանչիւր զէնքի հարիւր ֆրանք գին կուտան, դրամատան քով վարկը կը բանան ու ֆրանսական դեսպանին ուղղուած յանձնարարագրով մը ճամբայ կ'ելլեմ Ատիս-Ապապա: Երկաթուղիի գիծը նոր լրացած է և առաջին ճամբորդը կ'ըլլամ վայրաշարժով մը Ատիս-Ապապա հասնող: Այդ առաջին ուղեւորութենէս բան մը չեմ յիշեր: Երեք օր երկաթուղիին և իմ մէջ բանտուած մնացի, առանց դուրսի տեսարաններով շահագրգռուելու: Գործի յատակագիծս պատրաստեցի իր ամեն մանրամասնութիւններով, կրկնելով ես ինծի շարունակ. թէ պիտի յաջողիմ, անշուշտ պիտի յաջողիմ... Կովկասի համար: Եւ իսկապէս, ծրագիրս լաւ լարուած մեքենայի մը պէս առաջին վայրկեանէն գործել սկսաւ: Հասնելուս ինծի կը հանդիպի եղբայրս Մարգար Միրզան, որուն կը բացատրեմ քանի մը խօսքով ամբողջ ինչիւրը: Իր անվերապահ աջակցութիւնը կը խոստանայ և կուտայ: Յաջորդ օրն իսկ կը տեսնեմ նախարարապետը Պէթուատտատ Հայլէ Կօրկիսը, կը սակարկեմ իրեն հետ զէնքերուն գինը ու տրուելիք նուէրներուն քանակը:

Իրիկունը կ'երթայ գահաժառանգ Լիճ Եսսուլին հետ կը խօսի ու համաձայն կը մնայ: Գին ու նուէր միասին հաշուելով իւրաքանչիւր զէնք իր յարակից փամփուշտով յիսուն ֆրանք, պիտի արժէ այսինքն համագումար 500000 ֆրանք. քանի որ Ռուս խմբակը ինձմէ մէկ միլիոնի պիտի գնէ: Տարբերութիւնը 500000 ֆր. շահ: Նախարարապետը Մարգարին ներկայութեան ձեռքը կ'երկարէ ու կ'ողզէ ձեռքս առնել սակարկութիւնը կնքելու համար: Վերջին վայրկեանին կը վարանիմ ու կ'ըսեմ թէ կ'ողզեմ խօսքը վերջացնելէ առաջ այցելել զէնքերը: Իրաւունք ունիս կ'ըսէ. իրիկուան ժամադրութիւն կուտանք: Պանդուկ կը վազեմ՝ ուր Բօնթուարին Տնօրէնը Սիկիյէն բանակցութեան ելքին կ'սպասէր անհամբեր: Անմիջապէս շորիները կը նստինք և փամփուշտի գործարանը կ'երթանք ուր պահուած են զէնքերը: Ճամբան պանդուկէն մինչև զէնքերուն տեղը ժամ մը կը տեւէ: Այդ մէկ ժամը կեանքիս երջանկագոյն երազը ապրեցայ: Երկար տարիներու մաքառումներէ ու պայքարներէ վերջ բաղդը կը ժպտէր վերջապէս, կ'ըսէի ես ինծի և ինչ տարօրինակ գրեթէ ահարկու ժպիտ: 500000 ֆրանք շահ, կէս միլիոն, խելքս պիտի կորսնցնեմ գրեթէ: Եւ ինչեր պիտի չ'ընեմ այդ գումարով: Նախ Ուսուցչաց օգնութեան սնտուկը պիտի հիմնեմ, կամաւորներուն պիտի օգնեմ, ազգիս բիւրաւոր վիշտերը դարմանելու պիտի աշխատիմ: Միջոցն ու կարողութիւնը պիտի ունենամ սրտիս յաւերժական խոյանքներուն թռիչք տալու: Սիկիյէ ինծմէ աւելի շղայնացած է: Բառ մը չենք փոխանակեր իրարու հետ: Վերջը կ'իմանամ թէ Ռուս խմբակը երկու հարիւր ֆրանք զին տուած է Բօնթուարին իւրաքանչիւր զէնքի համար, որով գործը եթէ յաջողէր Բօնթուարն ալ մէկ միլիոն ֆրանք պիտի շահէր: Ու ես ինծի կը կրկնեմ. « Ուսուցիչներու հանգստեան սնտուկ, կամաւորներ, տառապանք, Հայաստան »: Կը հասնինք, գործարանին վարիչը իրլանտացի Հրմֆրիդ կ'ընդունի մեզ: Կ'ողղղուինք զէնքի մթերանոցը, դուռը կը բացուի ու նկուղի մէջ իրարու վրայ նետուած կը տեսնեմ՝ հազարաւոր հրացանները, տարիներով անձրևին տակ մնացած, բորբոսած, և շատերը անճանաչելի ցեխակոյտի մը վերածուած են: « Միւս կէսն ալ մաքսին մթերանոցը կը գտնուի » կ'ըսէ Հրմֆրիդ: Առանց բառ մը արտասանելու կը մեկնինք: Յոյսին կէսը խորտակուած էր, միւս կէսին կը կառչիմ խելայեղօրէն: Ուղղակի կ'երթանք մաքսատուն,

ուրիշ նկուղ մը ցոյց կուտան մեզի, ուր նոյն վիճակը և աւելի կծու բորբասի հոտ մը կը տիրէ։ Հոս ալ հրացանները ցեխակոյտի մը վերածուած են։ Ու կը տեսնեմ՝ այս անգամ ալ նուազիւր, անյայտանալը տարիներէ ի վեր փայփայած սիրելի երազներուս։ Ընկերս ինծմէ աւելի ընկճուած է, սակայն կապոյտ ակնոյին ետեւ աչքերուն արցունքը չ'եմ տեսներ։ Պանդոկը հասնելու հայելիին մէջ դէմքս կը տեսնեմ։ Սոսկալով ետ կ'ընկրկիմ, այնչափ դեղնահար։ Ըսեմ անկեղծօրէն, թէ վայրկեան մը դեւը փորձեց մեզի, հարստութեան ու փառքի դեւը, գնել եղածին պէս ու մաքրելով զրկել զէնքերը։ Երկուքս ալ իրարունայեցանք, սակայն վայրկեան մը միայն։ Կովկաս պիտի երթային հրացանները, Կովկաս, այսինքն Հայաստան։ Զեռքս դողալով հեռագիրը կը խմբագրեմ Գօնթուարին ուղղուած, ըսելով թէ փոտած են հրացանները, ու հապճեպով մը ծառային կուտամ որ հեռագրատուն տանի։ Այլ բան չեմ յիշեր, Իրիկուան ուշ ատեն Մարգարը եկաւ և զիս անկողնիս վրայ նետուած գտաւ, կուրծքս անզօր հեծկլտուքներով խորտակուած։

Երանութեան ու փառքի վաղանցիկ երազ, որ քանի մը րոպէ լուսաւորեցիր անապատներու թափառականին կեանքի մոայլը, շնորհակալ եմ քեզի։ « Գաւաթէն մինչև շրթունք հեռաւորութիւնը », որ այնչափ դառնօրէն ցնցեց էութիւնս, երեքտրական նոր հոսանք մը սահեցուց մեռած ջիւերուս մէջէն, ու յարութիւն առաւ պողպատէ կամքը, կեանքի պայքարէն յաղթական ելլելու, արհամարհելով բաղդն ու իր բիւր խարկանքները...

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԵԼՃԻԳԱՅԻՆ

Ա

Ճիպուղի 20 Օգոստոս 1915

Վեհափառ թագուհի,

Դիւցազնութիւնը պելժ ազգին, որ զոհուեցաւ քաղաքակիրթ աշխարհի փրկութեան համար, քաջութիւնը, որուն օրինակ տուաւ, զայն մարտիրոս Հայաստանի քոյր կը հանդիսացնեն: Ամեն օր նա կը վերագրաւէ թշնամիէն կոխոտուած իր հայրենի հողին մէկ մասը, և ատով կը տեսնենք Արդարութեան, Ազատութեան և Խաղաղութեան արեգակին բարձրանալը:

Կըզգանք մենք Անոր համար, անոր պատիւին ապրող մարմնացումը եղող արքայական Վեհափառ ամուլին համար, անհուն յարգանք, եղախտագիտութիւն ու գորով: Ու հայ բանաստեղծը խոնարհաբար կը խնդրէ Վեհազնիւ թագուհիէն, որ հաճի ընդունիլ ներփակ ոտանաւորը, իբր ցոլացումը մեր հոգիին:

Ձայն Ձեզի կը նուիրենք, Վեհափառ թագուհի, վստահ թէ պիտի չի մերժէք մարտիրոս Հայաստանի աղօթքն ու արցունքները:

Այս առթիւ կը ֆանք Նորին Արքայական Վեհափառութեան ամենախոնարհ ծառայ

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Առ Նորին Վեհափառութիւն

Եղիսաբէթ Թագուհի Պելճիոյ.

Ֆրանսի Ռազմադաշտը:

ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹԻՒՆ
Թագաւորին եւ Թագուհւոյն

Լա Բանն, 3 Սեպտեմբեր 1913

Պարոն,

Թագուհին կարգաց բանաստեղծութիւնը, զոր
բարեացակամ փափկանկատութեամբ զրկեր էիք իրեն:

Չափազանց զգածուած ձեր համակիր զգացումներէն, Նո-
րին Վեհափառութիւնը ինձ կը յանձնէ ուղղել ձեզ իր լաւա-
ւագոյն շնորհակալիքը:

Պատիւ ունիմ՝ կատարել այդ պարտականութիւնը եւ
խնդրել ու ընդունիք իմ մեծարանացս հաւաստին.

Վասն Քարտուղարին
ԲՆԵՔՔ ՍԴՆՆ ՆԿԱՐԿՈՒԹԵԱՆ
POUTAQUE

L'ARMÉNIE A LA BELGIQUE

~~~~~

*Viens, ma fille, c'est ta mère qui t'appelle.
Tu ne me connais pas? Oh, c'est tout naturel,
Regarde mes yeux... Te font-ils peur? Je suis aveugle...
J'ai pleuré tant de siècles que j'ai perdu mes larmes.
Mais je te sens martyre. Viens que je t'embrasse.
Viens, repose ton front sur le sein maternel,
Et pleure... Moi, je n'ai plus de larmes!*

*Moi, martyre d'Orient, j'avais perdu la lumière
Depuis bien longtemps. La Foi? Je n'y croyais plus,
Mais toujours là, dans une attente suprême,
Je restais bras tendus, vers l'horizon lointain:
Personne ne me répondait, pas même la Mort!*

*Mais j'entendis ta voix, c'était hier,
Tu chantaïs là, il n'y a qu'une minute,
Tu chantaïs là l'Amour, la Foi et l'Espérance,
Puis tout d'un coup, silence, et un moment plus tard,
C'était cri d'agonie et de désespoir,
Terrible... Je l'entendis ici au Mont Ararat.*

*C'était une nuit pareille, je m'en souviens encore,
J'ai vu l'ombre d'une âme, chancelante, indécise,
L'horreur peinte sur son front, et, elle aussi,
Eperdue comme toi, s'est réfugiée ici.
C'était ta sœur ; l'as-tu donc oubliée ?
As-tu donc oublié la Pologne Martyre ?*

*Je ne pus rien lui dire. Elle était si souffrante,
Pâle, elle tremblait comme l'oiseau perdant son nid.
Mais toi, qui as sacrifié la fleur de ta jeunesse,
Sur le sublime autel de la Liberté sainte,
Viens, ma fille, viens que je t'embrasse !*

*Je suis la Reine et l'Ame du Paradis perdu ;
J'ai vu Dieu, là où quatre fleuves sacrés
Murmurent et chantent encore. L'épée en feu de l'ange
Frappa mon cœur ; mais moi je suis restée,
Immobile, Statue d'Espoir et de Douleur !*

*Et les déluges des siècles passèrent sur mes printemps.
J'ai vu des trônes tomber, des monarchies croulantes,
Autour de moi, Hélas ! et mes aiglons
Cherchèrent en vain comme nid les vagues des océans,
Les glaciers des Pôles et les déserts immenses !*

*J'y suis. Viens ma fille, repose toi une minute
Pleure ! Tu peux pleurer, tu es belle et jeune encore,
De plus tu es martyre pour l'éternelle Justice,
« Dieu n'est pas trop haut, ni la France trop loin »
Vois du mont Ararat blanchir la Liberté !*

*Dans la rue des peuples, Toi, ô sainte Belgique
Aimée des dieux, Toi, première victime,
As donné tout ce que tu avais; mais attends.
Dans les cyclones qui hurlent, dans les abîmes qui grondent.
Entends! Dieu te parle.*

*Vois la fière Albion, et la Rome éternelle,
La protectrice de la Foi, la grande et sainte Russie,
Et la Serbie sublime et la Montagne Noire,
Adorent ton souvenir. Vois la France des lumières
Tresse avec des lauriers une couronne pour ton front!*

*On doit mourir, hélas! pour être immortelle,
Pour les printemps il faut les froides tempêtes, d'hiver,
Pour le bonheur du monde la Croix du Golgotha,
Pour la Justice mourante il faut mourir Belgique!*

*Viens, ma fille, détends-toi, ne pleure pas,
C'est l'Arménie martyre qui parle à la Belgique,
Regarde mes yeux. Te font-ils peur? Je suis aveugle.
J'ai pleuré tant de siècles que j'ai perdu mes larmes,
Mais la vengeance suprême gronde dans mon âme,
Viens repose ton front sur le sein maternel,
Et pleure... Moi, je n'ai plus de larmes!*

Djibouti, le 12 Août 1915

(Այս ռամաւորին հայրենի բնագիւր կորսնցուցեր են: Սուրէն Պարբեւեան շատ զեղեցիկ ու տառաջի քարգամաւորին մը հրահարակած էր Գանձրէի «Հոսանք»-ին մէջ, զոր սիրով ու հանդիմով պիտի օրինակէի հոս, էթէ զիս հանի մը սիրողներ չի պնդէին տաղաչափեալ քարգամաւորին մը ունենալու իրենց փափախն վրայ: Կը համակերպիմ ու վերստին կը քարգամանեմ ժրանքերէնէն, առանց յանգրու ուշադրութիւն դարձընելու, նոյնը պահելու դիտումով ռամաւորին հոգին:)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԵՆՃԻԳԱՅԻՆ

Եկորը, դուստր իմ, մայրդ է որ քեզ կը կանչէ,
Զիս չե՞ս ճանչնար, օհ, բնական է ատի,
Դիտէ՛ աչերս, վախ կ'ազդե՞ն քեզ. կոյր եմ ես,
Այնքան դարեր լացի, որ ալ կորուսի՛
Իմ արտասուք, ... այլ մարտիրոս քեզ կ'զգամ,
Ե՛կ, համբուրեմ՝ քեզ ու ճակատդ հանգչեցուր
Գրկիս վրայ մայրական ու արտասուէ
Ես արտասուք չունիմ այլ եւս...

Ես՝ մարտիրոսն Արեւելից կորուսե՛ր
Էի լոյսը վաղուց ու լոյս հաւատքին
Զէի՛ հաւտար, այլ միշտ հոն
Կը մնայի սպասումով գերագոյն,
Կը մնայի անգօր թեւերս երկարած
Դէպ՝ հեռաւոր հորիզոն.
Ափսո՛ս, ոչ մին կուտար կոչիս պատասխան.
Ոչ իսկ Մահը ազատարար...

Ու գիշերին մէջ լսեցի ձայնդ երէկ,
Դուն կ'երգէիր, պահիկ մ'առաջ էր միայն,
Անմահ Հաւատք, Յոյսն ու Սէր,
Ապա յանկարծ լռութիւն ու քիչ մը վերջ
Անյուսութեան, հոգեվարքի ճիչ մ'էր որ
Մինչեւ Մասիս կը հասնէր...
Նման գիշեր մ'էր կը յիշեմ տակաւին,
Տեսայ ստուերն հոգիի մը դողզոյն,
Ճակտին սարսափ նկարուած,
Ու քեզի պէս խելայեղ քովս էր եկած,
Արծուերոյնիս մէջ փնտռելու ապաստան,
Շուար մոլոր քայլերով:
Տառապակոծ ու տարաբաղդ քոյրդ էր ան,
Փամանա՛լը ջնջե՛ց իր դէմքը մտքէդ
Ու մոռցա՛ր դուն հէք նահատակ Բոլոնիան...

Ոչինչ կրցայ ըսել, այնքան տրտում էր,
կը դողդըղար տօգոյն, բաղդէն հալածուած,
Բունակորոյս զերդ թռչուն,
Այլ զոհեցի՛ր դուն որ ծաղիկ քու հասակ
Ազատութեան սուրբ խորանին վրայ վսեմ,
Եկուր, դուստր իմ, եկուր որ քեզ համբուրեմ...

Ես՝ Կորուսեալ Դրախտին ոգին, թագունին,
Տեսայ զԱստուած հոն՝ ուր գետեր չորեքին
Նուիրական կը մրմնջեն, կ'երգեն դեռ:
Հրեղէն սուրն հրեշտակին սիրտըս զարկաւ
Այլ ես մնացի գահուս վրայ անսասան,
Յոյսին, Յաւին զերդ արձան:

Ու դարերու ջրհեղեղները անցան
Փթթինագեղ գարուններուս վրայէն,
Տեսայ շուրջըս խորտակումը պետութեանց,
Անկումը վէս գահերու,
Եւ արծուիկներս, ափսոս, ի զուր փնտոեցին,
Բոյն՝ կոհակաց ու բեւեռի սառնուտքին
Լ'Անապատի ամայքին մէջ անսահման:

Ես եմ, դուստր իմ, եկուր վայրիկ մը հանգչէ,
Լաց. կրնաս լալ. դեղափթի՛թ ես դուն դեռ
Ու մանաւանդ մարտիրոս,
Յաւերժական Արդարութեանը համար.
« Աստուած վեր չէ՛ ոչ ալ Ֆրանսան շատ հեռուն »
Ազատութեան շողա՛լը տես Մասիսէն:

Ազգաց խոյժին մէջ սրբազա՛ն Պելճիգա,
Աստուածներէն սիրուած դուն զոհ առաջին,
Տուիր ինչ որ ունէիր,
Բայց սպասէ և ունկն դիր Աստուծոյ,
Տես ոռնացող ուրականէն ու գոռացող անդունդէն
Եհովան քե՛զ կը խօսի...:

Հպարտ Ապիոնն յաւերժական Հոռովին հետ,
Ու սուրբ Ռուսիան, պաշտպանը սուրբ հաւատքին,

Վսեմ Սերպիան ու Սեւ Լեռ,
Քու յիշատակըդ կը պաշտեն ու Ֆրանսան
Լոյսերու մեծ Ֆրանսան դալար դափնիով.
Ճակտիդ պըսա՛կ կը հիւսէ:

Անմահնալու համար հարկ է մեռանիլ,
Գարնանց համար սառնամանի՛քը ձմրան,
Բարօրութեանն աշխարհի
Համար հարկ են ցաւի խաչն ու Գողգոթան,
Ու մահամերձ Արդարութեան ալ համար
Պէտք է մեռնի՛լ, Պելճիգա...:

Եկուր, դուստր իմ, հանգչէ՛, ալ մի՛ արտասուեր,
Քեզի խօսող Հայաստա՛նն եմ մարտիրոս,
Դիտէ՛ աչերս, կո՛յր եմ ես,
Դիտէ՛ աչերս, վախ կ'ազդե՞ն քեզ, կո՛յր եմ ես.
Այնքան դարեր լացի, որ ալ կորուսի
Իմ արցունքներ, այլ հոգւոյս մէջ գերագոյն
Սուրբ վրէ՛ժը կ'որոտայ.
Ճակատըդ դիր կուրծքիս վրա՛յ մայրական
Եւ արտասուէ, ես արտասուք չունի՛մ ալ...:

Ճիպուղի 12 Օգոստոս 1915

Տ Ա Ր Ա Գ Ի Ր Ա Ր Ք Ա Ն Ե Ր

1916 Ապրիլ 15

Պելճիոյ դիւցազնական Ալպէրը իր հիանալի ընկերուհիին հետ կառչած է իր հայրենեաց արեւմտեան կողմը բարբարոս հորդաներէ զերծ մնացած ափ մը հողին: Սերպիոյ Բիէրը իր անպարտելի բանակին բեկորներուն հետ բռնած է տաւազրութեան ճամբան: Դժբաղդագոյնը սակայն Սեւ Լեռի ծերունազարդ ու հոկայ թագաւորն է, Նիքօլան: Իր նախնիքը թուրք

արշաւանքին դէմ ճակատ տուին դարերով, ու հիմակ, Հապըս-պուրկի և Հոհենձոլլէրնի գիշատիչ արծիւները եկեր են տեղա-հանել զինք իր արծուերոյնէն: Դժբաղդ տարագի՛ր արքաներ...:

Այսօր վլատովոսթոքէն եկան Ֆրանսա գացող առաջին ռուս զինուորները Լօհվիցքի գօրապետին հրամանատարու-թեան ներքեւ: Զօրապետն ու սպաները ինծի եկան: Զօրավա-րին ձեռքը համբուրեցի: Ռուս բանակը մտած էր Հայաստան և ըսի իրեն, թէ իբր Հայ երախտապարտ էի Սրբազան Ռու-սաստանին: Լօհվիցքի մեկնեցաւ հիւպատոսին տունը և սպա-ները քովս մնացին: Երկար ժամեր անցուցինք ու մանաւանդ իրենցմէ մին Ուքրանիոյ Կոսթոսաւներուն սերունդէն և ուղ-ղակի ժառանգ՝ անապատի կեանքիս հազուագիւտ բոլէները ապրիլ տուաւ ինծի: Ալեքսանդրովօլ է եղեր, հայուհի մը սիրած, ամուսնացած հետը ու քանի մը բառ հայերէն ալ կը խօսէր:

« Կինս ըսաւ թէ հոս հայ բանաստեղծի մը պիտի հանդի-պիմ ու յանձնարարեց որ լուսանկարդ ու ձեռագիրդ ղրկեմ իրեն: Սակայն դուն աւելին պիտի ընես: Այս իրիկուն Կար-միր Խաչի ի նպաստ հանդէս մը պիտի տանք: Ընկերներուս կողմէն պիտի խնդրէի որ բան մը գրէիր հոս, մեր ներկայու-թեան ու կարդայիր իրիկունը: Այդ գրելիքդ պիտի ղրկեմ լուսանկարովդ միասին կնոջս »:

Շամբանեան արդէն հրդեհած էր ճակատնիս: Բոլորակ մը կազմեցին ու խայտազին երգել սկսան, մինչ գօրագունդին ռուս քահանան շրջանակին մէջտեղ կը պարէր: Գրասեղանիս առջև անցած և ամիսփուլած իմ մէջ, գրեցի « Սև լեռի Նիքօլա թագաւորին բողոքը առ Աստուած »: Կարդացի իրիկուան հան-դէսին ու բնագիրը յանձնեցի բարեկամ սպային, որ լուսա-նկարով միասին ղրկեց Կովկաս:

ՍԵՒ ԼԵՌԻ ՆԻՔՕԼԱ ԹԱԳԱՒՈՐՆ ԱՌ ԱՍՏԻԱՉ*

ՄԱՍՆԱԻՐ ԱՐՏՕՆՈՒԹԵԱՄԲ ԶՕՆՈՒԱՉ Ն. Վ. ՆԻՔՕԼԱՅԻՆ

Աստուած,

Ոչ մէկ տեղ կար իմ երկրիս մէջ ամայի

Ուր առուններ երգէին ու ծաղիկներ ու դալարներ ժպտէին,

* Այս երթուածը դրկեցի տարաբաղդ մեծ ամսորականին, ի Ֆրանսա որ չափա-զանց յուզիչ նամակով մը պատասխանեց: Ներկայ քարգմանութիւնը Քրանսէրէնէն՝ Պարթեւեան բարեկամիս կը պատրիմ ու կ'արտասուեմ իր « Հոսանք »-էն: Ռ. Ռ.

Սև ժայռեր միայն՝ վերեւն ասեղ վիհերուն,
Որոնցմէ խոյս կ'ուտային գարուններն և ուր ձմեռը կ'իշխէր
Բոյնի մը տեղն էր լուկ արծուին համար և իր ձագերուն
Ուր մորիկն յաւերժական իր հեծկլտանքը կ'որոտար.
Փոքրիկ անկիւն մ'աշխարհի, մօտիկ այնքան կապոյտ երկնից
Բայց կոթողն էր անիկա հպարտ ճակտով ու անվկանդ,
Որ քամահրած էր կոհակները բռնութեան
Այնքան երկար դարերով... Պէ՛տք էր որ ան անհետանար...
Պէ՛տք էր որ ժանտ մարդասպանը Հապսպուրկներուն
Վրաս արձակէր իր հրոսներն և խոշտանգուած ես ծերունի՝
Աքսորական հռոմայի՝ հայրենիքէս աւեր ու քանդ
Եւ ապաստան փնտրուէի գիրկն այն վսեմ երկրին,
Որ է ՖրԱՆՍԱՆ .:

* *

Լացած չէի՝ ես երբէք, ո՛վ Աստուած, բայց Դուն տեսար
Իմ արցունքներս գիշերներուն մէջ այն մոռյլ.
Կ'ըսեն թէ Դուն զիս կը թողուս, թէ Դուն ինքզ զիս կը դարնես,
Բայց ճակատս ես չեմ՝ ծոեր, և միշտ յոյսով ակադճուն՝
Կը հաւատամ՝ արդարութեանդ ու սրբազան յաղթանա՛լին...
Արդէն սեմին վրայ մահուան՝ ես կը տեսնեմ, կ'ուզեմ տեսնել
Ազատութեան արշալոյսը Լովչէն լեռան վերեւ ծաթած,
Ու կը լսեմ անգամ մըն ալ իմ սարերուս վրայ սեաւ
Խրոխտ երգերը ռազմաշունչ իմ ամենի արծուիկներու...:

*
* *

Տեսա՛յ արդէն, ո՛վ Հաւատքի Պաշտպան, ո՛վ Սուրբ Ռուսիա,
Սուրիդ կայծակն, որ Կովկասի բարձունքներէն
Մուրթ Արեւելքը կը ճեղքէր դէպի Դրա՛խտը խաւարամած,
ՀԱՅԱՍՏԱՆին վրիժառու:

Տեսա՛յ տղաքը Ֆրանսային պողո՛վատէ հոգիներով,
Որ Մարնի ու Վէրտէօնի վրայ անմահ դաշտերուն
Վայրագ գազանը կ'զգետնէին:

* *

Օ՛հ, մօտալո՛ւտ է վրէժը, միտի՛թարուի՛նք,
Յուսանք, ո՛վ աքսորի իմ եղբայրներս, Իլէ՛ռ, Ա՛լպէր,

Դողդոջուն են քայլերս, աւա՛ղ, և այլ ևս ես չե՛մ կրնար
Ձեր շարքերուն մէջ կոուիլ, ո՛վ դուք, Ազգե՛ր մարտիրոս:
Բայց Աստուծոյ կ'աղօթեմ և Ան ինծի կ'ունկնդրէ,
Այո՛, իր պա՛րտքն է այդ, պէտք է լսե՛ս զիս ո՛վ Աստուած,
Եթէ արդա՛ր ես, ինչպէս կը հաւատամ — : Աչքերս իսպառ
գոցելէ առաջ,

Թոյլ տուր, թոյլ տուր ինծի տեսնել բռնապետութեան
կորստակումն առ յաւէտ: Եւ իբր հանգիստ շնորհէ ինծի
Շիրի՛մ մ'ազատ ի Ձէ՛թինէէ, — և քո՛կէ ըլլայ արքայութիւնդ...:

ԲՈՒԱԼԻԻՆ (« Le POILU »)

... Ու բռնակալը կը կարծէր թէ Ֆրանսա այլասերած՝
Պիտի բաւէր փողը զարնել որ պաանէշները իյնային.
Կը յուսար թէ բաւ էր ցանած անմիութիւն ու մատնութիւն
Ազատութեան եղբայրութեան զիմակներուն տակ ոսկեղօծ,
Զուր կը կարծէր թ'անգղի գայլի լէգէոններն իր երբ գային
Մեծ ժողովուրդը դողահար անոնց չիպ'տի՛ դիմագրաւէր
Ու զիւրին որս բարբարոսին իր առջեւ ծունկ պիտի չոքէր,
Եւ ինք գոռոգ պիտի դիմէր դէպ' աշխարհի մայրաքաղաքն
— Անմահ Փարիզ — կը սխալէր, հոն էր Բուալիւն հաստա-
տակամ...:

Արիւնը իր նախնիքներուն երակներուն մէջ չէ՛ր սառած
Ու սրբազան հուրը կ'այրէր հոգիներու անդունդին մէջ,
« Հայրենիքը ի վտանգի՞ » ու խոյանքով մը գերագոյն
Բոլոր աչերը եռագոյն սուրբ դօշակին վրայ յառած
Ու հեռաւոր որոտման պէս Մարսէյէզին գոռ շեշտերով
Վերապրեցան անմահ օրերն յեղաշրջման անցեալ դարուն,
Երբ նոյն Բուալիւն ետ կը մղէր եւրոպեան բիրտ բռնակալներ...:

* Poilu քաւարծի, մագեղ կը նշանակէ: Մեծ պատերազմին ժամանակի զինուոր-
ները poilus կը կոչուէին: Ներկայ ֆերբուածը ի նպատակ Կարմիր խաչի երկրորդ հանդէ-
սի՝ իսկու գրեցի եւ արձանանկար: Հայերէն արձակ քարզմանութիւնը կուսաւ հոս:

Ու կ'երազէր Կիյով Փարիզն՝ առնել զարնել սիրտն աշխարհի
Անցնիլ վսեմ Յաղթանակի հոյաշքեղ կամարին տակ
Եւ Էնվալիտն ու Սէն Տընին գընալ ուր արդ կը քնանան
Մեծագոյն Կայսրն ու Մեծ արքան, ըսել անոնց ստուերներուն
Թէ Ֆրանսան ջախջախեցի և արձակեց իր հորդաններն,
Այլ Բուալիւն կը շնչէր դեռ, Մարնը հոն էր յաւերժական
Եւ ստուերը Պօնաբարթի, Ժպտուն ինչպէս հին օրերուն,
Սթէնթօրի պէս կ'որոտար « Ֆրանսայի քաջ զինուորներ
Արի՛ք, յառա՛ջ, դէպի Պէրլին » ...:

Օ՛հ, բռնապետը չի՛ հաւտար, ալ չի՛ հաւտար իր աչքերուն,
Իր գայլերը ետ են մղուած ու յոյսերը թաւալգըլոր,
Կայսրութիւնը կը կործանի, կը նայի շուրջը շուարուն
Իր ընկերներն հոն են, հեռուն, մին մեծ դահիճն արեւելից
Միւսն իշխան մը ուրացող և ապերախտ մի հայրասպան,
Ու չորեքին հազագներէ նոյն աղաղակը կը հնչայ
« Զարնե՛ք Ֆրանսան » —

— Բռնաւորներ, լոյսն չի՛ մեռնիր...:

Դահիճ դժբաղդ Պեճիգային ու մարտիրոս Հայաստանին
Բազըը հոն է ու ջղաձիգ իր մատներով գրեց արդէն
Քու ամպամած ճակտիդ վրայ « Մանէ Թէկէդ Փարէս »-ն անգ...
Անարժան ես նոյն իսկ արտում մինակութեանն Սէնթ Էլէնի,
Ուր աքսորի տարիներուդ որոճայի՛ր ոճրիդ վրայ...:
Կ'ուզեմ որ շատ ապրէիր դուն անհուն շիրմաց յաճախնքով
Լուվէն, Թէրմօնտ ու Հայաստան, իմ դրախտագեղ Մալաթիան,
Տեսնէիր միշտ շրջապատուած հէք գոհերուդ ստուերներով,
Ատելավառ զարկին ներքե քու ձեւագեղդ խըճմտանքիդ,
Որ տեսնէիր քու աչքերով Ազատութիւնն յաւէտ ազատ,
Ալգաս Լօրէնը Ֆրանսական և զգայի՛ր մահէդ առաջ
Քու անիծեալ անունըդ վէս մոռացումով մշուշապատ...:
Որովհետեւ չի յիշեցի՛ր անդունդները ճակատագրին
Մուրթ ու պատրաստ ընկղմելու Ատտիղանները իրենց մէջ
Ու կամովին մոռցար նոյն իսկ Սուրբ օրէնքը յաւերժական,
Թէ Բուալիւէն աւելի վեր ու Ֆրանսայէն հզօրագոյն
Կան, կը մնան Լոյսն ու անմահ Արդարութիւնն աստուածային:

Ճիպուղի 15 Մայիս 1916

ՓԵՏՈՒՐՆԵՐԴ ՈՒՐ ԹՈՂԻՐ

Ճիպուդի 4 Նոյեմբեր 1916

Նաւերը կուգան իրարու ետեւ, շարան շարան ու անդադրում: Նոր Քալէտոնիայէն հաստ շրթունքներով ու տափակ ճակատ Քանաքներ, Էնտօշինէն դեղին մոմի գոյնով մանր ու գաճաճ Աննամցիներ, Մատակասքարէն կանանչի զարնող Հովաներ, ամենքն ալ կ'երթան արեւմուտքի ռազմաճակատը, ազգերու խառնուրդին մէջ հալելու համար: Այս իրիկուն Րէ-իւիոնէն շոգենաւ մը եկաւ, հինգ մղոն հեռու խարսխեց և առտուն ժամը վեցին պիտի մեկնի: Մինչև կէս գիշեր կը կենամ վաճառատունը: Դուրսը մարդ մարդասանք չի մնար: Սրճարանը շատոնց կը փակէ դռները: Ամեն մարդ կը քնանայ, անյոյսներէն ու դժբաղդներէն զատ: Քունը ծանրացած է իմ ալ թարթիչներուս վրայ և աշդէն երեք դռները փա'լած, կ'պատրաստուիմ վերջին երկուքն ալ գոցել ու վեր ելլել հանգչելու, երբ գլորելով և սայթաքելով երկայնահասակ երիտասարդ մը ներս կը մտնէ ու կ'իյնայ աթոռի մը վրայ: Կարճ տափատ հագած է, խաքի գոյնով, ծունկին ջիղերը պրկուած: Մօրուք ու պէխ չունի վայեկեան մը առաջածիլուած ու յըդկուն երեսով: Աչքը կապոյտ բայց ծովի անհանդարտ ու քիչ մը պղտոր կապոյտ: Անգլիացի մըն է անտարակոյս, իրիկունը եկող շոգենաւէն դուրս ելլող միակ ճամբորդը: Ուխտքի մը կ'ուզէ, կը հասկըցնեմ փափկօրէն թէ սրճարան չեմ բանեցըներ ու թէ գաւաթ մը ջուր կրնամ տալ, եթէ ծարաւ ունի: Կարծես թէ չի լսեր ու պատասխան չի տար: Կը նստի անշարժ, աչքերը առանց թարթելու: Քառորդ մը, կէս ժամ: Զղածիգ շարժումով մը վաճառատան չորրորդ դուռը կը փակեմ ու լամբարը վար կ'իջեցնեմ մարելու համար: Երիտասարդը ուշադրութիւն անգամ չի դարձներ ու կը կենայ զամուռած: Կամ գինով է և կամ խենդ կ'ըսեմ ինքնիրենս և վախնալ կ'սկսիմ:

— Ժամանակը շատ ուշ է ու շոգենաւ դառնալ պարտիս, եթէ ոչ վերջը մակոյկ չե'ս գտներ:

Իբր թէ ես չըլլայի խօսողը և ինքր մինակ ըլլար, աչքերը

կը փակէ ու կը մնայ արձանի պէս: Ձեռքս ուսին վրայ կը դնեմ մեղմով. չի՛ շարժիր: Կը ցնցեմ: Յանկարծական շարժումով մը ձեռքս ետ կը մղէ և արձանի դիրքը առանց փոխելու լուռ արտասուել կ'սկսի: Կը շուարիմ, կը կծկեմ շրթունքներս ու մտքէս կ'ըսեմ թէ գինովի մը հետ գործ ունիմ: Կարծես հասկցաւ մտքէս անցածը, բռնեց ձեռքէս ու քովը նստեցուց:

« Ես գինով չեմ, Որբերեան, տարիուկէս առաջ ասկէ անցայ ու երկու ժամէն աւելի խօսեցանք իրարու հետ: Ես Մաք Լիրին եմ, Սէյշէլեան կղզիներու Ռատիօ - հեռագրական կայանին տնօրէնը: Երկուք էինք. բարեկամս պատերազմի յայտարարութեան յաջորդ օրը իբր կամաւոր մեկնեցաւ Լոնտոն, ես ծովակալութեան հրամանով պաշտօնիս վրայ մնալ ստիպուեցայ: Տարիուկէս առաջ եկած ատենս, Անգլիա կը թողէի խեղճ մայրս, ու հրեշտակի պէս նշանածս: Ծերունի մայրս երկարամեայ հիւանդութեան պատճառով անկողին գամուած, աղօթելէ զատ բան մը չէր կրնար ընել, մինչ նշանածս առաջին օրէն Կարմիր Խաչի հիւանդապահներուն միացաւ: Առաջին ամիսները կանոնաւոր կերպով կը գրէր ինծի և այդ հեռաւոր մենութեան մէջ իր նամակները կուգային ամոքել բաժանումի դառնութիւնը: Սէյշէլեան ապառաժին գագաթը լքումը ահռելի կերպով բզբտեց սիրտս: Գիշերները մինչև լոյս Ռատիօյի ընդունարանները կապած ականջիս կ'սպասէի անքուն յուսալով շարունակ ովկիանի խորերէն հասնող փսրտուքէ մը ձեռք բերել Գերման նաւատորմին ուր գտնուելուն տեղեկութիւնը, այնքան թանկագին իմ հայրենեաց համար: Ամիսը մէկ անգամ թղթաբեր շոգենաւը կուգար, առանց սպասուած նամակը բերելու: Հեռագրեցի քանի անգամ՝ ու պատասխան չ'առի: Ամիս մը առաջ քարթ մը ստացայ իմ սիրականէս մանր ու սուր գրերով, առ, կարդա, եթէ երբէք արցունքներս տակաւին հետք մը թողեր են թղթին վրայ: »

Ձի կրցայ ընդմիջել գինքը, այնքան արագ ու հապճեպով կը խօսէր ու նոյն ատեն արցունքները կը հոսէին առատօրէն ու անընդհատ: Իրօք մանր ու սուր էին ֆաթին գրերը, կարծես յատկապէս սիրտը ծակծկելու համար շարուած: Ահա պարունակութիւնը:

— « Սիրելի Ճօնիս,

Իրաւունք չունիս ինծի համար իրար անցնելու: Հեռագրերուդ չի պատասխանեցի ու այս վերջին երկտողս պիտի ըլլայ՝

վաղը պիտի ամուսնանամ բարեկամիդ հետ, որուն հանդիպեցայ հիւանդանոցը և որուն մէկ սրունքը աչքիս առջև կտրեցին: Խնամեցի զինքը իմ ամբողջ հոգիով և այսօր առաջին անգամ փայտակներու վրայ յենած մինչեւ պարտէզ եկաւ իմ հետ. ինծի կրթնեցաւ ու կեանքս ամբողջ իր նեցուկը պիտի ըլլամ: Քեզմէն կը նախընտրեմ զինքը, որովհետեւ ան գիտցաւ կատարել պարտականութիւնը հայրենեաց հանդէպ: Գնաց դիւցազնի պէս կոռեցաւ, մինչ դուն նախընտրեցիր ովկիանին հեռուները դասալիք ու պահուած մնալ: Ընդունէ, սիրելի Ճօնիս, թէ իմ նկարագիրս ունեցող հոգիի մը համար անտանելի և անուշի պիտի ըլլար, օր մը քու թեւդ մտնել պտոյտի մը համար, ու լսել ընկերուհիներուս հեգնական ծիծաղը — « Դասալիք, աղաւնեակի պէս երկչոտ, փետուրներդ ո՛ւր թողիր »:

« Լոնտոն պիտի չ'երթամ, խեղճ ծերունի մայրս պիտի չի համբուրեմ: Պիտի երթամ ուղղակի ճակատ, խրամներուն մէջ գտնելու գերագոյն հանգիստը մահուան ու խաղաղութեան: Պիտի մեռնիմ դիւցազնի պէս: Բայց ըսէ՛ ինծի յանցա՛նք էր իմա եթէ Սէյշէլներու Ռատիօյի կայանը մնացի ծովակալութեան հրամանով: Իրաւունք ունէ՛ր ըսելու ինծի

« Դասալիք, երկչոտ աղանեակի փետուրներդ ո՛ւր թողիր »

Եւ առանց պատասխանի սպասելու ու ձեռքս չի սեղմած ելաւ դանդաղուն քայլերով գնաց մութին մէջ անհետ եղաւ: Շուարուն աչքերով նայեցայ իր մեկնած ուղղութեամբ ու կարծեցի տեսնել մահուան ուրուականը որ կը հետեւէր իրեն գանկերու ահարկու ծիծաղով ու կրկնելով արձագանգի նման

« Դասալիք փետուրներդ ո՛ւր թողիր... »

Թ Օ Ր Բ Ի Լ Ա Ն Ա Ր

Մէսաժըրի, Իտալական, Հավրէզ, Թրանսաթլանթիք, քանի շոգենաւներ ընկղմեցան, ծովուն մէջ, իրենց խորունկէն զարնուած: Անոնք որ կուգան Միջերկրականէն, Մատակասքար կամ Ծայրագոյն Արեւելք երթալու համար, առժամապէս

ազատածներն են, որ երկու կամ երեք ամիս զարնուելու վախը
չունին: Բայց երբ վերադառնան, անորոշ սոսկում մը կը պա-
շարէ հուլիսն: Կը կենամ ժամերով քարափին վրայ, կը դի-
տեմ՝ իրենց հսկայական սիլուէթները, կ'ելլեմ՝ վրանին ու կ'այ-
ցելեմ առաջինէն մինչեւ երրորդ բոլոր սրահները, ու վերա-
դարձիս կ'ամփոփուիմ՝ իմ մէջ, աչքերս փակած, կարծես թէ
մտերիմ մը համբուրած ըլլայի վերջին անգամի համար: Նաւերը
նոզի՝ ունին: Ելեքտրականութիւնը որ սարսուռով մը կ'անցնի
իրենց մէկ ծայրէն միւսը, ցոլակին ու կողերուն զարնուող
կոհակներուն ճողբիւնը ու հասարակածի փոթորիկներուն վայ-
նասունը, ու մանաւանդ քառեակ թելերը որ կը կապեն երկու
կայմերուն գագաթները Ռասթոյի անտես ու հիանալի յորձանք-
ներուն, աս ամէնը տարօրինակ էակի մը կը վերածեն ծովե-
րու հսկան, գերմարդկային ու գրեթէ հակաբնական, անիրա-
կան: Անոր համար ահարկու է անոնց մահն ալ:

* * *

Աթոս, Բորթոս, Անտրէ Լըպօն ու Բօլ Լըքա, Մէսաթըրիի
չորս հսկայագոյն շոգենաւներն էին, չորսն ալ նոյն ձեւով ու
մեծութեամբ կերտուած, Ծայրագոյն Արեւելից գծին համար:
Աթոս, Բորթոս... ու մտքով կը տեղափոխուէի Իզմիր, ուր
գրականութեան նահապետին տունը կը հաւաքուէինք Մամուր-
եան Աթոսն էր, ես՝ Բորթոսը, Տիվրիկեան Արամիս ու Հրանդ
Տարդանեանը: Անոր համար ամեն Աթոսը գալուն, մշուշնե-
րուն մէջ ալեգարդ Մամուրեանը կը կախէին տեսնել: Նաւուն
հրամանատարը Քոմանտան Տօրիս, կարճահասակ ու ալեւոր
էր Մամուրեանին պէս, և անոր նման կապուտաչուի, ու մտե-
րի՛մ մը այս տողերը գրողին: Վերջին անգամ գալուն՝ Ճիպու-
ղիէն Սենեկալցի զօրքերու խումբ մը առաւ Փրանսա ճակատը
տանելու համար: Խումբին ենթասպաներուն մէջ էին հրամա-
նատար Քօլօնա Տ'իսթրիան, երկայնահասակ, ակնոցաւոր
հսկայ մը, որ մեր անապատ աշխարհին մէջ իր կեանքը մագ-
նիստացնող Փրանսուհիի հմայիչ աչքերուն հանդիպել էր ու կը
յուսար պատերազմէն վերջ սիրոյ երազը իրականացնել, ու
Սէրժան Վէնսան, թուիս ու սև աչուի համակրելի երիտասարդ
մը, Ճիպուղիի հիւներէն, արդէն ամեն ճակատներու վրայ կռիւ
տեսած, մօրը մէկ հատիկը, որ կը դառնար նորէն ռազմաճա-

կատ: Սէրժան Վէնսան նշանուեր էր Ֆրանսա, ու կուրծքին վրայ կը պահէր նշանածին մանրանկարը, իբր հմայեակ. և ամեն ինծի հանդիպելուն, գուրգուրանքով ցոյց կուտար պատկերը, ըսելով թէ գերման գնդակներուն դէմ հրաշալի արգելիչ մըն էր: Հետերնին ելայ Աթոսին վրայ ու չեմ գիտեր ինչու ամենուն հետ գրկախառնուեցայ, համբուրեցի Տօրիսը, Քօլօնա Տ'իսթրիան և Վէնսանը. նոյն իսկ Սենեկալցի հսկայ տասնապետը որ հիանալի սև ճակտին խորը աղաւնիի ժպտուն ու պճլտացող աչքեր ունէր:

... Տասը օր չիտեւեց, հեռագիրը շանթահարեց զ/եզ. Աթոսը թորբիլահար ընկղմեր է Միջերկրականի մէջ: Էնտօշինէն եկող կիներ, մանուկներ, ծերունիներ, ազատեր են Սենեկալցիներուն հիանալի անձնուիրութեան շնորհիւ. Քօմանտան Տօրիս չէ ուզեր ապրիլ Աթոսէն վերջ ու կամրջակին վրայ կանգուն մինչեւ վերջը, սուզեր է նաւուն հետ անգունդին մէջ: Քօլօնա Տ'իսթրիա ու Վէնսան, երկուքն ալ իրենց պաշտօնին գլուխը, հսկած էին ազատումի գործին, և հրամայաւ, որ Սենեկալցիները իրենցմէ առաջ նետուին նաւակ ու հեռանան վտանգէն, հակառակ անոնց պաղատանքին: Երկուքն ալ կանգուն, ճակատնին բարձր, հոգինին աւելի վեր, սուզած են նաւուն հետ: Վերջին վայրկեանին սակայն, կը մտածեմ թէ Վէնսան դողացող ձեռքերով հանեց կուրծքէն իր պաշտելին լուսանկարը ու Քօլօնա Տ'իսթրիա փրփրադէզ ալիքներու մէջէն խորասուզեց նայուածքը դէպի հեռաւոր ձիպուղիի ամալուծիւնները ու կեանքի չիրականացած երազին գերագոյն մնաս բարովը մըմնջեց...: Քանի մը օր տեւեց Աթոսին սարսուռը հոգիիս մէջ: Աղօտ աչքերուս առջեւ Յունուարի ցուրտ օր մը բացուած փոս մը կը խորունկնար, ուր կ'ամփոփէինք տարիներ առաջ մեր վշտահար Աթոսը, ալեգարդ Մամուրեան...:

• •

Ամենէն աւելի սակայն ճէմնային ընկղմին էր որ զիս ցնցեց ու լացուց — հին շոգենաւ մը, որ երկար տարիներէ ի վեր Մատակասքարի գծին վրայ կը բանէր: Տասնհինգ տարի առաջ մեզ ձիպուղի բերող շոգենաւն էր, տախտակամածները այն ատենէն մաշած, կողքերուն սեւ ներկը պատառ պատառ ու կարմրախառն, որ սակայն՝ գէշ աղէկ՝ կը քալէր ճամբան, թանկագին ծառայութիւն մը մատուցանելով, իրմէ սպասուա-

ծէն աւելի: Դանդաղաքայլ էր աւելի, ու տարօրինակը այն է որ պատերազմի առաջին տարիները մասնաւոր բաղաւորութեամբ մը խնայուած էր իրեն բաղդէն, ուրիշ աւելի տոկուն ու զեղատեսիլ շոգենաւներ զացած էին ծովուն խորը, ձէմնան կը սուրար շարունակ, կարգ մը ծերունիներու նման, որ կը շարունակեն կեանքի վերելքը, վաղաժամ ինկոզներու խումբի մը մէջէն անցնելով, հեշտոյ ժպիտ մը իրենց շրթունքին վրայ: Մարսիլիայէն մեկնումին ձէմնային հրամանատար կ'որոշուի և պաշտօնին գլուխը կ'անշնի անմիջապէս Քօմանտան Մէրիք Քրիմէ անուն փոքր շոգենաւին նախկին հրամանատարը: Քօմանտան Մէրիք պաղարին դիւցազն մըն էր:

Ամիսներ առաջ Միշերլրականի մէջ երեք ժամուան կոիւէ մը վերջ գերման ընդծովեայ մը յաջողքեր էր ընկղմել, իր փոքրիկ շոգենաւին վրայի փոքրիկ թնդանօթը գործածելով: Ընդծովեան տեսնելով Քրիմէի պզտիկութիւնը և կաղնի կաղ ընթացքը, ուզեր էր խնայել թորբիլը, և արծակ համարձակ ծովին երեսը ելլելով թնդանօթի հարուածներով ընկղմել ուզեր էր զանի: Երեք ժամ տեւեր էր անհաւասար կռիւը, ու վերջապէս գերման Գողիաթը փոռեր էր ծովին խորը: Քրիմէն Մատակասքար հասնելուն, Քօմանտան Մէրիք գտեր էր Ֆրանսական ծովակալութեան մէկ հեռագիրը, որով իբր վարձ իր քաջագործութեան Պատուոյ Լէգէոնի սպայ կ'անուանուէր, ու պատերազմի խաչն ու զինուորական շքանշանը կը շնորհուէր իրեն: Քրիմէն ձիւղղի վերադառնալուն հիանալի ընդունելութիւն սարքեցինք իրեն քանի մը բարեկամներով վաճառատանս մէջ ու տօնեցինք շքանշանները և անոնց արժանապէս տիրացող համեստ դիւցազնը: Ինծի համար երկիցս նուիրական էր Մէրիք, Պոլսոյ հայկական ջարդերուն Ղալաթիոյ քարափը գտնուող Ֆրանսական Օրթեկա շոգենաւին երբեմնի երկրորդը, որ կամրջակին վրայ եռագոյն դրօշ մը նետած, երկու ձեռքը ատրճանակ, ետ մղած էր հայաստան ամբոխը: Նոյն ասպետական նկարագիրը պահած էր Մէրիք, աստիճանէ աստիճան իր բարձրացումին, նոյն իտէալապաշտ հոգին, որ ամեն ձիւղղի'ն անցնելուն, կուգար քանի մը ժամ իմ քովս կանգ կ'առնէր ու կը հարցնէր գուրգուրանքով

« Ի՞նչ լուրեր հայաստանէն... »:

Ընդծովեային ընկղմումին յաջորդող իր քանի մը երթեւեկները անհանդարտ ու արկածալից եղան: Գերման միւս ընդ-

ծովեաները ամեն զնով կ'ուզէին վրէժնին հանել, ու քանի անգամ հալածեցին Քրիմէն: Ծովակալութիւնը ուզելով պահել Մէրիքի կեանքը, ուրիշ աւելի մեծ շոգենաւի մը հրամանատարութիւնը տուաւ անոր: Տարօրինակ իրողութիւն, ընդծովեաները ալ չի հալածեցին Քրիմէն ու սկսան հետապնդել այն շոգենաւները, որոնց համանատար կը կարգուէր Մէրիք: Եւ այդ պարագան իսկ է ամենէն անարկուն ու անբացատրելին: Գերման լրտեսական դրութիւնը իր կպշուն ու լպրծուն ցանցերուն մէջ առած էր ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, պատերազմին երկրորդ տարուան մէջ անգլիական ծովակալութեան մէկ գրագիրը կը բռնուէր հրացանի, ապացուցուելով թէ ծրպտուած գերման նաւային սպայ մըն էր, Փարիզի մէջ գեղաշքեղ դերասանուհի մը կը զարնէ: Էր իբր լրտեսուհի և քանի հարիւրներ: Ու Քօմանտան Մէրիք ամեն գալուն կ'ըսէր որոշակի, թէ ինք նշանակուած էր իբր կեդրոն Միջերկրականի գերման ընդծովեաներուն ատելութեան: Սակայն միշտ կը ծիծաղէր, կը հեզնէր, ու կը վերսկսէր իր արկածալից ուղեւորութիւնը: Ֆրանսական ծովակալութիւնն ալ կարծես համոզուած էր Մէրիքի փայլուն աստղին ու ամենէն վտանգաւոր նաւերու հրամանատարութիւնը իրեն կը յանձնուէր: Ճէմնան այդ նաւերէն էր: Եգիպտոսի և Սուրիոյ բանակին համար մէջը լեցուն ռազմամթերք: Վերջին ժամուն Մէրիք կը նշանակուի հրամանատար: Միջերկրականին մէջտեղը ընդծովեան կը հասնի իշեն ու փոխանակ ծովուն երեսը ելլելու, խորունկէն կարձակէ թօրբիլը: Նաւը վայրկեանապէս երկուքի կը բաժնուի, ռազմամթերքի պայթիւնին անոելի որոտումով: Մի քանի հարիւր ճամբորդներէն միայն տասներեք հոգի ազատեցան: Մէրիք չի կար անոնց մէջ: Անկէ վերջ քանի անգամ եկաւ Քրիմէն, կաղն ի կաղ ու հեւալով: Անոր հասած օրերը սուգի օրեր էին ինծի համար: Ով անաւոր տարիներ Արդարութեան եւ Ազատութեան պատերազմին, որ կեանքի ու երիտասարդութեան յենակէտը դէպի անդրաշխարհ դարձուցիք, հակառակ մոայլ մղձաւանջներու անհետացումին յաղթանակի արշալոյսին ընդ առաջ, դեռ ընդ երկար պիտի մթազնէք մարդկութեան հորիզոնը, պլլուած ձեր հեղձուցիչ շոգիներով ու մշուշներով, կտրատուած անհուն ու որոտագին փայլակներով, ու ձեր քառսին վրայ գլխահակ, պիտի որոնենք մտերմական պայծառ ու շողացող նայուածքներ, փակուած առյաւէտ, երբ

ձեր խորերէն բիւրաւոր ոգեվարի հառաչներ պիտի արձագանգեն յաւիտեան:

« Աստուած, Հայրենիք, Ազատութիւն, Մայրիկ...: »

*
* * *

Նաւապետ ու նաւաստի, անոնք որ կեանքերնին կտալած են ծովուն ալիքներուն, ընդհանրապէս հետեւնին կենդանի մը կ'ունենան, կատու մը, շնիկ մը կամ թռչուն մը, որուն վրայ կը կեդրոնացնեն իրենց սէրն ու գուրգուրանքը մինչև ցամաք հասնելնին: Աթոսին մէկ նաւաստին խոճկոր մը ունէր, ընտանեցած, որ տիրոջը հետ սեղան կը նստէր, ու նոյն խըշտեակին մէջ կը կծկտէր կը պառկէր: Ուրիշ նաւաստի մըն ալ սարդի մը սիրահարած էր, որուն համար պարապ ժամերուն ճանճեր որսալով կ'գբաղէր: Ճեմնային երկրորդ սեղանապետը Սիամի կատուներու ընտանիք մը ունէր, հայր մայր ու երկու զաւակ, հիանալի ու ազնիւ ցեղ մը կատուներու, փայլուն, գորշագոյն ամբողջ ջիղ, գրեթէ առանց ոսկորի, շոյուելու համար յատկապէս ստեղծուած կարծես: Քանի անգամ ուզեցի գնել չորսն ալ ու ցամաք հանել: Սեղանապետը մերժեց շարունակ: Օր մըն ալ ինծի հաճոյք պատճառելու համար ձագուկներէն մէկը տուաւ ու տուն բերի: Անունը Մինու դրին, ու քիչ ատենէն աֆրիկայի ընտանեցաւ, որ կարծես մեր ընտանիքին մէկ անդամը եղած ըլլար: Կ'ըսեն թէ կենդանիները չեն խօսիր: Մինուն կը խօսէր, աչքով ունքով, շարժումներով: Շատ անգամ կուլար ու կը խնդար: Հիւանդ պառկած մէկ օրս խենդի մը պէս ցատկեց անկողնին վրայ թաւշապատ թաթիկները դրաւ կուրծքիս վրան ու ժամերով կեցաւ խորունկ նայուածքը աչքիս սեւեռած անշարժ: Ժպտողի կատուները վայրենի, բիրտ ու անընտել, միշտ ճանկել ու խոշտանգել կ'ուզէին Մինուն, որուն փափուկ ու ազնուական զեղեցկուլ թիւնը մնայուն հակապատկերն էր իրենց չոր ու չար նկարագրին: Տարիէն աւելի ապրեցաւ քովերնիս, ու տարօրինակ զուգադիպութիւն, յանկարծ հիւծիլ սկսաւ, Ճեմնային թօրփիլահար լինելուն լուրը հասած օրերուն: Հալեցաւ հատաւ մօմի պէս: Մինուին ընտանիքը Ճեմնային հետ ընկղմած էր ծովերուն խորը, մենք ալ Մինուն, մեր տան ետեւը ծովին ափը պզտիկ հողակոյտի մը տակ ամփոփեցինք: Ինծի ուխ-

տավայրի մը պէս եղաւ այդ հողակոյարը: Հոն կ'երթամ շատ անգամ: յիշելու բոլոր կենդանիները, աշնուազգի ձիերը, թղթատար աղաւնիները, դեղձանիկները, շնիկներն ու կատունները, որ նոյն քառսին մէջ անհետացան, պատերազմին յորձանքին մէջ ու որոնց դիւցազնական փառքը ոչ մէկ երգիչ անմահացուց:

Հանգչեցէք դուք ալ խաղաղութեամբ, ով անխօս ընկերներ մարդկային տառապանքին ու փառքին:

15

Ա Ն Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն

ՁԱՏՈՒԹԵԱՆ խորանին առջև Ճիպուղիի հայ գաղութէն երեք հոգի տուինք ողջակէզ:

Օննիկ Բիրէճեան

Տրդատ Խոյեան

Օննիկ Պաշպազիրկեանեան.

Օննիկ Բիրէճեան առաջին մեկնողներէն եղաւ, պզտիկ մարմնի մը մէջ մեծ հոգի մը, Ֆրանսա գնաց և առաջին անգրկու յոգնութիւններէն ընկճած, փլատակ դարձած հոգի եկաւ Ճիպուղի սիրտը ու կուրծքը խորտակած: Երկար չի դիմացաւ և առաջին հայ կամաւորը Ճիպուղիի հրատապ աւազներուն տակ կը հանգչի հիմակ փայտէ պարզ ու սև խաչի մը ներքեւ: Մահուան նախընթաց իրիկունը զիս քովը կանչած էր: Գացի: Մայրը, եղբայրը և քեռորդիները կը կանչէր: Աչքերը իմ մատներով փակեցի:

Երկրորդը՝ Տրդատ Խոյեան՝ Ֆրանսա, Սուէնի ռազմադաշտին վրայ ինկաւ քաջի պէս, կուրծքը թշնամիին դէմ դարձուցած: Պատերազմական նախարարութենէն հերոսական մահուան պատուոյ սեւագիծ վկայականը դրկեցին, զոր հօրը պիտի զրկեմ:

Երրորդը՝ Օննիկ Պաշպազիրկեանեան « անհետացած » է:

Տարիներով յուսացի թէ պիտի կրնայի հետքը գտնել, գերիներու, կամ վիրաւորներու ցանկին մէջ: Ամէն կողմ որոնել տուի: Յոյսս կտրած եմ այլեւս: Արդէն ինք վերջին, գրեթէ բոնի մեկնողը եղաւ, որ գիտե՛ր, թէ մեռնիլ կ'երթար: Իր մայրն ու հայրը, երկիցս գրեցին ինծի Եգիպտոսէն, չի պատասխանեցի: «Անհետացած» էր, այսինքն յոյսի աղօտ նշոյլ մը կը մնար, զոր սակայն կ'ստիպուիմ մարել, այնչափ յոյսերուս նման: Անհետացա՛ծ ռումբերու տակ, թունաւոր շոգիներու մշուշին մէջ, փլատակներու ներքեւ, ինկա՛ծ, որ ազատագրուի՛ Հայաստան:

★ *

Տարիներ վերջ կ'ստանամ հետեւեալ նամակը Տրդատին հօրմէն:

Կ. Պոլիս — Գրնալը Կղզի, 2 Յուլիս 1919

Ռ. Որբերեան

Ճիպուդի

Ազնուայարգ բարեկամ,

Թերեւս լսած էք մեզի պատահած դժբաղդութիւնը — տարաբաղդ Ազգանոյշիս դժբաղդ մահը, Տէր Աստուած զձեզ և ձեր սրտահատորները պահէ պահպանէ:

Ոչ նուազ մտատանջութիւն ունինք հինգ տարիներէ ի վեր մեր Տրդատէն բնաւ տեղեկութիւն մը չունենալնուս, հակառակ քանիցս մեր դիմումներուն: Արդ ազնիւ բարեկամ, ձեզ դիմելով կ'աղաչեմ, ի սէ՛ր Աստուծոյ, հաճեցէք երկտողով մը մեզ տեղեկացնել թէ այժմ ո՞ւր կը գտնուի Տրդատս, եւ եթէ ատկէ մեկնած է, ե՞րբ և ո՞ւր գացած: Իսկ եթէ Աստուած մի՛ արասցէ, ուրիշ դժբաղդութիւն մը պատահած է, դարձեալ խնդրեմ իմացնել մեզ, որպէս զի լանք ու սգանք մեր սեւ ճակատագրին վրայ, վասն զի չեմ կրնար երեւակայել թէ Տրդատ տեղդ գտնուած և առողջ եղած ըլլայ և գէթ երկտողով մը տեղեկութիւն չի տայ մեզ: Բարեմաղթելով անխառն երջանկութիւն և ամեն բարօրութիւն Ձեզ և ձերայնոց համար, ողջունիւ սիրոյ և օրհնութեան,

Աղօթարար

ՎԱՀԱՆ ՔՀ. ԽՈՅԵԱՆ

★ *

Օննիկ Քիրէճեանին ծերունի մայրը, եթէ կ'ապրի դեռ և Օննիկ Պաշպազիրկեանեանին ծնողքը, նոյն հարցը պիտի ուղղեն ինծի, ու պիտի լացընեն զիս: Ի՞նչ ըսեմ իրենց, ի՞նչ պատասխանեմ:

Արտասուեցէ՛ք տարաբաղդ ու երջանի՛կ ծնողներ, հայ անմա՛հ կորիւններու, ու համբուրեցէ՛ք ազատ հայրենեաց եռագոյն ու գեղածաւալ դրօշը, զոր ձեր զաւակները պարգեցին իրենց դիւցազնական ու փառաւոր անկումով:

16

ՄԱՐԳԱՐ ՄԻՐՋԱ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ

Արցունքէն մթագնած են աչքերս, երբ իր յիշատակի ծաղկին նման դալկահար դէմքը ուրուագծել կը փորձուիմ, տրտմազին այս նկարներու շարքին մէջ: Իզմիրի վանանդեցիներուն վերջին շառաւիղն էր: Ահա իր ազգաբանութիւնը.

Ա. Տէր Յովհան Միրզա Վանանդեցի, քահանայ, վարժապետ ու քերթող, Արփիական ու Ոսկեդար Հայաստանի անմահ երգիչ, որ անցեալ դարու սկիզբին, Հայաստանի շուռնչն ու գեփիւղը կը բերէր դէպի Հոմբրոսի հայրենիքը:

Բ. Տ. Մարգար Միրզա Վանանդեցի քահանայ, վարժապետ ու քերթող, առաջինին արժանընտիր զաւակ, և յաջորդներուն հիանալի հայրը:

Գ. Մարգիս, Յուսիկ, Յովհաննէս, Նշան և Օհան Միրզա Վանանդեցի, շողազին աստղերու բոյլ մը, որ լիսունական թուականներուն Իզմիրը հրահրեցին, հիմնադիր անդամները Վասպուրական թատրոնին ու սոխակները մեր մոռցուած ու տարաբաղդ հայրենեաց:

Դ. Եւ անոնցմէ Յովհաննէս երկու զաւակ թողուց ազգին: Մին «Հայաստան երկիր դրախտավայր» երգը, որ տակաւին կը ծաւալի ու կը սաւառնի երկնասրլաց Արարատին վերեւ, ու միւսը Մարգար, սքանչելի հայ մը, որուն մեղանուշ հոգին, ափսո՛ս, խառնուեցաւ իր ողբացեալ հօր յօրինած երգին շեշտերուն:

Սովորական կեանք մը չէ՛ր իրը: Իզմիրի պատանութեան շրջանին ինք առաջի՛նն էր, որ կիրթ ու գործունեայ երիտա- սարդներու խմբակի մը հետ հիմնեց ընկերութիւն մը, աղքատ այլ յառաջադէմ սաներ ու սանուհիներ Եւրոպա ղրկելով կըր- թել տալու համար: Իզմիրէն մեկնեցաւ Ճիպուդի իբր իր քե- ոայրին Մաթիկ Գէորգօֆի նոր հիմնած առեւտրական տան պաշտօնեայ, անկէ մեկնեցաւ Ատիս Ապապա, իբր վարիչ նոյն տան և ամբողջ տամեւեմեց տարիներ անցուց հոն ու խիզախ և անձնուրաց գործունէութեամբ պատկառելի ու տրպար դիրք մը գրաւեց: Այդ 16 տարիներու միջոցին երեք ամիս միայն մեկնեցաւ, այցելելու համար Տիրէ Տավա իր ողբացեալ քրոջ գերեզմանին և Իզմիր իր անտիական հասակի յիշատակ- ներուն: Վերադարձաւ նորէն ամփոփուելու համար փղոսկրէ աշտարակին մէջ, իր անցեալի իտէալին ծնրադիր, որովհետեւ դրական կեանքի փոթորիկներուն մէջ նայուածքը սեւեռած պահեց յարաժամ նուիրական ու սրբազան նպատակին, որ էր օրին մէկը հիմնել հաստատութիւն մը հայ աղքատիկ սաներ Եւրոպա ղրկելու և բարձրագոյն կրթութիւն մը տալու համար: 1917 Յուլիսին իջաւ Ատիս Ապապայէն Եւրոպա մեկնելով իր փլատակ առողջութիւնը դարմանելու համար: Տամեւեմեց տա- րիներու տաժանելի յոգնութիւնները խախտած ու աւեր դար- ձուցած էին իր մարմինը: Ութը օր հազիւ մնաց մեր տունը: Ութը օր հրաժեշտ առնելու համար իր Մարիէն, ութը օր մնաս բարովի՝ զսպուած հեծկլտուք մը: Ընկերացանք իրեն մինչև շոգենաւ: Ու կ'ընկերանային իրեն Ատիս Ապապայի հայ գաղութին մաղթանքները վաղափոյթ վերադարձին հա- մար, որովհետեւ գրեթէ ամենուն, առանց բացառութեան, ինք եղած էր եղբայրական ձեռք մը երկարող նեղութեան եւ ան- կումի օրերու միջոցին: Հեռագրեց Բօրթ-Սայիտէն, հեռագրեց Մարսիլիայէն, իր մեզի ուղղած վերջին մնաս բարովները եղան անոնք:

Սեպտ. 19 ին սուր թոքատապ մը կ'զգեանէ զինքը Փա- րիզի մէկ անկիւնը: Քանի անգամ իր քոյրը Մարին կը կանչէ: Ինչո՞ւ արդեօք չենք լսեր մեզ կանչող սիրելի հոգիներու վեր- ջին հառաչները: Փարիզի հովիւր Վոամշապուհ, Վանանդեցի- ներու հոգիին եղբայրը, ու զարմիկը Արամ Տէտէեան իր շնոր- հալի կնոջ հետ սնարին քով կը զտնուին՝ Փակեցին անոնք

սեւ ու պայծառ աչքերդ, իմ սիրելի՛ Մարգարս, սակայն Մարիդ, զոր կը կոչէիր, հեռո՛ւն էր, ու աչքերդ կ'սաբա՛ց, կարօտով մեկնեցար աշխարհէն:

* * *

Իր կտակով, ունեցած, այնչափ երկար տարիներու տըք-նութեամբ շահած դրամին մէկ տասներորդը Իզմիրի բարե-նպատակ հաստատութիւններու կը թողու հաւասար չափով:

Ս. Ստեփաննոս և Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիներ,

Հայ որբանոցներ,

Ազգ. Լուսաւորչեան հիւանդանոց,

Մեսրոպեան վարժարան:

Ու գիտակ իր հոգիի փափաքին, քոյրը հազար անգլիա-կան ոսկիի ֆրանսական պարտաթուղթ յանձնեց Հայ. Բարեգ. Ընդհ. Միութեան անոր տարեկան հասոյթովը Հայաստանցի հայ վարժապետի մը աղքատիկ այլ յառաջագէժ մէկ զաւակը Եւրոպա ղրկելու համար մնայուն կերպով « Մարգար Միրզա սան » անունով:

* * *

Փարիզ, Սէնթ Ուէնի գերեզմանոցին մէկ անկիւնը կը հանգչի առժամեայ կերպով Վանանդեցիներու վերջին շառաւիղը: Օր մը, մօտաւոր ապագային, իր սիրական քրոջ հետ պիտի երթանք փոխադրել զինքը Վանանդ, հոն, ուր « Հայաստան երկիր դրախտավայրի » մեկահունչ շէշտերը պիտի օրօրեն իր ցաւատանջ այլ անմահ հոգին, հայրենական մատուռին ստուերներուն ներքե:

* * *

Ինկան շատեր իտէալին ուխտաւոր,
Դեռ չ'ողջունած ազատութեան արշալոյս,
Երբ մարեցա՛ն մեր յոյսերը բիւրաւոր
Խաբկանքներու քառսին մէջ միգասոյզ,
Տարագրութեան տաժանքէն վերջ մաշեցնող
Երբ յաղթական կը ժպտէի՛ր ժիւր, արթուն,
Եղբայ՛ր, ափսո՛ս, դու գրկեցիր օտար հոդ,
Վաղաթարշոմ ծաղկի մը պէս ինկա՛ր դուն...:
Այլ երազներդ թողուցիր մեզ կտակ,

— « Թող մենք անցնինք այլ ապրի՛ թող Հայաստան

— « Թող թարշամի՛ մարդկային սին յիշատակ

— « Ու հայրենիքը վերածնի՛ յաւիտեան, »...

... Հոն ուր նախնեաց քու ստուերներ սիրական

Քեզ կ'սպասեն կարօտակէզ, դողդոջուն,

Կ'երդնում, եղբայր, ածիւնիդ վրայ սրբազան,

Թէ անմոռա՛ց պիտի մնաք կեանքդ ու դուն,...

17

Ե Ր Թ Ա Ք Բ Ա Ր Ո՛Վ

(Եփրատ Գօլէճի ուսուցչապետներուն, Թէնէքէճեանի, Նահիկեանի, Փրօֆ. Որբերեանի և Պուճիգանեանի յիշատակին. պատմաբան, աստղագէտ, դաստիարակ ու բարոյախօս,— որք ի Տէր կատարեցան վերջին կոտորածներուն, իրենց սիրելի սաներուն ու սանուհեաց հետ:)

ԻՇԱՏԱԿԻ մշուշներով պարուրուած
Շրջմուրիկ հուր իբրեւ կ'ուզեմ այրի՛լ ես,
Ասուպի պէս երազներով միգամած,
Ու բուրվառի խունկին նման վշտակէզ,
Անդնդայած:

***

Անապատներ ծիծառ չունին
Գարունները չեն հառնիր հոս
Ու դայլայլին տեղ թռչունին
Փոթորիկը որոտախօս
Իր յորձանքին մէջ կը տանի
Տերեւն հոգւոյս մշտամուր
Ու կը թօշնի՛ն իմ երբեմնի
Երազները, յոյսեր բոլոր:

Ծաղկագարդի ոստեր դալար
Նաւասարդի երգն ու ծիծաղ,
Ու բաղձանքներ հին բոցավառ
Սիրամբմունջ ձայներ նուաղ,
Խոյանքն անհուն իմ անցեալին,
Իտէալի շողիկն ու շաղ,
Մտերմութիւնք կարօտագին
Արդ յիշատա՛կ եղան, աւա՛ղ...:

Ուսուցիչներն իմ մանկական օրերուն,
Ո՛ւր էք դուք,
Զեր վիշտերով իմ հոգին է գալարուն
Յեղյեղուկ...:

Կ'ըսեն թէ հո՛ն, պատնէշին վրայ դուք ինկաք
Անվեհեր,
Մինչ հոս ձեր սանը՝ հողմածուփ մի խլեակ,
Մշտերեր,
Կ'ապրի դեռ կեանքը մահերէ դառնագոյն,
Ու դողդոջ,
Կ'որոնէ զո՛ւր դալար յոյսի մի գարուն
Ու բողբոջ:

Ախ, ո՛ւր գացիք, ո՛ւր ձեր շեշտը սիրահունչ,
Ո՞ր աստղին
Մէջ ձեր հոգիք գորովալիր, անմբմունջ,
Կը փայլին...:

* * *

Կը յուսայի ուղղել ուղիս մի օր հոն
Եփրատին ափն հաստատել բոյն մի անշուք,
Դալարներով գտնել պարփակ հորիզոն
Ու մանկական իմ ժպիտն ու արտասուք:

Խորշում ճակտիս դրոշմէիք մի համբոյր,
Զիս տանէիք անվերադարձ անցեալին,
Արահետները գիւղակիս ծաղկաբոյր,
Ուր յուշիկներս աստղերու պէս կը փայլին:

Ո՛ւր էք հիմակ. սպասէի՛ք ինծի գէթ,
Կանչէի՛ք զիս ու սուրայի ճեզի մօտ,
Ու ձեզի հետ թող իյնայի փշաւէտ
Անէացման վիհերուն մէջ մշուշոտ...:

* * *

Չորսն ալ քովս են լուռ ու տրտում այս գիշեր,
Չորսն անբաժան, մտածկոտ, ինձ կը նային,
— Այլ անպատում երանութեամբ լի աչեր
Ձեզուն անուշ երազներով երկնային:

Մին՝ պատմաբան, որուն համար վարագոյր
Չունին այլեւս մութ անցեալն ու ապագան.
Կը հծծէ դեռ ձայնովն իր մեղմ ու տխուր,
— « Հայուն պայծառ արշալոյսներ պիտի գան... »

Մին՝ աստղագէտ, անսահմանին ուխտաւոր,
Յոյց կուտայ ինձ մի նոր անծիր հորիզոն,
Ուր աստղերու շարժումին մէջ բիւրաւոր
Կը հանդիպին անհունութիւնն ու գէրօն:

Բարոյագէտ միւսը՝ ձեռքովն իր ճակտին
Կը փայփայէ փշեայ պսակն մի վայրկեան.
— Անմահութիւնն ու իրազ, կ'ըսէ միասին
Ճակատագի՛րն են հէք Հայուն յաւիտեան...:

Ու չորրորդը՝... Ա՛խ. զարմիկս է զողորջուն,
Կ'երկարէ ձեռքը, զիս գրկել չի՛ կրնար,
Կը նայի լոկ գերդ վիրաւոր մի թռչուն,
Ու կը սարսռա՛յ տերեւի պէս դալկահար...:

Ի՛նչս Որբերեան, դո՛ւն ալ մենիկ զիս թողիր,
Ով հաւատքի, յոյսի զինուո՛ր անվեհեր,
Արդեօք տոհմին մեր թափառիկ, տարագիր,
Հոգիի մէկ նահատակը չէ՞ր բաւեր...:

* * *

Մուլթն անաւոր կը խուժէ վրա՛ս անդունդէն,
Կը նայիմ՝ շուրջըս, ոգիներն սիրական,
Երազի պէս անհետացեր, գացե՛ր են,
Ալեակներու զերդ սարսո՛ւռը ողբաձայն:

Երթաք բարո՛վ, մտերիմնե՛րս անցեալին,
Անապատի՛ն թողէք զիս,
Թող երազներս հուր աւազին մէջ հալին
Ու վշտակոծ իմ հոգիս
Թող ապրի կեանքը մահերէ զառնագոյն,
Մոռացումի, մենութեան,
Պիտի սպասեմ պայծառագեղ օրերուն,
Գաղափարին յաղթական
Ու պիտի գամ օր մ՛արտասուել թանկագին
Ձեր սրբազան շիրմաց քով,
Ծածկել զանոնք խաչանշան մեր զրօշին
Նուիրական ծալքերով...:

* * *

Երթաք բարո՛վ, Եփրատին ափը նորէն,
Ձերդ պահապան շիրիմներու մենակեաց,
Մինչեւ հրացայտ վրէժի սուրը՝ բարձրերէն,
Փայլատակէ՛ պատգամն Հայուն Հայրենեաց
Ազատութեան...:

Ճիպուղի, 5 Օգոստոս 1916

ԼԷ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԵՔ ԽԱԶԵՐԸ

1918 Փետրուարի վերջերը Անգլիոյ Թագաւորը Dame Grand Cross պատուանշանի մեծ խաչը կուտար Ալեքսանտրա և Մէլի Թագուհիներուն, ու Լէյտի Նօրթհլիֆի, — երեք կիներ որ պատերազմի առաջին օրէն պահապան հրեշտակի դերն էին կատարեր անգլիական բանակին վիրաւորներուն համար:

Լէյտի Նօրթհլիֆ, կինը մամուլի Նաթօլէնին, որ իբր Բրօքհանտի նախարար ինգլիսքը գերազանցեց, — իր իսկ ծախքով հիւանդանոց մը հիմնած էր սպաներու համար, ու գլխաւորեալ քրոջ մ', անձնուիրութեամբ կը խնամէր զանոնք: Բարեկամիս Հարտուէնի հետ, որ Լոնտոն կը մեկնէր, հայկական ոսկեայ խաչ մը զրկեցի մեծ բարեկամիս տիկնոջ, հետեւեալ նամակով.

Ճիպուդի 10 Ապրիլ 1918

Տիկին,

Սրտի անհուն հրճուանքով մը լսեցի թէ Ն. Վեհափառութիւն Թագաւոր կայսրը Ձեզ շնորհած է «Տամ Կրանտ Գրօս»ի մեծագոյն պատուանշանը: Թոյլ կուտա՞ք անապատի Հայ բանաստեղծին, որ այս առիթով զրկէ Ձեզ յարուցեալ Հայաստանի խաչը: Անգլիոյ յիշեցնէ Ձեզ ու Ձեր մեծանուն ամուսնոյն, Արարատի ստորոտը մարտիրոս, անպարտելի ու դիւցազնական մեր ցեղը, որուն զաւակները ինկան ամեն ճակատներու վրայ, դաշնակիցներու կողքին, և որոնց ոգեւորի վերջին վայրկեանները չի լուսաւորուեցան գլխաւորեալ քրոջ մը հրեշտակային ժպիտով:

Պատերազմի այս միջազին օրերուն, վերջնական յաղթանակի հաստատ հաւատքով, կը համբուրեմ Ձեր ձեռքերը:

Ռ. Որբերեան

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ն Ե Ր Ը

Լոնսոն, 12 Մայիս 1913

Սիրելի Պ. Որբերեան,

Ձեր բարեկամ՝ Պ. Հարտուլինի միջոցով ստացայ « Հայաստանի ոսկեայ խաչը »: Ինծի համար քաջալերութիւն ու ներշնչում է նոյն ատեն տեսնել՝ թէ հեռաւոր անապատներու խորերէն այնչափ շահազրգոութիւն ցոյց կը տրուի հայրենիքի անցուղարձերուն մասին: Ե՛ս ալ վստահ եմ՝ թէ ամենուս համար պիտի անցնին այս մթազին օրերը: Թոյլ տուէ՛ք ինձ յաւելուլ, թէ ձեր խաչին ի՛նչի առթած հաճոյքը նուազագոյն չէր ն. Վեհափառութեան շնորհած պատուանշանի հրճուանքէն:

Ձերդ անկեղծօրէն

ՄԷՐԻ ՆՕՐԹՆԷԼԻՖ

Crewe House

Լոնսոն, 7 Մայիս 1913

Սիրելիդ իմ Որբերեան,

Կի՛նս շնորհակալութեամբ ստացաւ ձեր զրկած Հայաստանի խաչը:

Ռազմաճակատէն կը վերադառնամ: Տարակոյս չունիմ թէ պատերազմին ելքը նպաստաւոր պիտի լինի ամենուս համար, սակայն կասկած չիկայ թէ ան շատ երկար պիտի տեւէ տակաւին: Ֆրանսացիք և Անգլիացիք հիանալի քաջութեամբ կը կռուին, ինչպէս նաև Ամերիկացիք: Յաղթանակը ապահով է:

Քոյդ անկեղծօրէն

ՆՕՐԹՆԷԼԻՖ

11 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1918, ԶԻՆԱԳԱԿԱՐ

Իրիկուան ժամը 10ին հասաւ աւետարներ հեռագիրը, թէ կնքուած է զինագաղարը: Հինգ երկար տարիներու մղձաւան: ջին յաջորդող երանութիւնը զառանցանքի փոխուեցաւ այն գիշեր: Շատեր արտասուելով իրարու գիրկ նետուեցան:

Յաջորդ օրը թղթատարին յանձնեցի հետեւեալ նամակը.

Ճիպուդի, 12 Նոյ. 1918

Վեհափառ թագուհի,

Այս նամակը Ձեզ պիտի դտնէ ձեր մայրաքաղաքին Պրիւքսէի մէջ, վերածնեալ հայրենեաց գիրկը: Մոռցուած է անշուշտ անապատի բանաստեղծը, որ 1915ին, աքսորանքի ահաւոր օրերուն, Ձեզ զրկեց « Հայաստանը Պելճիգային » եղերերգը: Ան չի դադրեցաւ մէկ վայրկեան աղօթելէ և արտասուելէ Ձեր և իր հայրենեաց համար: Ձեր դիւցազնական ամուսինն ու դուք, փրկեցիք Պատիւն ու աշխարհի Ազատութիւնը: Անոր համար թոյլ տուէք որ մեծ յաղթանակի յաջորդ օրը, ներփակ զրկեմ ձեզ, մարտիրոս այլ անմահ Հայաստանի խաչը: Ձեր արիական կուրծքը զարդարող ազամանդակուռ շքանշաններուն քով, յիշատակի մը պէս դալկահար, այլ մասունքի մը չափ նուիրական պիտի լինի այն, — մասունքը մէկ միլիոն նահատակներու, որ ինկան տարագիր, առանց ողջունելու իրենց նուիրական հայրենեաց ազատութիւնը:

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Առ Ն. Վեհափառութիւն Եղիսաբեր Թագունին Պելճիոյ

Պրիւքսէի

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ը

Պրիւքսէի, 4 Յուլիւս 1919

Պարոն,

Թագուհին ստացաւ Ձեր « Հայաստանը Պելճիգային » և « Մեր ցեղը » քերթուածները ու ոսկեայ գեղեցիկ խաչը, զոր զրկած էք մեծ յաղթանակին յաջորդ օրը: Ն. Վեհափառութիւնը չափազանց գգածուած Ձեր զգացումներէն, կը զրկէ իր սրտագին մաղթանքները Ձեզ ու Ձեր վշտահար հայրենակիցներուն համար:

Վահէ Արքեպիսկոպոս

V. Godefroid

ԵՐՐՈՐԴ ԽԱՉԸ

ԱՐՏԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆԴ Է մեկնիլ : Ազատագրուած
Հայրենիքը պէ՛տք ունի իր անձնուէր զաւակ-
ներուն : Դասալիք ու դաւաճա՛ն է այն Հայր,
որ խուլ կը մնայ Արարատէն հասնող կոչին :

Այսպէս ըսաւ Տելեմաք Թիւթիւնճեան, եգիպտահայ պատ-
ուական երիտասարդը որ Մայրաքոյն Արեւելքէն դարձին եր-
կրորդ անգամ կը հանդիպէր ինծի, մէկ գիշեր, այսպէս ըսաւ
ու մեկնեցաւ առտուան ժամը երեքին : Ժամերով խօսեր էինք
իրարու հետ : Անապատի այն անկիւնը սկսաւ մեր մտերմու-
թիւնը, զոր հետս մինչեւ զերեզման պիտի աանիմ :

Իր բաժնուելէն վերջ մտածեցի երկարօրէն, կրակ կտրած
ճակատս ձեռքիս մէջ առած : Հոգիս նոյնացած էր ամայքներու
լոինաւէտ անդորրութեան, կամ՝ փոթորկավար կոհակներու
ծփանքին հետ : Անապատն ու ովկիանը մագնիսացուցած էին
էութիւնս :

Պարտականութիւնս է մեկնիլ ու պիտի երթամ, նետուիմ
պայքարի մրրկածուփ յորձանքին մէջ : Նոր անդունդներ ու նոր
բարձունքներ պիտի հանդիպին կթոտ ու դողդոջուն քայլերուս :
Սակայն ճակատս բաց ու անվեհեր, Հայրս ինչ պէս պիտի ան-
ցնիմ պատնէշին վրայ, խրոխտ ինչպէս հնութեան ձորձազգեաց
մենակեացները, որ մարգարէ անունը առնելով դէպի Աւետեաց
Երկիրը կը սուրային :

Եւ այն անմոռանալի և անդնդային գիշերը, զգացի ծանր
և ահաւոր խաչին իյնալը ուսերուս վրան, — հանրային գործիչի
խաչին, ու դարձայ դէպի Մասիս, դէպի Հայաստանի Գողգո-
թան : Ու եթէ իյնամ պատնէշին վրայ, գէթ հայրենի հողին
մէջ պիտի ննջեմ ու հանգչիմ, ու քեզմէ, մատաղ կեանքիս
ու մոխիր դարձած յոյսերուս փոխարէն, անանուն ու սեւա-
ներկ քու խաչդ կ'ուզեմ, իմ Մայր Հայաստան, անփառունակ
իմ շիրմիս վրայ հակած, նկուն, տրտմազին այլ անմահ յա-
ւէրժական ու յաղթապանծ :

Ճիպուղի. 15 Նոյ. 1919:

ԱՆԱՊԱՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐ

(Յուսատեքէս Բանի մը էջ)

ՐԴԷՆ շատ ամիսներէ ի վեր սկսեր էի քանդել ու տարտոյնել այնչափ երկար տարիներու տաժանազին ջանքերով կառուցած գործս ու տնակս: Նախ հեռուներէն սկսայ: Զսպուած հեծկլտուքի պէս հատ ու կտոր նամակներ գրեցի Ճաբոն, Չինաստան, Ամերիկա ու Եւրոպա, դէմքով անծանօթ իմ թղթակիցներուս, որոնց հետ կերպ մը նիւթականէն աւելի հոգեկան հաղորդակցութիւն էի ստեղծեր վաղուց: Աւելի դիւրին էր մնաս բարով ըսել անոնց, որ ճակտիս կարմիրն ու աչքերուս արցունքը պիտի չի տեսնէին ու պիտի չի գուշակէին երբէք: Պատասխանները չուշացան հասնիլ, կաղնիին ճիւղերը տապարին ներքեւ կ'իյնային, հատու և անողոք, վաղածամ մահուան մը սարսուռներով լեցուն: Ու կարծես զինովութեան անգիտակից խոյանքով մը նետուեցայ Եթովպական բարձունքները, շուարմուր քայլերով, գացի վերջին անգամ այցելել հայ գաղթականութեան: Ասոնցմէ շատերուն ճիւղադի հասնիլը տեսեր էի հեռաւոր կոտորածի սարսափներէն հալածական, որ տարիներու ընթացքին տեղաւորուեր, բոյն ու երդիք էին շիներ, սրտերնին հայրենեաց կարօտովը այրած ու խանդավաճ շարունակ: Երազի պէս անցայ ամենուն քովէն:

Ատիս Ապապայի եւկալիպտոսի անտառներուն մէջ հասած ու անոնցմէ հեռացած պահուս, ուժգին ու որոտագին, Յովհ. Ասատուրեան բարեկամիս ձայնը կը գողար—

« Կեցցէ՛ Հայաստան »..:

Վանի աննման ու հայրենասէր զաւակ Յակոբ Բաղդասարեանի նահապետական բնակարանին մէջ Վարազն ու ծովը կ'ողջունէի: Մեր և անմահ Պէրպէրեանի Միհրդատ Թէրզօնցին ու Քիրմաստիի Տէր Վահանիս հարազատին՝ Սուրէն Զաքրեանի հետ՝ գլուխ գլխի, եղբօրս՝ տարաբաղդ Մարգար Միրզային նուիրական յիշատակները կ'ոգեկոչէի: Զմշկածագէն մտերիմս Միքայէլ Թօփճեան, Մալաթիայէն զարմիկս Գէորգ Որբերեան ու մնացած բոլոր Հայերը ու գերեզմաննոցը մեր վաղամեռիկ Տօթոր Յովհաննէս Տէօվլէթեանը:

Հ Ա Ր Ա Ր

Հրանդ Մինասեան ու Եսայի Կարիկեան բացակայ էին, քանի մը օր շրջեցայ դրախտագեղ իրենց պատնէզներուն մէջ։ Այդ երկուքն ալ աշխատութեան դիւցազուններ, տարբեր ուղիներէ բարձրացեր են դէպի յաջողութեան և անկախութեան գագաթը և իրենց հետ բարձրացուցեր Հայուն անպարտելի նկարագրին դրօշը։ Լեռներու վրայ է իրենց բնակարանը, մտաբերելու համար կարծես Մասիսը ու Տաւրոսը և օր մը դէպի հոն սլանալու համար։ Եւ սակայն իրենք մինակ չե՛ն. մեր ամենէ համեստ գաղթականներն անգամ իրենց կարգին, ապացոյցներ են այն հզօր անհատականութեան որ մեր ազգային կեանքը կը բնորոշէ։ Տեսայ ու սեղմեցի ամենուն ձեռքերը։

Ու գերեզմաննոցը « հոգւոց » մը կարդացի ծերունագարդ Նիկողոս Պալպալեանի վրայ, որ խոստումը կատարեց իր տաժանագին զրկանքներով հաւաքած փառաւոր հարստութիւնը կտակելով անկախ Հայաստանի մէջ որքանոց-կրթարանի մը հիմնարկութեան համար, և որ հանգչեցաւ

— « Հաստատ յոյսով, այլ պարտասեալ կարօտովն հայրենեաց », ինչպէս գրեր են շիրմաքարին վրան։ Մնաս բարով մըն ալ մեր երկու մանկատի հրեշտակներուն Տիրան Գէորգօֆի և Նուպար Մինասեանի որ հոն կը ննջեն, այդ օտար երկինքներուն ներքե ... :

Տ Ի Ր Է-Տ Ա Վ Ա

Աւելի երկար ու տառապագի՛ն եղաւ բաժանումս այս քաղաքէն։ Ծիպուդի հասած օրէս, գրեթէ ամեն տարի, ամառուան տաք օրերուն՝ հոն կ'երթայինք ընտանիքով, հասարակածի հրատապ արեւներէն խուսափելու համար։ Հոն էի շիներ բուրաստան-բնակարան մը, « Նոր Տնակս », զոր « Villa Arousyag » էինք անուաներ և որուն մէջ այնչափ երջանիկ և այնչափ վշտալից օրեր էինք անցուցեր։ Տարիներու ընթացքին քանիններ եկան մեզի զրացի, ծանօթ ու մտերիմ, ու քանիններու անվերադարձ մեկնումը ճմլեց սրտերնիս, մարդոց և ստուերներուն, կեանքին ու յիշատակին հետ խօսեցայ, ապրեցայ այրեցայ ու մխացի՛ վերջին անգամ։ Սրտիս այնչափ մօտ ու

հնամենի բարեկամութեամբ շաղուած հոգիիս՝ մեր տունէն քիչ մը հեռուն կը բնակէր արեգարդ Պետրոս Վարժապետեանը ազգային գրականութեան սիրահար ու հայրենեաց կարօտովը սրտազեղ: Ճիշտ մեր դիմացն էին Հրանդ Մինասեանէնք, որոնց սրբազան նպատակներուն իրագործումը վստահ եմ լի է մէկ օր երախտապալտ պիտի թողու բազմաչարչար Հայաստանը, աւելի հեռուն՝ Օննիկ Շահվէթիլը իզմիրի ազնիւ ու ազնուական զաւակ: որ մտերմական կապը եղաւ անմոռանալի անցեալին ու մեր միջեւ ու մեր Հրանդ Փափագեանը, որուն ճակտին ամուսնութեան նուիրական նարօտը ինծի՝ վիճակուեցաւ կապել: Ու բոլոր անոնք որոնց անունը կը վրիպի յիշողութենէս, մեծն ու պզտիկը, ունեւոր կամ անտուն, անհուն խանդաղատանքով սեղմեցի ձեռքերնին, ամենուն աչքերը նոյն մտածումով աղօտացան ու խոնաւցան, նոյն լուռ հարցումը ուղղեցին ինծի ու ճակատագրին, — « Մենք ե՞րբ պիտի հաւաքենք մեր տարագրութեան վրանները, կտրենք մեզի բաժնող անդունդները, ու քու գիրկը նետուինք, Մայր Հայաստան... »

« Եւ այս երկրին անբոյր, փշեայ ծաղկունքով »

փունջ մը կապած զացի մնաս բարովի մեր սիրելի քրոջ Սրբուհիին գերեզմանին, ու կարծեցի լսել վերստին իր մրմունջը—

« Երանութեան վայրկեանները ետ չեն գար,

« Սիրելիներս, քիչ մ'ալ ինծի մօտ կեցէք,

« Զիս հոս մինակ մի՛ ձգէք... » :

Ճ Ի Պ Ո Ի Դ Ի

Մինչեւ Ապրիլ պիտի մնանք տակաւին, անոր համար սաիպուեցանք թողուլ մեր սեփական բնակարանը բարեկամ վարձակալի մը, Թօղէլիին — Կարիպալտեանի մը արժանաւոր զաւակ, Իտալացի ու սրտով՝ Հայ: Մենք փոխադրուեցանք դիմացը հնդիկի մը տուն, որուն պատուհաններէն կը տեսնուէին մեր տունը, աւելի անդին ծովը ու Թաւուրայի երկնածրար լեռները: Յորեկը մինչեւ իրիկուն սընտուկները կազմելու և գամելու զբաղած ենք, արեւելեան կարասիներ, գեղազիտական առարկաներ, փղոսկրէ ու պղինձէ արձանիկներ, ամենքն ալ հետերնիս տանիլ կ'ուզենք, ոչ միւս մեր ետին պանդուխտ թողուլ, որովհետեւ այդ անշունչ իրերը

մէյ մէկ յիշատակնե՛ր են, տարիներով մենք գիրենք զիտեր ու սիրեր ենք, իրենք ալ մեզ: Մասնաւոր գուրգուրանքով մը տեղաւորեցինք զրադարանիս երեք հազար հատորները, այդ անխօս ու անդաւաճան մտերիմնե՛րը անապատականի մեր կեանքին:

Ու երբեմն իրիկուան դէմ, յուզուած. յոգնած ու պարտասած կ'երթայինք մինչև Հումպուլի, մեր պարտէզը ուր երկու հազար հինգ հարիւր արմաւենիներ, ճիւղերնին իրար խառնած և անապատի անծանօթ սարսուռներով լեցուն՝ կը խոկային տրտմազին: Պարտէզի տնակին տանիքը մեր սիրական ժամադրավայրն էր: Օդին մէջ կարծես առկախ, աւելի մօտ հիանալի, ջինջ ու աստղաշող երկինքին, կ'զգայինք դիմացէն, շուրջէն, հեռուներէն, անապատին ու ծովուն, անհուն խաղաղութեան վեր բարձրանալը դէպի մեզ, ու ծաւալիլը մեր յոգնատանջ ու յուսաբեկ հոգիներուն վրայ:

Կեանքի անհուն յորձանքին մէջ, ուր կը գնամ նետուիլ, այդ լուութեան օծումն ու ներշնչումը պիտի պակսի՛ն ինծի, արմաւենեաց ճիւղերուն սարսուռն ու հմայքը սարերով ու անդունդներով բաժնուած պիտի լինին հոգիէս. . . :

Վերջին անգամ՝ մինակս գացի, աւազանին մօտ, Նորիայի ջրամբարձ մէքենային քով, կեցայ ժամերով: Թեթեւ զեփիւռ մը սուլելով կ'երգէր ու վայրկեանը մէկ խողովակին ջուրերը դուրս կը նետուէին փրփրացայտ ու հեծկտազին: Ուշ ատեն մեկնեցայ քայլամուրը, մեկնումէս առաջ սակայն, ինծի հետ աւազանին քարերուն կռթնած արմաւենիին բունին պլլուեցայ ու անհարթ ու դերբուկ կոճղը համբուրեցի, իբր թէ մտերիմս եղած ըլլար. . . :

Կիրակի առտու

Café de la Paix-ի դուրսը նստած են Մաթիկ Գէորգօֆ և Յովհաննէս Ասատուրեան, ներսի կողմն ալ 14.13 Հայ պատանիներ ու երիտասարդներ, ոմանք՝ տեղացի, ուրիշներ՝ Եթովպիայէն իջած: Երկու ջոջերը իրարու հետ տաք խօսակցութեան մը բռնուած են: Գէորգօֆ, լուրջ, պաղարիւն ու հազիւ լսուելու չափ ցած ձայնով, մինչ Ասատուրեան մշտապէս գոռացող, շարժուն և ամբողջ էութիւնը ելեքտրական ցնցումով լարուած: Երկուքն ալ տարբեր նկարագիրներ, այլ մինչ առաջինը սկիզբէն մինչեւ վերջ տրամաբանական ուժգնու-

Թեամբ մը հետապնդած է յաջողութեան ու փառքի ճամբան, երկրորդը անհանդարտ ու կրքոտ յարձակող մը եղած է բաղդին վրայ, ու թէև մէկ երկու անգամ գրեթէ զգետնուած, կրցեր է խիզախ թափով մը վերականգնիլ ու որոտալ —

« Excelsior ! Կեցցէ՛ Հայաստան »... :

— « Ես կը նուիրեմ, պայմանով որ դուն ալ նուիրես մէկ հատ » կ'ըսէ Գէորգօֆ :

— « Ընդունեցի՛ » կը գոռայ Ասատուրեան :

Կը հասնի՛մ ստուերի պէս քովերնին ու երկուքին ձեռքերը կը միացնեմ՝ իրարու, կնքելով վերջնական դաշինքը : Հայաստանի Հանրապետութեան մէյ մէկ սաւառնակ կը նուիրէին երկու Հայերը, իւրաքանչիւրը յիսուն հազար ֆրանք արժէքով :

Գէորգօֆի Սաւառնակին անունը ե՛ս դրի — « Մարտիրոս » — իր հօրը անունով :

« Իմա Փայրուն թող կոչեն, սիրական կնոջս անունով, կ'ըսէ Ասատուրեան, ու մատներով՝ սովորականին պէս, խոնաւ թարթիչէն կախուած կաթիլ մը կը սրբէ կ'անհետացնէ : Վայրկեան մը յետոյ ներսի երիտասարդութիւնը դուրս կը խուժէ, կը բոլորուի շուրջերնիս, շամբանեի գաւաթները շրջան կ'ընեն ու կը խմենք հայրենասէր նուիրատուներու և Մայր Հայաստանի կեանքին :

Ճիպուղի՛ վերջին երանութիւնս եղաւ այդ դէպքը : Մեր շուրջ բոլորուած պատանիներու, երիտասարդներու աչքերը աստուածային շողով մը կը փայլէին : Նուիրական օրինակը մագնիսացուցած էր զիրենք — չ'ըսին թէև, սակայն կրցայ կարդալ անոնց ամենուն մէջ անսասան կա՛մքը, Հայուանհուն կորովին ցոլացումը, որպէսզի օրին մէկը իրենք ալ կարենան յին իրենց կարգին սուրալ թռչիլ 'ի Հայաստան, շքեղ ու լիաբուռն նուէրներով ծանրաբեռն :

Յաջորդ օրը հիանալի զուգադիպութիւն — թղթատարը բերաւ այն պաշտօնագիրը, որով Մաթիկ Դէորգօֆ կ'անուանուէր Հայաստանի դիւանագիտական առաջին ներկայացուցիչ Եթովպական արքունեաց մօտ :

Մնաք բարո՛վ, Հայուն Աստուածը ամենուդ հե՛տ, իմ սիրական գաւակներս ու եղբայրներս... :

Մ Ր Ա Գ Ի Ր Ս

Անհոն է երազներուս, յոյսերուս ու Բաղձանքներուս նման :

Ա.

— Անցեալով ու մականունով նոյնացած մեր որբութեան սերունդին հետ, պիտի որոնեմ ու պաշտպանեմ լքուած անկիւններուն մէջ տուայտող տարաբաղդ որբերը. մեր մտաւորական գրչի ու հոգիի հսկաներուն և ուսուցչական խումբին, որ ինկան պատնէշի վրայ և որոնցմէ շատերուն երբեմն մոլորատանջ եղբայրակիցը եղալ իննսունական թուականներուն:

Բ

Անապատի անկիւնէս կը գուշակեմ ու կ'զգամ անմիջական պէտքը մտերմական ձեռք մը երկարելու մեր այն երգիչներուն ու գրչի աշխատաւորներուն որ հրաշքով մը զերծ մնացին համայնակուլ սարսափներէն, և որ սակայն Հայուն փառքն ու անմահութիւնը կը քնարերգեն, ապրելով հանդերձ « Գծնդակ կեանք մը մահերէ՛ դառնազոյն... »:

Պիտի գտնեմ Չերագն ու Փորթուգալեանը, Մըմբեանն ու Թէոդիկը, Անտոնեանն ու Էսաճանեանը, կրտսեր եղբայրս Սահակ Մեսրոպն ու Զիֆթէ-Սարաֆը, Սեթեանն ու Մալգեանը ու բոլոր միւսները, վերապրողներու սերտ եղբայրակցութիւն մը նուիրագործելով: Պիտի հանդիպիմ Չօպանեանին որ քսան և հինգ տարիներէ ի վեր Հայ արուեստին ու տաղանդին հրաշալի թարգմանը հանդիսացաւ: Ձեռքս պատահմամբ Զօհրապին մէկ նամակը անցաւ և զոր կը փորձուիմ արտագրել հոս, Արշակ Չօպանեանի ուղղուած:

Բերս, 17 Նոյեմբ. 1913 Երկուշաբթի

Սիրելի բարեկամս,

Այս վայրկեանիս Պ. Շահ Մուրատեան, որուն հետ թէյ կ'առնէինք, թելադրութիւն մը ըրաւ ինծի, զոր ես ինքնաբերաբար չի յղանալուս համար ամօթով եմ, այն է քու գրական և ազգային կրկնապէս գեղեցիկ գործունէութիւնդ տօնել, յոբելեանական հանդէսով մը:

Իմ արդարացումս սրւոր մէջն է, որ ես զքեզ միշտ երիտասարդ նկատած եմ, թէն տկար յաճախ առողջութեան տեսակէտով, երիտասարդ տաղանդով և առոյգովդ, ինչպէ՛ս կ'ուզէիր որ յօբելեանդ մտածէի: Եւ սակայն իրաւ է որ զրեթէ

քառորդ դար մը անցաւ այն օրերէն, այն յաւէտ անցեալ և անդառնալի օրերէն ի վեր ուր այստեղ սկսար մեր պզտիկ խումբին մէջ դուռն՝ կրտսերը մեր ամենուն, առաջին զէմքն ըլլալ ու պարտաւորել զմեզ, ծափերու սպասողներս, որ մենք զքեզ ծափահարենք:

Որքա՛ն շուտով տարիները անցան, սահեցան, ի՛նչ եղեռնական պատահարներ անցան մեր վրայէն, ի՛նչ յոյսեր և ի՛նչ յուսախաբուածիւններ, մենք հոս տաժանքին մէջ ապրեցանք, դուռն հողկէ մեզի պէս, մեր ցաւովը տառապեցար:

Միամիտակը ըրիր, ինչ որ շատեր միացած չէի՛ն կրնար ընել, մինակդ, — սարեւն ալ մինակ կ'ըլլան, — գրական վաստակդ միշտ ազգային կեանքովը առկուռ, որքան արուեստական կատարելութեամբ ճոխացած, վաստակեցար:

Եւ ի՛նչ որ ամենէն յարգելին է քու աշխատութեանդ մէջ դուռն հիանալի երկիւղածութեամբ մը նուիրեցիր ինքզինքդ փշրանքներն ու նշխարները հաւաքելու մեր գրական անցեալին, ճիշտ անոր, որ ամենէն մոռցուածը ու լքուածն էր:

Բայց ես քու ներքողներդ ընելու չեմ, թէ որ ողջ մնամ՝ կ'արտասանեմ ու կը թուեմ՝ զանոնք պէտք եղած թեմեմ. իմ ըսելիքս սա է որ իսկոյն փարեցայ, ցնծութեամբ փարեցայ զքեզ, քու տաղանդդ և քու հայկական սիրտդ տօնելու սրխալի գաղափարին:

Ուստի հոս մասնախումբ մը պիտի կազմեմ՝ քեզ սիրողներէն, ու քու վրադ հիացողներէն, որոնք շա՛տ են, իսկոյն գործի պիտի ձեռնարկեմ: Կը խնդրեմ որ ինծի հասցնես միայն մտերմաբար կենսագրական ծանօթութիւններու հետ գրական ասպարէզին մէջ մուտքիդ մասին որոշ տեղեկութիւններ, զորս առանց քեզի չեմ կրնար թերեւս դիւրութեամբ հաւաքել:

Սիրով կը գրկեմ զքեզ

Գ. ԶՕՀՐԱՊ

Յ. Գ. Մեր դժբաղդ դատին համար կ'աշխատիմ՝ գիշեր ու ցորեկ... Աստուած օգնէ անոր, քանի որ մարդիկ կը հեռանան անկէ նորէն:

Գ. Զ.

* * *

Մեծ նահատակին բաղձանքը պիտի իրագործեմ, ազատ հայրենեաց զրօշին ներքեւ — Հայրենիքին յորելեանը — ու իր

տեղը՝ միւս անմահը Լեւոն Բաշալեան ու հին սիրելի խուճբէն Տր. Պօղոս Քօլօլեան և Երուանդ Օտեան, պիտի խնդրեմ որ գան ու բերեն զափնիէ պսակը վերապրող բանաստեղծին ալե-խորշոմ ճակտին...:

Գ

« Trust not for freedom to the Franks,
« They have a king, who buys and sells,
« In native swords and native ranks
« The only hope of courage dwells, »

Lord BYRON

Կազմակերպել ամուր հիմերու վրայ, Հայ Համագաղթային հօօր եղբայրակցութիւն մը, ցնցել ու բոցավառել ազգայնական զգացումները թմրած այլասերած հոգիներու մէջ, հելլէն և իսրայէլեան ժողովուրդներու նման, և ովկիանի անդունդներով իրարմէ բաժնուած տարահալած հայութեան զաւակները յիացնել իրարու ու կապել Մասեաց բարձունքին վրայ ծաւալող ծփացող մեր եռագոյն նուիրական դրօշին:

Եթովպական արծաթապատ զոյգ վահաններ պիտի տանիմ հետս Փարիզ իբր նուէր ու մանաւանդ իբր ազդարարութիւն: Մին պիտի յանձնեմ Պօղոս փաշա Նուպարի ու միւսը՝ Պ. Աւետիս Ահարոնեանի: Առաջինը՝ ալեզարդ նահապետ, ազնիւ ու ազնուական, վշտահար կաթողիկոսին ու բազմաչարչար հայութեան ներկայացուցիչ, Հայ « Սիմէոն Ծերունի », որ տարիներէ ի վեր Մեսիային զալստեան կ'սպասէ, իր դողդոջուն բազուկները ընդ առաջ երկարած, ու երկրորդը Հայաստանի մանուկ հանրապետութեան պատգամաւոր, Արեւմեաններու սերունդէն՝ հայրենեաց ցաւերովը այրած ու մոխի'ր դարձած: Պիտի յանձնեմ վահանները իրենց ու ծնրադիր՝ պիտի գոչեմ—

« Արտաքին թշնամեաց դէմ, հայրենեաց կուրծքին ուղղուած նիզակներուն ու տէգերուն դէմ, մեկ ձակառ պաշտպանեցէք Հայաստանը: Ու քաղաքականութեան մանուածապատ լաբիրինթոսներուն մէջ Ձեզի հետ և ամենուս առաջնորդ առէք Ակնայ ազնուական զաւակը Գաբրիէլ Նորատունկեան, մեծագոյն հայ ղեւանագետը, որուն ուղղուած են բովանդակ հայութեան նայուածքները »...:

Դ

Ջնջել մուրացկանութեամբ ազգ փրկելու դրութիւնը, պահանջել անխտիր բոլոր հայերէն գերագոյն զոհողութիւն այս վճռական վայրկեաններուն համար, յաջողցրնել ներքին փոխառութիւն մը համարառու մարմիններու հակակշռին ներքեւ, ամենախիստ հակակշռի ենթարկել ազգին ելեւմուտքը, և անխնայ ջախջախել ձրիակեր, մակաբոյծ ու գեղծարարները հայ կեանքին ու պատուին: Ու միանգամ ընդ միշտ անհետացընել Հայուն ճակտին ամօթի կարմիրը, չի թողելով որ օտարները մեր տառապանքն ու անօթութիւնը ցուցադրեն ամեն բեմերու վրայ. ու դադրի՛նք համաշխարհային բարիքներ նկատուելէ:

Ե

Անհուն ուշագրութիւն դարձընել կրթական գործին, հիմ առնելով քրիստոնէական կրօնի առողջ իտէալներն ու սկզբունքները, չի մոռնալով մէկ վայրկեան թէ այդ սիրոյ, զոհողութեան և անձնուրացութեան փշալից ուղին եղաւ մեր հայրերունը քսան դարերէ ի վեր, և ան միայն պիտի առաջնորդէ զմեզ դէպի տիեզերական եղբայրակցութեան գերագոյն իտէականը: Ու պիտի առաջարկէի որ մեր նուիրական եռագոյնին կարմիր շերտին վրայ, հայութեան սրտի արիւնին վրայ, սպիտակ ու լուսափողփող մեր ԽՍՂը աւելցընէինք, որուն սեւեռելով, իրենց ոգեվարի վայրկեաններուն, հայ քաջորդիներ, Յոյսի անհուն սփոփանքով ու մխիթարուելով, փակէին արծուի նայուածքնին:

Զ

Կամուրջ ու եթէ ոչ իրական միութիւն, գէթ կենսական խնդիրներու շուրջ համագործակցութիւն ստեղծել ռուսահայ և թրքահայ հատուածներուն միջև ու ջանալ որ գէթ նոր սերունդը ձուլուի ու միատարր ազգ մը կազմէ, յառաջդիմութեան նոյն ձգտումներով ու նոյն իտէալով ոգեւորուած: Փութացընել ցանկալի արշալոյսը այն օրուան ուր բոլոր հայերը կարենային գոռալ —

« Ամենայն տեղ մահը մի՛ է
 « Մարդ մի անգամ՝ կը մեռնի,
 « Այլ երանի որ իւր ազգին
 « Ազատութեան կը զոհուի »—,
 « Տո՛ւր ինձ ձեռքդ, եղբայր եմք մենք,
 « Որ մըրկա՛ւ էինք զատուած,
 « Բաղդին ամեն ոխ չարանենդ
 « Ի մի համբոյր ցրուին ի բաց,
 « Ընդ աստեղօք ի՞նչ կայ սիրուն,
 « Քան զանձկալի եղբայր անուն... »

Է

Հակառակ ամեն ցաւազին յուսախաբութիւններու, չի շեղիլ մեր երախտագիտութենէն հանդէպ դիւցազնական Ֆրանսային: Ժամանակները կը փոխուին, մեզի հակառակ դիւանագէտները կ'իյնան, և օր կուգայ որ Վէրտէօնի և Մարնի Ֆրանսան, լուսապսակովի իր ճակտին, կը կանգնի հերարձակ ու կորոտայ բոլոր գերի և ընկճուած ազգերուն, իր ու քաղաքակրթութեան պատգամը —

« Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Եղբայրութիւն »:

Ը

Չի մոռնալ երբէք մեր մեծ իտէալը ու հայ ցեղին հզօր անհատականութիւնը ուղղել անյողղող ու անսայթաք դէպի անոր իրագործումը, Մասիսէն Տաւրոս, կայքը հին դրախտին, ամենքը, ամենքը մեր եռագոյնին նուիրական ծալքերուն տակ...:

Թ

Արտաքին քաղաքականութեան մէջ՝ պարագաներու համեմատ՝ սիրօր անջատել ուղեղին, ափ առնել դուռը ամեն բարի կամեցողութիւններու, գործածելով խայծը ամենահզօր շահուն ու եթէ մեր մեծ այլ արիւնաքամ դաշնակիցները Ֆրանսան, Անգլիան ու հզօր Ամերիկան լքեն զմեզ, դիմել Սպանիայի կամ Ճաբոնի, հոգատար պետութեան մը հովանիին ներքեւ ապահովել զոնե տաճարական մը խաղաղութեան, մինչև մեր հարիւր հազարաւոր որբերը հասնին ու տէր դառնան իրենց ճակատագրին և « հանուրց հիւսիսականաց իսկապէս վեհագոյն » Հայաստանի...:

Անմիջական ուշադրութիւն դարձրնել և տիրանալ անապատներուն մէջ մնացած տարազրութեան բեկորներուն, որբերուն և այրիներուն եղբայրական գուրգուրանքով խնամել զանոնք ու մեղմացնել ջանալ ահաւոր մղձաւանջը, որուն ներքեւ անդամալուծուած են իրենց անտիական էութիւնները: Բուժել ջանալ անոնց հոգին ու մարմինը, քաջայերել ամուսնութիւնները և ընտանեկան բոյնի մը խաղաղութեան օծումը ծաւալել Հայ Տառապանքի այդ զոհերուն վրայ: Արտասահմանի իւրաքանչիւր Հայ՝ որ կարող է ստանձնել մէկ կամ մէկ քանիներու հոգատարութիւնը, լաւագոյն նուէ՛րը տուած պիտի լինի մեր վիրաւոր այլ ազա՛տ Հայրենեաց:

Ճիպուդի 2 Ապրիլ 1920

Փարիզի Հայկական Համագումարը իր նիստերը փակած է՛ տակաւին: Պիտի կրնամ հասնիլ ժամանակին ու մասնակցիլ իբր Եթովպահայ կրտսերագոյն գաղութին պատգամաւոր: Առիթը պիտի ունենամ և կամ ինծի իրաւունք պիտի տամ՝ պարզելու և ընդլայնելու ծրագիրս, անապատներէն հասած ուխտաւոր, միութեան և համերաշխութեան աղաղակը պիտի բարձրացնեմ, անհատական շահերէ ու կուսակցական նկատումներէ աւելի վեր՝ պիտի ստիպեմ որ նայուածքները մեր մէկ միլիոն նահատակներու ստուերներուն մշուշին մէջէն դառնան դէպի յաւերժական, ազատ ու յաղթապանծ Մասիսը: Ու վերջին օրը պիտի առաջարկեմ, որ Համագումարի անդամները ցրուելէ առաջ գնան Բէշը-Լաշէզ, Մեծ Վտարանդիին Գրիգոր Օտեանի գերեզմանին առջեւ, եռագոյն խաչապսակով մը, ու մտաբերելով «ունայնութիւնն աստեաց» կրկնեն Ուխտը սիրոյ և Միութեան, հոն պիտի լինին Գատը գիւղի անմոռանալի անցեալիս եղբայրակից «ղարիպ Տէրտէրը» Վռամշապուհ Բիպարեան, հոն ծերունագարդ և անընկճելի Նուպարը, հոն Հայ Հանրապետութեան ցաւատանջ այլ մշտառոյգ Ահաբոնեանը, հոն բովանդակ հայութիւնը:

Եւ անոնց ու մեծ Աքսորականին ստուերին պիտի գոռաւ Հայուն նոր հանգանակը, զոր սորվեցայ տասնեւեօթը տարիներու ընթացքին, լքումի գիշերաստուեր մենութեան մէջ:

“Հաւասարմի ի մի Աստուած եւ ի միացեալ եւ անբաժանելի սուրբ Հայաստան.

“Հաւասարմի յՈրդիս Միածին եւ ի նուիրական վրէժն դարաւոր մեր մարտիրոսագրութեան.

“Հաւասարմի եւ ի մի Սուրբ Հոգի եւ ի Միութիւն եւ համեմատութիւն հանուրց Հայաստանեայց...:“

*
* *

Խաղաղութեան մի տասնամեակ, «Աստուած հարցն մերոց», քառսուն դարերու հալածանքի, տառապանքի տարագրութեան ու մարտիրոսութեան փոխարէն, ու պիտի վերականգնի՝ Հայաստան, միջագոյն Արեւելից լուսատու ջահն ու փարոսը պիտի լինի և իր փառքի արեւէն պիտի շլանան անհաշտ թշնամիները իրաչին և Ազատութեան և ա՛յդ պիտի լինի ազնուագոյն վրէժը ՔՈՒ ՁԱԿԻԴ, զոր լքեցի՛ր դարերով...:

Ճիպուղի 12 Ապրիլ 1920

Շողեհաւը պիտի մեկնի քանի մը ժամէն: Գիշերն ամբողջ անքուն անցուցեր եմ և արշալոյսին առաջին շողերը զիս կը գտնեն զրասեղանիս առջեւ, աչքերս արցունքէն կապկարմիր կտրած: Վերջին թղթերս կարգի դրի կամ պատռեցի, պատահամբ բեկորի մը կը հանդիպիմ, որուն վրայի գրերը դալկահարեր են ճակտիս նման: Տարիներ առա՛ջ գրեր եմ տապանագիրս, եթէ բաղդը որոշէր որ այս հեռաւոր մինակութեան մէջ փակէի աչքերս:

ԱՍՏ ՀԱՆ ԳԶԻ

Մի՛ հաւատաք, հանգիստ չունին
Իր աճիւններն աւաղին տակ,
Մի՛ մօտենաք այս դամբանին,
Երջանկութի՛ւն ու Յիշատակ:

*
* *

Սոխակն անուշ կ'որոնէ իր վարդենին,
Ամպեր ծովին կը սլանան հողմավար,
Ու երազն էր վտարանդի քերթողին,
Զովացնել մի օր ճակատն հրավառ,
Զուրերուն մէջ Եփրատին:

Վասն հայրենեաց պատնէշին վրայ չինկա՛ւ ան.
Այլ կարօտով ու աչքերը կիսաբաց,
Սպասուամովը շողերուն տուընջեան
Հատաւ ինչպէս ասուպները երկնասլաց,
Զենիթէն վա՛ր կը սուրան:

* * *

Մի՛ հաւատաք, հանգիստ չունի՛ն
Իր աճիւններն աւազին տակ,
Մի՛ մօտենաք այս դամբանին,
Երջանկութիւն ու յիշատակ...:

Բարեկամներ, մտերիմներ կ'ուղեկցին մեզի շողենաւ:
Ասոնցմէ մին կը յիշեցունէ թէ մեր Զատիկն է այսօր:

— « Քրիստոս Յարեաւ ի Մեռելոց »

— « Օրհնեալ է յարութիւնն ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ », կը պատաս,
Խանեմ, ու կը բարձրանամ կամըջակին վրայ դիտելու վերջին
անգամ Ճիպուղին, որ կէս օրուան հրավառ արեւուն տակ, կը
հեռանայ, կ'աղօտանայ, կ'անհետի, տառապագին սպասումի
17 տարիներուն նման:

Վ Ե Ր Զ

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

	Էջ
1. Նախաբան	5
Ա. Մինչև էրճիաս	7
Բ. էրճիասէն անդին	13
Գ. էրճիասէն անդին	22
Դ. Աղուռ արհեր	29
Ե. Մախոխեանի ցուցահանդէսը	52
Զ. Սփինֆս	57
Է. Ինչո՞ւ եկայ	59
Ը. Առ Լուսին	41
Թ. Վերադարձ	44
Ժ. Նոր Տնակս	55
ԺԱ. Վկայականը	56
ԺԲ. Աղօթք	60
ԺԳ. Մեկնողին նամակները	65
ԺԴ. Մեկնումդ	67
ԺԵ. Լեզու ելլէր ու ըսէր ինծի	70
ԺԶ. Վարդենին	77
ԺԷ. Ճ. Կօրսոն Պէննէթ	79
ԺԸ. Ծփանալներէս երեք կոհակ	—
Նախերգանք	84
Դեպի Անդունդ	88
Մեր Յեղը	103
Առ Ովկիան	108
ԺԹ. Առաջին բաժանումը	115
Ի. Աղաւթն Անեծք	116
ԻԱ. Մեր Մայրը	120
ԻԲ. Գրեմա՜...	124
ԻԳ. Հարաւի Հուր Խորշակին	126
ԻԴ. Բանաստեղծին վերադարձը	128
ԻԵ. Բաղդին	152
ԻԵ. Եփրատին վրայ խաչհանգիստ	154
ԻԷ. Յիշատակ	157

ԻԸ. Կոչնակ	138
ԻԹ. Գրեթէ մոռցուած	140
Լ. Բաց նամակ (առ Գ. Զօհրապ)	142
ԼԱ. Երեք նամակները	144
ԼԲ. Մենելիք	153
ԼԳ. Մենելիք	163
ԼԴ. Սողոմոնեան Արդարութիւն	166
ԼԵ. ՍԱՀՄԱՆԱԳԻԾԸ	
1. Երկրագունք	171
2. Դեղձանիկս	172
3. Ժամացոյցս	173
4. Գիւղիս Ճամբան	174
5. Հերպերք Սբէնսէր	176
6. Առ Ասուած	178
7. Քնարին	180
8. Փափաք	183
9. Անվերադարձ	184
10. Տնակս	185
11. Մեր Դարը Աստուծոյ Առջեւ	187
12. Կցիտուր Խօսքեր.	189
13. Կցիտուր Խօսքեր.	190
14. Սգաւոր Մայր	191
15. Ծաղկանոցի Նոճին	192
16. Հովիւր	194
17. Դամբանական Մ. Մամուրեանի	196
18. Դալկահար դէմքեր	199
19. Մելքիսեդեկ Եպիսկոպոս Մուրատեանց	204
20. Գերեզմանէն Արձագանգ	
Ռ. Զարդարեանին երկու նամակները.	207
ԼԶ. ՄԵԾ ՊԵՏԵՐԱԶՄԸ. (Օրագրէս հասուածներ)	
1. Վերջին գերմանականը	210
2. Մարտէյէզը	212
3. Մեկնողները	219
4. Թուրք Զօրակոչը	222
5. Տասնապետ	224
6. Դարձողները	226

7. Մահէն աւելի հօօր	229
8. Յարութիւն	251
9. Գաւաթէն մինչեւ շրթունք	252
10. Հայաստանը Պնդիգային	257
11. Տարագիր Արքաներ	243
12. Բուսիւն	246
13. Փետուրներդ ուր թողիւր	248
14. Թորբիլահար	250
15. Անպատասխան	256
16. Մարգար Միրզա Վանանդեցի	258
17. Երբաք Բարո՛վ	261
ԼԷ. Հայաստանի Երեք Խաչերը	263
ԼԸ. Անապատի Վերջին Օրեր	269

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
53	26	ուրուականը	աւր-իւնը
55	18	ուրուականը	աւր-իւնը
57	30	արդիւնքները	արդիւնքները
61	18	առաջ	առաջ
81	18	wellcome	welcome
81	28	and	end
84	28	Յընսրբին	Յընսրբին
85	27	յուզումէն	յուզումէն
89	23	կոհակները	կոհակները
90	2	հասանքներ	հասանքներ
91	9	երկիրն ու	երկիրն ու
92	4	հայրենեաց	հայրենաց
93	8	սուր	սուր
94	18	զարեբըդ	զարեբըդ
109	9	աշտանակն	աշտանակն
133	29	1920	1910
218	31	պաշտօեայ	պաշտօեայ
240	1	rue	ruée
270	2	պատնէշներուն	պատնէշներուն

ՈՒՆԱՍԻՄԻՍՏԻՍՏԻՍՏԻՍ Գ. Յ. ԴԵԼԵԳԱԿԻՍՏԻՍ
96, Rue Monge PARIS 5e.
